

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Науковий журнал

Виходить 40 разів на рік

Заснований у березні 1997 року

№ 35 (328). 2014

Черкаси – 2014

**Засновник, редакція, видавець і виготовлювач –
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 16161-4633ПР від 11.12.2009**

Науковий журнал містить статті, в яких розглядаються актуальні проблеми історіографії та методології історичних досліджень, всесвітньої історії. Складовою журналу також є огляди і рецензії українських та зарубіжних наукових і навчально-методичних видань, наукова хроніка.

Для широкого кола науковців, викладачів, аспірантів, студентів й усіх, хто цікавиться історичною наукою.

Постановою президії ВАК України від 10.02.2010 р. № 1-05/1 (Бюлетень ВАК України, 2010. – №3) журнал включено до переліку наукових фахових видань зі спеціальності «Історичні науки».

Випуск № 35 (328) наукового журналу Вісник Черкаського університету, серія історичні науки рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет Вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 3 від 26.03.2014 року.)

Журнал реферується Українським реферативним журналом «Джерело» (засновники: Інститут проблем реєстрації інформації НАН України та Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського) та Реферативним журналом Всеросійського інституту наукової і технічної інформації РАН (ВІНІТІ РАН).

Головна редакційна колегія:

Кузьмінський А.І. член-кор. НАПН України, д.пед.н. проф. (головний редактор); *Боєчко Ф.Ф.* член-кор. НАПН України, д.б.н. проф. (заступник головного редактора); *Тарасенкова Н.А.* д.пед.н., проф. (заступник головного редактора); *Луценко Гр.В.* к.ф.-м.н., доц. (відповідальний секретар); *Архипова С.П.* к.пед.н., проф.; *Біда О.А.* д.пед.н., проф.; *Головня Б.П.* д.т.н., доц.; *Гусак А.М.* д.ф.-м.н., проф.; *Драч О.О.* д.і.н., проф.; *Жаботинська С.А.* д.філол.н., проф.; *Кукурудза І.І.* д.е.н. проф.; *Лизогуб В.С.* д.б.н., проф.; *Марченко О.В.* д.філос.н., проф.; *Мігус І.П.* д.е.н., доц.; *Мінаєв Б.П.* д.х.н., проф.; *Перехрест О.Г.* д.і.н., проф.; *Поліщук В.Т.* д.філол.н., проф.; *Савченко О.П.* д.пед.н., проф.; *Селіванова О.О.* д.філол.н., проф.; *Чабан А.Ю.* д.і.н., проф.; *Шпак В.П.* д.пед.н., проф.

Редакційна колегія серії:

Драч О.О., д.і.н., проф. (відповідальний редактор напрямку "Історія та етнологія України"); *Івангородський К.В.*, к.і.н., доц. (відповідальний секретар напрямку "Історія та етнологія України"); *Перехрест О.Г.*, д.і.н., проф. (відповідальний редактор напрямку "Всесвітня історія"); *Кірсєва В.О.*, к.і.н., доц. (відповідальний секретар напрямку "Всесвітня історія"); *Чабан А.Ю.*, д.і.н., проф. (відповідальний редактор напрямку "Історіографія, джерелознавство"); *Голиш Л.Г.*, к.і.н., доц. (відповідальний секретар напрямку "Історіографія, джерелознавство"); *Морозов А.Г.*, д.і.н., проф.; *Гоцуляк В.В.*, д.і.н., проф.; *Ільїних В.А.*, д.і.н., проф. (Росія); *Корновенко С.В.*, д.і.н., проф.; *Лисенко О.Є.*, д.і.н., проф.; *Масненко В.В.*, д.і.н., проф.; *Мордвінцев В.М.*, д.і.н., проф.; *Олейник М.М.*, д.і.н., проф. (Росія); *Присяжнюк Ю.П.*, д.і.н., проф.; *Рєєнт О.П.*, член-кор. НАН України, д.і.н., проф.; *Суханова Н.І.*, д.і.н., проф. (Росія); *Фареній І.А.*, д.і.н., проф.; *Мельниченко В.М.*, к.і.н., проф.; *Земзюліна Н.І.*, д.і.н., доц.; *Боєчко В.Ф.*, к.і.н., доц.; *Голиш Г.М.*, к.і.н., доц.; *Іржавська А.П.*, к.і.н., доц.; *Синявська Л.І.* к.і.н., доц.

За зміст публікації відповідальність несуть автори.

Адреса редакційної колегії:

18031, Черкаси, бульвар Шевченка, 81,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
Кафедра Всесвітньої історії (0472) 37-12-74

© Черкаський національний
університет, 2014

ЗМІСТ

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

Kirieleva V. The french revolution of the late XVIIIth century in modern russian historiography	5
Марущенко О. В. Українсько-польський конфлікт 1943 р. на Волині у вітчизняних історіографічних інтерпретаціях	9

ІСТОРІЯ РОСІЇ

Ковальська Г.Б. Становище дітей-біженців та допомога їм Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу упродовж 1915–1917 рр.	16
--	----

ІСТОРІЯ ЄВРОПИ ТА ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ

Сухушина О.В. Друга Балканська війна 1913 р.: ціна амбіцій і стратегічних розрахунків	21
Zemzyulina N. Seeting-up of organizational structure of international cooperative movement in late 19th century	30
Муковський І.Т., Тищенко С.В. Особливе партнерство США і Великобританії напередодні та в роки Другої світової війни: історія і сучасність	34
Овчаренко О.І. «Радянське питання» у зовнішній політиці США 1981–1989 рр.	42
Афанасьєв І.Ю. Діяльність конфедерації незалежної Польщі по відношенню до України як потенційного учасника балто-чорноморського альянсу держав (1980–2000 рр.)	54

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Вєтров І.Г., Шелейко Т.В. Вирішення соціальних проблем у важкій промисловості й на залізничному транспорті України на початковому етапі відбудови. 1943–1945 рр.	61
Терещенко Т.В. Матеріальне становище селян центральних областей України в 1943–1945 рр.	71
Перехрест О. Г. Заходи щодо відродження садівництва й виноградарства в Україні в 1943–1950 рр.	76
Гальченко С.І. До питання запровадження карткової системи розподілу продуктів харчування та промислових товарів у Центральній Україні на завершальному періоді Великої Вітчизняної війни.	82
Дзюбенко Ю. В. До питання забезпечення кадрами режисерів української кіноіндустрії в 1950-х – 1960-х рр.	86
Коцур Л. М. Національні меншини і влада України на початку 1990-х рр: конструктивний діалог і втрачені перспективи	90

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Голиш Г.М., Перехрест О.Г. Енциклопедія історії України : [в 10 т.] / редкол.: В. А. Смолій (голова), В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський [та ін.]. – К. : Наук. думка, 2005 – 2013.	96
---	----

CONTENT

MEHTODOLOGY OF HISTORICAL STUDIES, HISTORIOGRAPHY AND SOURCE

Kirieleva V. The french revolution of the late XVIIIth century in modern russian historiography	5
Maruschenko O.V. The Volhynian Ukrainian-Polish Conflict of 1943 in National Historiographical Interpretations	9

HISTORY OF RUSSIA

Kovalska G. B. Situation of refugee-children and helping them of the Committee of the Southwestern front of the All-Russia Union of Zemstvo in 1915–1917 years	16
---	----

HISTORY OF EUROPE AND NORTH AMERICA

Sukhushyna O. V. The Second Balkan War of 1913: The Cost of Ambitions and Strategic Estimations.....	21
Zemzulina N. Seeting-up of organizational structure of international cooperative movement in late 19th century.....	30
Mukovskiy I. T., Tishchenko S. V. Distinctive partnership between the United States and the Great Britain before and during the Second World War: history and modernity	34
Ovcharenko O.I. «The Soviet Question» in the External Policy of the USA in the 1981–1989 s	42
Afanasiev, Illia Yu. The activity of the Confederation of Independent Poland, in regard to Ukraine as potential member of Baltic-Black Sea international alliance (1980–2000).....	54

HISTORY OF UKRAINE

Vetrov I. G., Sheleiko T. V. Solution of social problems in heavy industry and railway transport of Ukraine at the initial stage of recovery. 1943–1945.....	61
Tereshchenko T. V. Material status of rural population central areas of Ukraine (years 1943–1945.).....	71
Perekhrest A. G. Events on revival of horticulture and viticulture in Ukraine in 1943–1950 gg.....	76
Galchenko S.I. To the question of card systemrationing of food distribution and industrial products in the Central Ukraine at the final stages of World war II	82
Dzybenko Yu. The question staffing director Ukrainian film industry in 1950–1960	86
Kotsur L. M. National Minorities and the state power of Ukraine in the early 1990s: the beginning of a constructive dialogue and lost prospects.....	90

REVIEWS

Golysch G.M., Perekhrest O. G. Encyclopedia of History of Ukraine: [10 vols.] / Editorial Board: V. Smolij (chairman), V. Verstyuk, S. Vidnyanskyy [et al.]. – K.: Scientific view, 2005 – 2013.....	96
---	----

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК 94 (438)

V. Kirieieva

THE FRENCH REVOLUTION OF THE LATE XVIIITH CENTURY IN MODERN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY

The article gives the analysis of the main directions of the French revolution's research during the late eighteenth century in modern Russian historiography. The attention emphasised on the process of gradual departure from the Marxist interpretation of the revolutionary events in 1789–1799, and the beginning of a scientific debate among historians on the pages of scientific journals in the late 80-s to mid 90-s of the XXth century. Characterized the main approaches in modern Russian historical science regarding the interpretation of key problems of the French revolution: the essence of feudalism, the characteristic of the notion of absolutism, the place and role of the Jacobins in the revolutionary process, understanding and characterization of the events during 1794–1799. Drawn attention to the scientific research of leading Russian historians: A. Ado, D. Bovykin, A. Chudinov, B. Smirnov, L. Himenova, A. Gordon and other. The outlooks of further research on the issue are described.

Key words: Russian historiography, the revolution, the Jacobins, feudalism, absolutism, round table, the thermidorians.

Background. The French Revolution of the late XVIIIth century and to this day remains a field of view of researchers, scholarly discussions and causing prejudice constant appeal to a new generation of historians to the study, reflection and attempts to give a coherent, complete picture of the events of 1789–1799 years. The study of the subject is one of the central academic pursuits of modern Russian historians, that try, bringing a rich heritage of previous pre-revolutionary and Soviet scientists in particular, present a fair and devoid of stamps, analysis of the revolutionary events of the late XVIIIth century in France.

The aim of our research studies is an attempt to analyze new approaches to understanding the French Revolution of the late XVIIIth century in modern Russian historiography.

Analysis of recent research and publications, and the main material. The revolutionary events in France during 1789–1799 contemporary Russian historiography payed great attention. Attempts to move away from formal methodologies in the study of revolutionary events in France historians did back in 1988, launching under the auspices of the Institute of General History, RAS the practice of «round tables», where leading scientists tried to move away from biased assessments of historical events and tried to update methodological approaches in the revolution study [1]. Previously, most research has focused on the study of the historical role of the masses and the left-wing revolutionary activity, especially the Jacobins, where it saw the Bolsheviks predecessors. According to the wording of A. Ado, Soviet historiography was «Jacobinscentrism» studied the revolution «from below» and «left» [1]. However, the beginning of political democratization in the late 80 's, the XXth century, the collapse of the USSR radically changed the situation and led to a departure from the traditional marks.

It was part of the first round table A. Ado outlined the future prospects of Russian historical science on understanding the revolutionary events, pointing to «the need for fresh thinking on a number of issues of the French Revolution's history, in search of new approaches upgrade issues, reviewing some schemes» and overcome «Jacobinscentrism». This call was supported by young historians who have raised in their speeches the problems previously ignored Soviet historiography: the mentality of the French people (Z. Chekantseva and E. Obychkin), the history of the nobility (L Pimenova) and the bourgeoisie (E. Kiseleva and A. Revyakin) Girondins' history (E. Huseynov).

However, the main debate on the «round table» launched two problems – France transition from feudalism to capitalism and Jacobinism. Contrary to the traditional Soviet historians thought that the French Revolution was a definite distinction between feudalism and capitalism, A. Ado proposed to consider it as the «most important» event-border «during a long time informal transition: decay and destruction of the old, the formation and establishment of a new capitalist society», which lasted over the XVI–XIX centuries.

The scientific debate has caused the problem of handling by historians the term «feudal-absolutist», which was used by Soviet historians on the characteristics of the old order. L. Pimenova noted that the term «feudalism» «claims to comprehensiveness, indicates formational affiliation and can characterize anything: economic, social relationships, state ideology. What was feudal in France during the XVIIIth ? Which side of life, we do not take for consideration, it always looks like ambiguous and does not fit into the framework of the definition of «feudal system». Of course, she continued, this time remained feudal origin items, mainly state legal system, but can we consider them crucial or key? Recognizing all discussion of this issue, L. Pimenova, but also expressed her view: «At the present level of knowledge we have no reason to characterize the system of social relations in pre-revolutionary France as a whole feudal system» [2 , p. 94-95].

In later works the author has convincingly argues that the French economy before the revolution was multistructural and although liege complex relationship existed before the revolution, and in some parts of them it survived, in no way, played a decisive role in the economy in the XVIIIth century. Even in areas with an archaic structure of the economy proportion liege obligations in income seniors landowners rarely exceeded 40 %, while in the developed regions was even smaller. Most modern scholars are inclined to believe that the present level of knowledge has no reason to characterize the system of social relations in pre-revolutionary France as a whole feudal system [3].

However, until now scholars, still served by established: the Soviet era terminology. Some works can still be found the phrase «schedule feudal relations» [4 , p. 23] and even the claim that on the eve of the Revolution «feudal relations prevailing in French society ...» [5 , p. 367]; the other way is called «liege» and the guilt is the feudal or the liege [6 , p. 59, 63, 76]. In some later studies have consistently used only the concept of «liege order» or «order liege».

Cautiously modern historians have begun to apply the concept of «absolutism» [7]. However, in the post-Soviet historiography point of view in Western science (in particular the study of H. Henschel), the desire to abandon the concept of «absolutism» did not found the reflection. In most studies the concept of «bsolutism» is present, but its content variant. Some authors mean by absolutism «is not limited to laws rule» [8], others point out that the «supreme and indivisible power of the king did not mean tyranny, that wicked rule. It was based on state laws, however imperfect they may seem» [6 , p. 27].

Original attempt to discuss the problem of absolutism, gathered under one cover article leading national experts on the history of the old order, was the publication of a special issue of «French Yearbook» in 2005, dedicated to this subject. None of the authors do not put it in favor of the thesis about the absolute power of the kings in France. As stressed by V. Malov, the term «absolutism» as a synonym despotic government, «came into use only in the XIXth century, but «absolute» the French monarch has long believed, but the meaning of this definition does not include a first concept of omnipotence and rather – completeness, perfection, and constant declarations omnipotence King combined with real limits of his power» [9 , p. 7].

One of the most controversial issues were related to the assessment of the Jacobin Terror and the Jacobin republic entire period 1793–1794 yy. M. Bolhovitinov, E. Chernyak, V. Smirnov proposed adjustments to previously unequivocally positive image of the Jacobins, given that the Jacobins created a system of a state terror. They criticized characteristic of Soviet historiography thesis of «bourgeois narrowness» of the French Revolution, emphasizing, for example, that the Declaration of the Rights of Man and of the Citizen «expressing universal ideals» and not only «the interests of the bourgeoisie» [1].

Trends initiated by «round table» in 1988, reflected in historical studies, published in Russia with the celebration of the 200th anniversary of the French Revolution. Among a large number of books, scientific articles greatest scientific weight had collections of documents revolutionary period, the originator of which was A. Ado. Continued explored themes that were not illuminated, so A. Gordon investigated the causes collapse of the Girondins [10] M. Molchanov worked on portraits of political Montagnards [11].

In the mid 90's, the XXth century, leading Russian scientists A. Gordon, A. Chudinov and S. Blumenau published studies that have become a significant milestone in overcoming stereotypes of the Soviet era in interpretations of Jacobinism.

Thus, A. Gordon, continuing the tradition of historiography, considering the Jacobin rebellion in 1793 as «popular» and «deeply patriotic» as «the climax of the Great Revolution». He believes that through the Jacobin dictatorship France overcame feudalism in agriculture and foreign intervention. [10] He believes that the Jacobins were inextricably linked to the social reality of the era: «For the Jacobin illusion of universality wings of interest not only and not the bourgeoisie as a huge not bourgewa of French society» [12, p. 386].

Instead S. Blumenau opposed «idealization» Jacobins, against those who think their political practice «progressive» [13, p. 3]. A. Chudinov described Jacobins as sincere, but dangerous utopian that existed in the «clouds of Utopia» in complete isolation from reality. The scientist claimed that «moral utopia robesp'yerystiv contrary to the real needs of all segments of French society ... but making your selection, the Knights «Kingdom of virtue» would not retreat. Blinded by the dream, they floated «on a bloody cloud» over the sea of tears and suffering that flooded their homeland. France was on the edge of disaster. To save her, I had to throw off the yoke of utopia. This was 9 Thermidor ... » [14, p. 47, 54].

In October 1995 there was a new «round table» on «Jacobinism historical outcomes of the French Revolution», which was methodological pluralism former Soviet historians [15]. The main debate focused historical role of Jacobinism. A. Chudinov still insisted that «it is impossible to link the policy of Robespierre and his followers with the real interests of any social group of French society». A. Gordon, however, argued that the Jacobins reflected the interests of the masses. He criticized attempts to «dejacobinisation» revolutionary history and stressed «the international significance of Jacobinism». In his view, modern history has made «a step in the direction of the Jacobin» came to the practice of state regulation of the economy and public policy of the social security. These arguments clearly demonstrated that modern Russian historiography is emerging. It is the result of a break with the Soviet historiography, but retains many of its traditions.

«Change of milestones» in the Evaluation of the French Revolution of the XVIIIth century, reflected, above all, in the works of Chudinov. Thus, in the article that opened revived «French Yearbook» and was called «Change of milestones: the 200th anniversary of the Revolution and Russian historiography» [16], the author noted that «the process was driven by the logic of science itself and those social and political changes that took place in the country. Launched in the mid 80's, the XXth century, gradual weakening and then complete disappearance of ideological pressure of the Communist Party and the state constantly pressured to Soviet historians of the French Revolution, opened for free to search and experiment in the methodology for creative perception of advanced foreign science achievements, including those of its directions that take a critical stance towards Marxism. «Changes in reporting the events of their assessments and scientist also linked to the change of generations in 1976 died A. Manfred, 1985 – V. Dalin, 1995 – A. Ado, 1997 – G. Kucherenko. At the present, said A. Chudinov, when leadership in the study of the French Revolution passed to their students, expanded «methodological range of research revolution. A fundamental reassessment in the Russian science of the role non-Marxist trends in no way associated with the rejection of a truly scientific achievements «classical» and, in particular, Marxist historiography» [16, p. 23].

A somewhat different interpretation of the historiographical turn reasons outlined by V. Smirnov. If A. Chudinov put forward the results of scientific studies, V. Smirnov changes in ideology and politics. He wrote: «One of the reasons A. Chudinov calls» ideological bias away from topics and methodological pluralism ... However, if the ideological bias of the Marxist approach is really missing in most post-Soviet historians work, it does not mean that they are free from ideological bias of a different kind. Any attempt to understand the historical process, event, person, inevitably comes from existing historian of ideas, beliefs, superstitions, myths, that of belief systems, and therefore of ideology. «Under»general direction and tone of the post-Soviet historiography ... certainly far from Marxist bias, but it is responsible – even if the authors do not notice - that system of views and values, which is prevalent in Russian society and which can be called liberal- conservative» [17, p. 224].

Developing this idea, V. Smirnov describe changes taking place in the Russian historiography of the French Revolution in the broader context of changes in our social attitude towards revolutionaries and the revolution in general, the emergence of interest in figures counterrevolutionary camp. «The prevailing atmosphere of fierce criticism of all Marxist revolutionary or Soviet, feeling

kind of allergy to Marxism, they (*modern historians* – V.K.) primarily sought to discard old dogmas and expand the scope of research, doing analysis of phenomena that are not paid attention or have not mentioned their predecessors. If Soviet historians have focused on socio- economic issues and especially class interests, post-Soviet historians have shown interest rather political reform mentality elites, immigrants, counterrevolutionaries» [17 , p. 225].

On the other hand, now is really active the development areas that were completely unexplored in Soviet historiography. There are works devoted to the Vendee [18] Thermidor coup [19], ideology counterrevolution [20], the role of Freemasons in the revolutionary events [22].

To the focus of researchers and get new personalities, of which we still have not been contacted or had written: J. Necker, E. Burke, L. de Bonald, E.ZH. Siyes, Louis the XVI, Louis the XVII and Louis the XVIII [23].

Conclusions. Thus, modern Russian historiography is a kind of transition and trying to overcome the old methodological approaches in the evaluation of the French Revolution during the late XVIIIth century. It inherited from the Soviet era. Along with traditional areas of studies on the causes of the revolution, its nature, places of various party factions, modern scholars are beginning to apply also to those issues that until now were covered indirectly, did need new assessments.

References

1. Actual problems of studying history of the Great French Revolution: (Materials of «round table», 19-20 sept. 1988). – M., 1989 .
2. L.A Pimenova French monarchy of the late old order in the modern historiography: Between history of political culture and the political history of events / L.A. Pimenova. // French Yearbook-2000. – Moscow, 2000.
3. L.A Pimenova Imagination of «feudalism» of pre-revolutionary France in the XVIII century. / L.A. Pimenova.// feudalism: concept and realy. – M.: Institute of Common History of Sciences, 2008.
4. V.G. Revunenkov History of French revolution. / V.G. Revunenkov. – SPb. , 2003.
5. World History. The Great French revolution. – Moscow – Minsk , 2001.
6. A.V. Revyakyn The Great French revolution. / History of Europe. In 6 t. - Vol 5 – M. , 2000.
7. A.V. Chudinov «Royal autocracy» in France: History of a myth . / A.V. Chudzhynov. // French Yearbook 2005. – M., 2005.
8. V.V. Shishkin Royal yard and Political struggle in France in the XVI–XVII centuries. / V.V. Shishkin . – SPb., 2004.
9. V.N. Malov Three phases and two ways of the French absolutism' development. /V.N. Malov. // French Yearbook 2005. – M. , 2005.
10. A.V. Gordon The falling of zhyrondists. / A.V. Gordon. – M., 1988.
11. N.N. Molchanov Montanyary. / N.N. Molchanov. – M. , 1989.
12. A.V. Gordon Illusions and realy of the Jacobinism // Saint-Just L.A. Speech. Treatises. / A.V. Gordon. – M. , 1995.
13. S.F. Blumenau Disputes about the revolution of French historical science in the second part 60-70's of the XXth century. / S.F. Blumenau . – Bryansk, 1994.
14. A.V. Chudinov In the clouds of utopia: Georges Couthon's life and dreams // Couthon J. Favourite works. 1793–1794. / A.V. Chudinov. – M., 1994.
15. Jacobinism in historical results of the Great French Revolution. Materialsof «round table». // Modern and Contemporary History. – 1996. – № 5. – S. 73–99.
16. A.V. Chudinov The change of milestones: the 200th anniversary of the revolution and Russian historiography. / A.V. Chudinov. // French Yearbook 2000: 200 years of French Revolution 1789–1799 yy.: Results of anniversary. – M., 2000.
17. V.P. Smirnov Red life of the one edition. / V.P. Smirnov. // Modern and Contemporary History, 2002. – № 3.
18. S.E. Letchford Vandeysk War 1793–1796 yy. Some theoretical problems. / S.E. Letchford // Modern and Contemporary history.The Unsversity's manual. – Saratov, 1998.
19. D.Yu. Bovykin The Revolution expired? The Results of Termydora. / D.Yu. Bovykin. – M., 2005.
20. V.Yu. Sergienko The French revolution with constitutional monarchys regard. (Experience of immigrations). / V.Yu. Sergienko // French Yearbook. – M. , 2001.
21. D.Yu. Bovykin Religion and the church in political project of Louis the XVIII and his environment (1795–1799). / D.Yu. Bovykin. // French Yearbook 2004. – M., 2004.
22. A.V. Chudinov Masons and the French revolution: discussion of two centuries. / A.V. Chudinov. // Modern and Contemporary history. – 1999. – № 1.
23. D.A. Rostyslavlev Louis the XVIII and Political Programs of French immigration during the epoch of revolution in the XVIIIth century. (Materials by archives on External Policy of the Russian Empire). / D.A. Rostyslavlev // French Yearbook. – Moscow, 2000.

Одержано редакцією 01.19.2014
Прийнято до публікації 20.11.2014

Анотація. Кіреєва В.О. Французька революція кінця XVIII ст. в новітній російській історіографії

У статті подається аналіз основних напрямів дослідження Французької революції кінця XVIII ст. в новітній російській історіографії. Основна увага звертається на процес поступового відходу від марксистської інтерпретації революційних подій 1789–1799 рр. та започаткування наукової дискусії серед істориків на сторінках наукових журналів у кінці 80-х – середині 90-х рр. XX ст. Подано характеристику основних підходів в сучасній російській історичній науці щодо інтерпретації ключових проблем французької революції кінця XVIII ст.: суті феодалізму, характеристиці поняття абсолютизм, місця та ролі якобінців в революційному процесі, науковому осмисленні та характеристиці розгортання подій 1794–1799 рр. Проаналізовано наукові студії провідних російських істориків: А. Адо, Д. Бовикіна, А. Чудинова, В. Смирнова, Л. Піменової, А. Гордона та інших. Окреслено перспективи подальших досліджень з проблеми.

Ключові слова: російська історіографія, революція, якобінці, феодалізм, абсолютизм, «круглий стіл», термідоріанці.

Аннотация. Киреева В. А. Французская революция XVIII в. в новейшей российской историографии.

Статья посвящена анализу основных направлений исследования Французской революции конца XVIII в. в новейшей российской историографии. Основное внимание обращается на процесс постепенного отхода от марксистской интерпретации революционных событий 1789–1799 гг. и начало научной дискуссии среди историков на страницах научных журналов в конце 80-х – середине 90-х гг. Охарактеризованы основные подходы в современной российской исторической науке по интерпретации ключевых проблем французской революции: сущности феодализма, характеристике понятия абсолютизм, места и роли якобинцев в революционном процессе, научному осмыслению и характеристике развития событий 1794–1799 гг. Обращено внимание на научные исследования ведущих российских историков: А. Адо, Д. Бовыкина, А. Чудинова, В. Смирнова, Л. Пименовой, А. Гордона и других. Определены перспективы дальнейших исследований по проблеме.

Ключевые слова: российская историография, революция, якобинцы, феодализм, абсолютизм, «круглый стол», термидорианцы.

УДК 94 (477.82):930.1

О. В. Марущенко

**УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ КОНФЛІКТ 1943 Р. НА ВОЛИНІ
У ВІТЧИЗНЯНИХ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ**

В статті аналізуються основні тенденції та особливості дослідження сучасною вітчизняною історіографією окремих аспектів українсько-польських відносин в роки Другої світової війни, зокрема Волинської трагедії 1943 р., яка стала кульмінаційною подією взаємних конфліктів у XX ст. і не може вивчатися й без врахування діяльності ОУН і УПА, трагічного протистояння між УПА та Армією Крайовою на західноукраїнських землях.

В статті охарактеризовані організаційно-інституційні засади розвитку історіографії проблеми, збільшення документально-джерельної бази і активізація дослідницьких зусиль вітчизняних істориків у даній тематичній ніші, зумовлені, зокрема, відзначенням 70-річчя як трагічних подій на Волині, так і завершення Другої світової війни.

Звертається увага на недостатньо з'ясовані аспекти теми, зокрема, соціально-економічні фактори українсько-польського протистояння, роль німецького і радянського чинників у провокуванні й розпалюванні конфлікту, демографічний сегмент досліджуваної теми і питання кількісної оцінки жертв Волинської трагедії.

Охарактеризовані сучасні концептуально-теоретичні підходи до вивчення теми, пов'язані з використанням методів соціальної, культурної історії, проведенням мікроісторичних досліджень, вивченням локального контексту, впровадженням антропологічного і просопографічного підходів.

Ключові слова: історіографія, українсько-польські відносини, Волинська трагедія, Організація українських націоналістів, Українська повстанська армія, Армія Крайова.

Постановка проблеми. Важливим явищем сучасного етапу розвитку вітчизняної історичної науки є виникнення і становлення за останні понад двадцять років такого її окремого і самостійного науково-дослідницького напрямку, як історіографія українсько-

польських відносин у роки Другої світової війни. Дослідження цієї теми актуалізується тим, що минула війна, з часу закінчення якої спливає 70 років, стала кульмінаційною подією українсько-польських конфліктів у XX столітті, спровокувала криваве збройне протистояння з багатотисячними людськими жертвами, апогей якого пов'язаний з сумнозвісними й трагічними подіями 1943 р. на Волині.

Стан дослідження. За останні роки в Україні склалася потужна історіографічна традиція вивчення історії українсько-польських відносин у XX столітті та Волинських подій зокрема, представлена численними науковими розвідками В.В'ятровича [1], Б.Гудя [2], Я.Грицака [3], Я.Дашкевича [4], Л.Зашкільняка [5], І.Льюшина [6], Я.Ісаєвича [7], О.Лисенка [8], І.Патриляка [9], В.Сергійчука [10], Ю.Сливки [11], В.Трофимовича [12], І.Цепенди [13], Ю.Шаповала [14] та інших українських істориків. Вони зробили великий внесок у дослідження різноманітних аспектів цього питання, його наукове, концептуально-методологічне, історіософське, джерелознавчо-історіографічне й фактологічне осмислення та узагальнення.

Важливу організаційно-інституційну роль в поглибленні досліджень українсько-польських відносин у роки Другої світової війни, з'ясування причин, перебігу й наслідків Волинських подій 1943 р. мали діяльність у 1997–2005 рр. Урядової комісії і робочої групи вчених Інституту історії України НАН України з вивчення діяльності ОУН і УПА, а також робочої групи експертів для проведення додаткових наукових досліджень трагічних подій на Волині, сформованої у 2003 р. при апараті Ради національної безпеки і оборони за дорученням Президента України [15].

Вагомим чинником у становленні та розвитку сучасної вітчизняної історіографії досліджуваної теми стали 11 міжнародних наукових семінарів «Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни» [16], що відбувалися у 1996–2005 рр. в Україні й Польщі і сприяли зближенню позицій науковців обидвох країн, зокрема, з таких гострих питань, як оцінка Української повстанської армії та Армії Крайової як рівноправних національно-визвольних, державотворчих рухів двох сусідніх народів, ролі СРСР і Німеччини у використанні та підживленні українсько-польської конфронтації, розуміння його передумов і причин. Вони ж окреслили коло дискусійних і незгоджених питань у вивченні теми, до яких віднесені, зокрема, трактування характеру і мотивів українсько-німецької та польсько-радянської співпраці під час Другої світової війни, оцінка застосованих ОУН(б) і УПА форм і методів боротьби проти поляків на Волині та у Східній Галичині, демографічний вимір Волинської трагедії тощо [6, 15 – 16; 17, 91].

Метою даної статті є визначення основних тенденцій і особливостей вітчизняної історіографії досліджуваної теми на нинішньому етапі її розвитку, перспектив подальшого наукового пошуку, а також окреслення низки найважливіших проблем, що потребують свого вивчення у майбутньому.

Виклад основного матеріалу. Помітною рисою сучасної вітчизняної історіографії українсько-польських відносин в роки Другої світової війни є яскраве прагнення подолати донедавна оборонний характер праць і виступів вітчизняних дослідників, ліквідувати диспропорцію між польською та українською історіографіями цієї теми, надати українському суспільству об'єктивну, науково-вивірену інформацію щодо «Волинської проблеми» [1, 13; 11, 43; 18, 98, 101]. Це зумовило суттєву і помітну активізацію дослідницьких зусиль вітчизняних істориків, актуалізовану й відзначенням 60-річчя і 70-річчя Волинської трагедії у 2003 і 2013 рр., а також проведення низки авторитетних всеукраїнських наукових конференцій [19], появу останнім часом фундаментальних джерельно-документальних [20] і монографічних публікацій з цієї теми, підготовлених, зокрема, В. В'ятровичем [1], В.Гулаєм [21], О.Калішук [22], І.Патриляком [23] та іншими авторами.

Вітчизняні вчені, фахово досліджуючи проблеми українсько-польського протистояння, намагаються уникати однобічності, спекуляцій, прагнуть зрозуміти увесь комплекс соціально-економічних, політичних, етнічних, територіальних, історичних, мілітарних причин, які викликали загострення українсько-польських відносин в роки Другої світової війни та їх трансформацію і матеріалізацію у Волинську трагедію. Вони загалом погоджуються з тим, що в основі українсько-

польського антагонізму воєнної доби перебував територіальний чинник, проблема східних кордонів Польщі, а, отже, доля Східної Галичини та Західної України [11, 47; 18, 112].

Вивчення численних вітчизняних історіографічних джерел переконує, що в питанні про причини й джерела українсько-польського протистояння на Волині сучасні українські історики не погоджуються з їх розглядом виключно у вузьких історичних рамках 1943 року, вважають некоректним і ненауковим вилучення цього епізоду українсько-польської спільної історії із загального контексту подій Другої світової війни і складних відносин між нашими народами впродовж тривалого історичного часу [11, 5; 24, 4]. А відтак в сучасній вітчизняній науковій історіографії домінуючим, на наш погляд, стає підхід до оцінки трагічних подій на Волині як складової частини загального міжнаціонального українсько-польського конфлікту, що стався за часів Другої світової війни на території спільного проживання українців і поляків (Волинь, Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, Надсяння та Лемківщина) та який із наукової точки зору доречно розглядати комплексно і в контексті всієї попередньої історії українсько-польських відносин [25; 26, 167, 248; 27, 122; 28].

Важливе значення для з'ясування передумов українсько-польського конфлікту часів Другої світової війни та динаміки його розвитку має здійснений українськими вченими аналіз, як уявляється, недооцінених раніше соціальних, аграрно-земельних факторів протистояння, які були не менш вибуховими і напруженими, ніж національний, політичний та релігійний і які надавали українсько-польському протистоянню рис нещадної та особливо жорстокої селянської війни [2; 15, 26; 29, 127 – 128; 30, 253; 31, 16; 32, 38].

В сучасній вітчизняній історіографії при аналізі й оцінці Волинських подій вперше розкривається негативний вплив німецького і радянського чинників, які за оцінками дослідника цієї теми В. Трофимовича, підступно використовували міжнаціональний українсько-польський конфлікт з метою забезпечення свого панування на окупованих територіях й придушення українського та польського національно-визвольних рухів, реалізуючи класичне гасло «розділяй і володарюй» [33, 258; 34, 204]. Водночас В. Трофимович слушно застерігає від пояснення причин українсько-польського протистояння лише втручанням третьої сторони, вважає конфлікт неминучим з огляду на радикальну антипольську позицію ОУН і крайню антиукраїнську позицію польського підпілля та покладає значну вину за жертви антагонізму на їх провідників, які виявилися нездатними своєчасно подолати цей конфлікт, до кінця не розібралися у провокаційних і віроломних цілях радянської та німецької сторін [34, 204; 35, 390, 391].

Дослідження українсько-польських відносин періоду Другої світової війни супроводжується й обговоренням дражливого питання про те, хто несе відповідальність за Волинську трагедію та є її винуватцем.

У сучасній вітчизняній історіографії прослідковуються умовно дві крайні позиції, одна з яких вважає винуватцями цієї трагедії насамперед польську сторону і пов'язує її виникнення з міжвоєнною політикою польських урядів, а у період війни – з діяльністю Армії Крайової, співробітництвом польського підпілля з німцями та радянськими партизанами. Інший погляд репрезентований тими авторами, хто основну вину покладає на українців, на УПА, вважаючи насильницьке усунення поляків з Волині трагічною помилкою [11, 44]. Однак уважний історіографічний аналіз сучасних наукових досліджень проблеми, на наш погляд, переконує, що їхнім лейтмотивом є твердження про безперспективність пошуків «головного винуватця» або «зачинщика» взаємного винищення та необхідність зосередження зусиль на глибинному вивченні соціального, економічного, етнополітичного підґрунтя конфлікту [1, 195; 36, 408; 37, 200].

У сучасній українській історичній науці жваво обговорюється питання про результати та доцільність українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни на Волині. Погоджуємося із зробленими в науковій літературі висновками про те, що українсько-польський територіальний конфлікт був радикальним чином вирішений керівниками країн антигітлерівської коаліції під тиском Й.Сталіна, який встановив не тільки кордон за «лінією Керзона», а й контроль над післявоєнною Польщею, що було типовим прикладом політики

«доконаних фактів» [36, 417; 37, 193; 38, 80]. Під цим кутом зору численні людські жертви, спричинені польсько-українською боротьбою, нині видаються даремними, самі Волинські події – безглуздими, дії обидвох сторін українсько-польського протистояння – фатально помилковими, а конфлікт сам по собі викликає осуд [32, 45, 46; 39, 94, 107; 40, 104; 41, 67].

Складним і проблемним аспектом досліджуваної теми залишається її демографічна складова, питання кількісної оцінки жертв українсько-польського протистояння. Сучасний стан досліджень не дозволяє конкретно визначити кількість втрат конфлікту на Волині, а наведені істориками України і Польщі різноманітні, часто політизовані та суб'єктивні дані про людські втрати сьогодні не можна вважати повними і остаточними, достеменно доведеними та підтвердженими [14, 314; 42, 439]. Кількість жертв і досі залишається предметом запеклих дискусій серед істориків, проте вони однозначно сходяться на тому, що йдеться про десятки тисяч загиблих з обох боків [1, 28].

Сучасна вітчизняна історіографія досліджуваної теми відзначається низкою принципових теоретико-методологічних особливостей і підходів, зокрема, використанням методів не тільки політичної, мілітарної, а й соціальної і культурної історії; впровадженням мікродосліджень, вивченням локального контексту на рівні автономного дослідження, що є свідченням поступового долаання українськими істориками радянсько-комуністичної історіографічної спадщини. За оцінками Я.Грицака, вітчизняна наукова дискусія довкола Волинських подій 1943 р. стала важливим українським прецедентом і першою з часів падіння комунізму ґрунтовною і відвертою дискусією в Україні на тему історичного минулого [43, 132]. На думку О.Лисенка, генеральною методологічною лінією для висвітлення досліджуваних питань є широкий історичний контекст, відмова від комплексу провини однієї із сторін [44, 14]. Очевидним вважається і той факт, що відповідальність за розв'язання збройного конфлікту на Волині несуть обидві сторони (і польська, і українська), які почасти виступали об'єктом «брудної гри» воюючих держав, зокрема Німеччини та СРСР [45, 17].

На порядок денний у вивченні Волинських подій поступово висуваються морально-етичні, загальнолюдські цінності, гуманістично-антропологічний, просопографічний підходи і критерії історичного дослідження, до яких звертаються українські історики, аби розкрити людський вимір тієї трагічної епохи, пояснити мотивацію вчинків безпосередніх учасників українсько-польського збройного протистояння. За словами О.Лисенка, це свідчить про появу цілком іншого методологічного дискурсу у вивченні складної і суперечливої проблематики Волинських подій, про пошук повного і об'ємного їх тлумачення і розуміння [8, 8].

Досягненню цієї мети сприятиме і введення до наукового обігу нових, донедавна недоступних архівних джерельних комплексів, удосконалення методики їх аналізу, врахування специфіки документів і контексту їх створення [32, 11]. У даному сенсі слід вітати публікацію 2011 р. упорядкованого В. В'ятровичем фундаментального двотомного документального збірника «Польсько-українські стосунки в 1942–1947 рр. у документах ОУН та УПА» [20], який містить близько півтисячі унікальних документів, зокрема з Галузевого державного архіву Служби безпеки України, - інформаційних оглядів, звітів організаційних ланок, інструкцій ОУН, наказів УПА, протоколів допитів підслідних Службою безпеки ОУН, пропагандистських матеріалів, підпільних видань, більшість з яких вперше потрапила до наукового обігу. В цьому зв'язку не можна не погодитись зі слушною думкою В.В'ятровича про тісну пов'язаність проблеми оцінки Волинських подій з виробленням в українському суспільстві об'єктивного бачення діяльності ОУН і УПА, визнанням їх боротьби національно-визвольною, спрямованою на побудову незалежної Української держави [1, 24; 46, 17].

До проблем, які потребують подальших ретельних наукових розвідок слід, зокрема, віднести порівняльні дослідження українського і польського рухів Опору та їх ідеологій, розбіжності й конфлікти в середовищі керівництва ОУН(б) і УПА, серед яких не було єдиної думки стосовно Волинських подій; роль і місце Української греко-католицької церкви у перебігу українсько-польських відносин та залагодженні конфлікту між українцями і поляками, демографічні аспекти Волинської трагедії й втрати українського і польського населення та низку інших.

Висновки. Таким чином, завдяки численним дослідженням сучасних українських вчених поступово починає зникати ще одна «біла пляма» вітчизняної історичної науки, пов'язана з трагічними подіями 1943 р. на Волині. Українські історики стали активними учасниками відвертого і непростого діалогу про важкі питання українсько-польських відносин періоду Другої світової війни, не ухиляючись від дражливих питань, визнаючи частину відповідальності української сторони за кривавий міжнаціональний конфлікт [47, 93]. Це свідчить про виникнення і становлення в новій пострадянській і посткомуністичній українській історіографії як її найважливішого нового явища ревізіоністської течії, представники якої прагнуть відповісти на виклики сучасної світової історіографії і подати нову версію української історії. Для цього вони здійснюють, зокрема, нелегкі й небезболісні спроби спокійнішого та об'єктивнішого трактування історії українсько-польських відносин і Волинських подій 1943 р. зокрема [43, 130], відмовляються від описовості та пропонують оригінальні аналітичні праці, підготовлені в напрямі сучасних наукових дискурсів історичної науки і постмодерністських викликів [22, 94].

Список використаної літератури

1. В'ятрович В. М. Друга польсько-українська війна 1942-1947 / В. М. В'ятрович. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 288 с.
2. Гудь Богдан. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століття / Богдан Гудь. – Львів, 2006. – 448 с.
3. Грицак Ярослав. Наше і дуже наше горе / Ярослав Грицак // Критика. – 2003. – Число 69-70. – С. 14.
4. Дашкевич Я. Волинь у політичних іграх у 40-х рр. XX ст. / Я. Дашкевич // Розбудова держави. – 2003. – № 5 – 8. – С. 11–15.
5. Зашкільняк Л. Українсько-польські стосунки у XX ст.: історіографічні аспекти / Л. Зашкільняк // Україна у Другій світовій війні: українсько-польські взаємини. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. – С. 3 – 22.
6. Ільющин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939-1945 рр.) / І. Ільющин. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 399 с.
7. Ісаєвич Я. 1943 рік у пам'яті українців і поляків / Я. Ісаєвич // Війни і мир, або «Українці – поляки: брати / вороги, сусіди...» – К.: Українська прес-група, 2004. – С. 292 – 298.
8. Лисенко О. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті / О. Лисенко // Укр. іст. журн. – 2004. – № 5 – С. 3 – 16.
9. Патриляк І. Перемога або смерть: український визвольний рух у 1939-1960 рр. / І. Патриляк. – Львів: Часопис, 2012. – 509 с.
10. Сергійчук В. Польсько-українське протистояння на Волині в роки Другої світової війни: причини, перебіг і наслідки / В. Сергійчук // У пошуках правди: Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг, наслідки» (Луцьк, 20-23 травня 2003 р.) – Луцьк: Вежа, 2003. – С. 162 – 191.
11. Сливка Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки і наслідки / Ю. Сливка. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 50 с.
12. Трофимович В. Роль Німеччини та СРСР в українсько-польському конфлікті 1935-1945 рр. / В. Трофимович // І: незалежний культурологічний часопис. – Ч. 28: Волинь 1943. Боротьба за землю. – Львів, 2003. – С. 118 – 146.
13. Цепенда І.Є. Українсько-польські відносини 40-50-х років XX століття: етнополітичний аналіз / І.Є. Цепенда. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2009. – 387 с.
14. Шаповал Ю. Потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависті. Роздуми над нововіднайденими документами про польсько-українські взаємини під час Другої світової війни / Ю. Шаповал // Війни і мир, або «Українці – поляки: брати / вороги, сусіди...» – К.: Українська прес-група, 2004. – С. 298 – 315.
15. Гошовська В. Трагедія Волині: погляд через 60 років / В. Гошовська, С. Сьомін, В. Смолянук. – К., 2003. – 164 с.; Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – К.: Наукова думка, 2005. – 53 с.
16. Україна – Польща: важкі питання: Матеріали наукових семінарів істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». – Варшава, 1998-2001. – Т. 1-2. – 245 с.; Т. 3. – 267 с.; Т. 4. – 348 с.; Т. 5. – 359 с.; Луцьк, 2004. – Т. 9. – 496 с.; Варшава, 2006. – Т. 10. – 370 с.; Луцьк, 2009. – Т. 7. – 300 с.; Т. 8. – 342 с.
17. Ільющин І. ОУН – УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світі польських документів) / І. Ільющин. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – 198 с.
18. Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії / В. Литвин. – К., 2002. – 134 с.
19. Волинська трагедія: через історію до порозуміння: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Луцьк, 19-20 червня 2013 року. – Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Леся Українки, 2013. – 232 с.

20. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН і УПА: У 2-х т. / Відп. ред. та упоряд. В. В'ятрович. – Львів, 2011. – 1368 с.
21. Гулай В. В. Міжетнічна комунікація в Західній Україні у роки Другої світової війни / В. В. Гулай. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2011. – 460 с.
22. Каліщук О. Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий і суспільний дискурси / О. М. Каліщук. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. – 510 с.
23. Патриляк І. К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939 – 1960 рр.) / І. К. Патриляк. – Львів: Часопис, 2012. – 592 с.
24. Ісаєвич Я. З хроніки трагічного протистояння. Замість передмови / Я. Ісаєвич // Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943-1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район. – Львів, 2003. – С. 3 – 26.
25. Ільющин І. Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН і УПА (1939-1945 рр.) / І. Ільющин // Укр. іст. журн. – 2002. – № 3. – С. 94 – 104.
26. Ільющин І. Волинська трагедія 1943-1944 рр. / І. Ільющин. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 250 с.
27. Ільющин І. До питання про волинську трагедію в 1943-1944 рр. / І. Ільющин // Укр. іст. журн. – 2003. – № 3. – С. 115 – 123.
28. Ільющин І. Національно-визвольні прагнення українських та польських самостійницьких сил за часів Другої світової війни / І. Ільющин // Укр. іст. журн. – 2003. – № 1. – С. 82 – 96.
29. Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років XX століття: ідеологія та практика / Ю. Киричук. – Львів: Добра справа, 2003. – 464 с.
30. Литвин В. Україна в Другій світовій війні (1939 – 1945) / В. Литвин. – К.: Лі-Терра, 2004. – 464 с.
31. Ісаєвич Я. Основні проблеми українсько-польських відносин у XX ст.. / Я. Ісаєвич // У пошуках правди: Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг, наслідки» (Луцьк, 20-23 травня 2003 р.) – Луцьк: Вежа, 2003. – С. 5 – 21.
32. Ісаєвич Я. Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки / Я. Ісаєвич // Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – С. 3 – 58.
33. Трофимович В. Деякі аспекти українсько-польських відносин у роки Другої світової війни / В. Трофимович // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2003. – Вип. 3. – С. 250 – 262.
34. Трофимович В. Роль Німеччини і СРСР в українсько-польському конфлікті 1939-1945 рр. / В. Трофимович // Україна – Польща: важкі питання. Т. 5: Матеріали V міжнародного наукового семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». – Луцьк, 27-29 квітня 1999 року. – Варшава: Тирса, 2001. – С. 181 – 207.
35. Трофимович В. Третя сила українсько-польського конфлікту. 1941-1945 роки / В. Трофимович // У пошуках правди: Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки» (Луцьк, 20-23 травня 2003 р.) – Луцьк: Вежа, 2003. – С. 375 – 392.
36. Зашкільняк Л. Позиція польського еміграційного уряду щодо польсько-українського конфлікту на Волині в 1942-1943 рр. / Л. Зашкільняк // У пошуках правди: Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки» (Луцьк, 20-23 травня 2003 р.) – Луцьк: Вежа, 2003. – С. 406 – 422.
37. Зашкільняк Л. Українське питання в політиці польського еміграційного уряду і підпілля в 1939-1945 роках / Л. Зашкільняк // Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – С. 161 – 202.
38. Зашкільняк Л. Україна і Польща у XX столітті: між конфронтацією і союзом / Л. Зашкільняк // Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття» (Чернівці, 16-18 травня 2000 р.) Доповіді і повідомлення. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 1. – С. 63 – 74.
39. Косик В. Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942-1944) / В. Косик // Український визвольний рух. – Львів: Видавництво «Мс», 2003. – Зошит 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. – С. 94 – 107.
40. Грицак Я. Тези до дискусії про УПА / Я. Грицак // Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К.: Критика, 2004. – С. 90 – 113.
41. Дашкевич Я. Для кого дорога до нікуди? Про польсько-українські відносини в минулому та сучасному / Я. Дашкевич // Україна. Наука і культура. – К., 1993. – Вип. 26-27. – С. 53 – 73.
42. Протоколи узгоджень і розбіжностей між українськими і польськими істориками, підписані на IX – X міжнародних наукових семінарах (Варшава, 6-10 листопада 2001 р.) // Україна – Польща: важкі питання. Т. 9: Матеріали IX і X міжнародних наукових семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава, 6-10 листопада 2001 р. – Луцьк: Терен, 2004. – С. 437 – 447.

43. Грицак Я. Тяжке примирення / Я. Грицак // Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К.: Критика, 2004. – С. 126 – 137.
44. Лисенко О. Деякі методологічні аспекти дослідження національної політики сталінського й гітлерівського режимів у період Другої світової війни / О. Лисенко // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – К.: Сфера, 2005. – С. 11 – 17.
45. Стародубець Г. М. Українське повстанське запілля (друга пол. 1943 – поч. 1946 років) / Г. М. Стародубець. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 527 с.
46. В'ятрович В. Вибачення за ..? / В. В'ятрович // Розбудова держави. – 2003. – № 5-8. – С. 16-20.
47. Ільющин І. Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні 1939-1945 рр. в світлі вітчизняної та зарубіжної історіографії / І. Ільющин // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – Вип. 6. – С. 90 - 101.

Одержано редакцією 01.09.2014
 Прийнято до публікації 20.11.2014

Аннотация. *Марущенко А.В. Украинско-польский конфликт 1943 г. на Волыни в отечественных историографических интерпретациях.* В статье анализируются основные тенденции и особенности исследования современной отечественной историографией отдельных аспектов украинско-польских отношений в годы Второй мировой войны, в частности, Волынской трагедии 1943 г., которая стала кульминационным событием взаимных конфликтов в XX в. и не может изучаться также без учета деятельности ОУН и УПА, трагического противостояния между УПА и Армией Краевой на западноукраинских землях.

В статье охарактеризованы организационно-институциональные основы развития историографии проблемы, расширение документально-источниковой базы и активизация исследовательских усилий отечественных историков в данной тематической нише, обусловленные, в частности, 70-летиями как трагических событий на Волыни, так и окончания Второй мировой войны. Обращается внимание на недостаточно изученные аспекты проблемы, в частности, социально-экономические факторы украинско-польского противостояния, роль немецкой и советской сторон в провоцировании и разжигании конфликта, демографический сегмент исследуемой темы и вопросы количественной оценки жертв Волынской трагедии.

Охарактеризованы концептуально-теоретические подходы к изучению темы, связанные с использованием методов социальной, культурной истории, проведением микроисторических исследований, изучением локального контекста, внедрением антропологического и просопографического подходов.

Ключевые слова: историография, украинско-польские отношения, Волынская трагедия, Организация украинских националистов, Украинская повстанческая армия, Армия Краевая.

Summary. *Maruschenko O.V. The Volhynian Ukrainian-Polish Conflict of 1943 in National Historiographical Interpretations.*

This article highlights the main trends and research characteristics in certain aspects of Ukrainian-Polish relations during World War II made by means of modern historiography, including the Volhynian massacre in 1943, which was the culmination of mutual conflicts in the twentieth century and can not be studied without taking into consideration OUN and UPA activity, the tragic confrontation between the UPA and The Home Army. The article describes the organizational and institutional framework of historiographical development of the problem, the increase in documentary source base and the actualisation of local historians' research efforts in this sphere, in particular due to the celebration of the 70th anniversary of the tragic events in Volyn and World War II. Attention is drawn to not clarified points of the topic, including socio-economic aspects of the Ukrainian-Polish conflict, the role of the German and Soviet factors in provoking and fueling conflict, the demographic segment of the subject matter and the quantitative estimate of the Volhynian massacre. Contemporary conceptual and theoretical approaches to the study of topics associated with the use of means of social and cultural history, introduction of microresearches, study of local context using anthropological and prosopographical methods are also characterized in the article.

Key words: historiography, Ukrainian-Polish relations, the Volhynian massacre, the Organization of Ukrainian Nationalists, the Ukrainian Insurgent Army, The Home Army.

ІСТОРІЯ РОСІЇ

УДК94(470+571) «1915/1917»-054.073

Г. Б. Ковальська

**СТАНОВИЩЕ ДІТЕЙ-БІЖЕНЦІВ ТА ДОПОМОГА ЇМ
ВІД КОМІТЕТУ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ФРОНТУ
ВСЕРОСІЙСЬКОГО ЗЕМСЬКОГО СОЮЗУ УПРОДОВЖ 1915–1917 РР.**

У статті досліджено становище дітей-біженців та основні напрями допомоги їм від Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу упродовж 1915–1917 рр. Діти-біженці привернули до себе увагу суспільства після того, коли їх великими партіями стали доставляти влітку 1915 р. до багатьох міст Російської імперії. Це були діти, які загубилися під час евакуації або зовсім втратили батьків. Їх підбирали скрізь: на дорогах, у лісі, на вокзалах, міських та сільських вулицях і намагалися забезпечити. Для цього влада діяла в двох напрямках: по-перше, надавала їм державну допомогу, а по-друге, заохочувала суспільство й різноманітні доброчинні організації до благодійності. Діяльність різних громадських організацій була спрямована на створення притулків для дітей, ясел, шкіл, поліпшення умов проживання на місцях, розселення біженців, організацію медичної допомоги тощо. Однією з найвпливовіших громадських організацій був Всеросійський земський союз, який виник в роки Першої світової війни, але допомога дітям на фронті не була його безпосереднім завданням. Однак через жахливий стан дітей-біженців, які разом із дорослими поділяли труднощі війни, вона стала важливим напрямом його діяльності.

Ключові слова: Перша світова війна, Південно-Західний фронт, діти-біженці, опікування, допомога, Всеросійський земський союз.

Постановка проблеми. Перша світова війна позначилася на житті всіх верств населення Російської імперії незалежно від їхньої національності, статі й віку; відбулися значні зміни, спричинені інфляцією, голодом, мобілізацією чоловічого населення на фронт, появою біженців, безпритульних сиріт тощо. Одним з актуальних завдань сучасної вітчизняної історіографії є вивчення впливу війни на дітей та підлітків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема біженства висвітлена в наукових працях українських істориків О. П. Реєнта, О. В. Сердюка [1], Т. І. Лазанської [2], І. Г. Сулиги [3], Н. І. Загребельної [4], П. В. Кліщинського [5]. Український дослідник Є. Ю. Джумиґа розглянув умови життя дітей-біженців, зокрема в Одесі [6], а О. М. Ігнатуша показав окремі аспекти становища дітей Олександрівська (з 1921 р. м. Запоріжжя) [7]. Зазначену тему активно розробляють російські науковці А. Н. Курцев [8], К. Є. Баженова [9], С. Г. Нелипович [10], які досліджують тему біженства в загальному регіональному плані.

Мета статті – проаналізувати становище дітей-біженців та з'ясувати роль Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу (далі – ВЗС) у наданні їм допомоги.

Виклад основного матеріалу. У липні–серпні 1914 р. на з'їзді представників земств було утворено громадську організацію Всеросійський земський союз, який об'єднав земські установи 41 губернії. Його найвищим органом був з'їзд уповноважених земств. Між з'їздами справами союзу відав головний комітет із десяти членів на чолі з головноуповноваженим, першим із яких став князь Г. Е. Львов. Роль місцевих органів союзу виконували найчастіше губернські земські управи. У кінці 1914 – на початку 1915 рр. були створені фронтові комітети Земського союзу [11, 291–292].

З'їзд ВЗС схвалив рішення про створення в країні відповідних обласних земських союзів, які мали докладати максимум зусиль для допомоги фронту. Комітет Південно-Західного фронту був сформований 16 січня 1915 р. у Львові. У червні 1915 р. у зв'язку із наступом австро-угорської армії комітет Південно-Західного фронту переїхав до м. Києва, яке надалі стало місцем його постійного перебування [5, 117]. Земський союз Правобережної

України був представлений Південно-Західним обласним комітетом (ПЗОК) надання допомоги пораненим воїнам [3, 234]. Основними завданнями Комітету були: медико-санітарне обслуговування армій Південно-Західного фронту; постачання їх продовольством і фуражем; організація середнього та дрібного кустарного виробництва й нагляд за пересуванням біженців. Крім того, Комітет займався збором і обробкою шкіри, виробництвом мила та мав кілька майстерень із ремонту та виготовлення взуття, одягу, наметів, возів, медико-санітарного й іншого оснащення [5, 117].

Із найважливіших напрямів роботи Комітету ВЗС Південно-Західного фронту стала широкомасштабна допомога біженцям: від організації харчувальних пунктів і медичної роботи до надання юридичної консультації. З цією метою при Комітеті Південно-Західного фронту ВЗС було створено обласний комітет допомоги біженцям для спільної й узгодженої роботи всіх громадських організацій, які займалися допомогою населенню. До його складу увійшли представники губернських комітетів евакуації, пересування й розселення біженців по одному від кожного; представники інших організацій обласного масштабу, які забезпечували потреби біженців – по одному від кожного; 4 представники Комітету Південно-Західного фронту [5, 118].

У всі історичні епохи найменш захищеними категоріями населення під час війни залишалися діти, які разом із дорослими поділяли труднощі, які випадали на долю біженців. Усе ж попри складність їхнього життя в найбільш жакливих умовах перебувала категорія дітей прифронтової смуги. За свідченням працівників Комітету Південно-Західного фронту, вони були схожими на загнаних звірят. Організуючи з них перші партії в тиліві дитячі притулки, працівники нашоувалися на різкий опір дітей: «Вони кидалися до дверей, бились об них головою і руками, благаючи випустити, плакали, лякливо озиралися на кожну людину, що з'являлася перед ними. Особливо важко проходила ніч, коли діти, вмиті і нагодовані, невтішно плакали в ліжках..., збиваючись до купи по 2–3-е» [2, 222].

Багато дітей, що проживали в прифронтовій зоні, не мали чим харчуватися, були напіводягнені й роззуті. Повсюдно панувала антисанітарія, паразити, хвороби. «Скупченість неймовірна – всюди солдати, – зазначали працівники комітету півдня Волині. – Там, де раніше проживала родина з 3–4 осіб, нині – 15–25 осіб. Підлітки 12–15 років, не маючи ніякого догляду і притулку, певних занять, ставали на шлях злочинності і розпусти» [2, 222].

Проживання в нелюдських умовах породжувало серед дітей масові тяжкі захворювання. Серед них були поширені: тиф, скарлатина, туберкульоз, дизентерія тощо.

Наведемо деякі приклади: більше 200 дітей-біженців осіли в с. Підхвощики на півночі Волині після того, як російські війська вибили звідти німців, і були повністю покинуті напризволяще дорослими, яких примусово погнали на фронтові роботи. Вони проживали в землянках, брудні, уцент обірвані. Серед них перебувало чимало сиріт і напівсиріт. Старші діти доглядали за немовлятами. Хлопчина, з яким довелося спілкуватися працівникові земсоюзу, у 13 років через виснаженість мав вигляд 8–9-річної дитини. Щоб якось вижити, діти підробляли тим, що під кулями і снарядами носили в окопи солдатам хліб. Під час обстрілів вони гинули, нерідко їх калічили. Очевидець розповів, що його товариш, поки ніс харчі воякам, потрапив під обстріл, що раптово почався, і осколком снаряда йому відірвало ногу.

Не в кращих умовах перебували також діти в містах. Завідувач дитячої лікарні в м. Тернополі зазначав, що велика дорожнеча і відсутність заробітків особливо тяжко позначилися на дітях. Більшість із них, босі, одягнені в дрантя, ходили по вулицях, жебракуючи в перехожих. Із настанням зими дівчата забивалися у напіврозвалені халупи на окраїні міста і вмирала там від холоду й голоду. Серед них був дуже високий відсоток хворих. Із 700 дітей, прийнятих до лікарні протягом одного дня, 615 були хворі коростою, золотухою, дизентерією, запаленням легенів, ангіною, ларингітом тощо [2, 223].

Найбільш доцільною формою допомоги дітям Комітет визнав дитячих їдалень-шкіл, які могли б обслуговувати дітей на місцях, зокрема організовувати для них харчування, виховання та навчання. У лютому 1916 р. управа Комітету затвердила кошторис на відкриття 40 дитячих їдалень-шкіл на 10 000 осіб, прийнявши норму місячного утримання кожної дитини 10 руб. 03 коп. на харчування і 7 руб. 20 коп. на утримання, всього ж 17 руб. 23 коп. Крім того, витрати на пристосування приміщень під їдальні були обчислені в 70 000 руб.

Їдальні-школи в першу чергу відкривали в місцях найбільшого скупчення дітей-біженців віком від 4 до 14 років. Вони повинні були обслуговувати всі їхні потреби протягом дня – від 8-ї годин ранку до 18-ї годин вечора. Уранці давали чай з хлібом, о 12-й годині обід, о 17-й годині вечерю. Крім того, щодня не менше 4-х годин проводили класні заняття за програмою початкової школи, а з дошкільнятами спеціальні заняття. Також у більшості їдалень-шкіл навчали ремеслу: палітурному, столярному, чоботарському. Через відсутність спеціального фінансування навчання ремеслам доводилося організовувати господарським способом, залучаючи потрібних осіб із безоплатних працівників. При деяких їдальнях-школах існували гуртожитки для сиріт. Їх харчували і виховували нарівні з дітьми, що приходили з сіл залишалися ночувати або в їдальні, або в обладнаній з цією метою хаті. Облаштування гуртожитків великих витрат не потребувало. Діти зазвичай спали на нарах (настил, поміст або якийсь пристрій для спання, переважно з дерев'яних дощок, що розташовувався на певній відстані від підлоги), на які настеляли солом'яні мати. Тут же інколи ночували й діти, що приходили з сусідніх сіл [12, 74].

Виконання такого розпорядку вимагало від працівників їдалень-шкіл величезних нервових сил і здоров'я. В основному контингент службовців їдалень-шкіл складався з курсисток із педагогічним досвідом. Деякі потреби їдалень-шкіл обслуговували самі діти, які охоче чергували, зокрема розносили по столах хліб, обід, мили посуд, кололи дрова.

Однією з проблем, що унеможливлювала допомогу дітям, була відсутність вільних приміщень. Для школи могла слугувати чимала та світла будівля, проте поблизу фронту, де всі населені пункти переповнені не лише біженцями, але й військовими частинами та громадськими організаціями, отримання дозволу зайняти невелике приміщення було пов'язане зі значними труднощами. Доводилося використовувати те, що можна, а тому їдальні розташовували не лише в будиночках, халупах і сараях, але навіть і в землянках.

Також не було можливості належно обладнати приміщення їдальні шкільним інвентарем, тому здебільшого в них ставили прості тесані столи й лавки, на яких діти обідали, навчалися, а вночі спали.

Діти приходили в їдальні голодні, босі й напівголі. Коштів на одяг і взуття не вистачало. У зимовий час можна було спостерігати чергу між дітьми в носінні теплої одягу: уранці прийде в рваному батьківському піджаку і батьківських чоботях одна дитина, а до вечері в тому ж вбранні інша. Зважаючи на це, відділ дитячих їдалень намагався по можливості забезпечити дітей одягом і взуттям.

Педагогічній роботі в їдальнях-школах, окрім брудного й тісного приміщення, заважало нервово-напружене життя фронту. Так, наприклад, під час занять в їдальні в м. Лунінце влітку 1916 р. впродовж дня бомбардували німецькі аероплани: діти розбігалися, а вчительки збирали їх. А в м. Івенце будівля школи була зруйнована ворожою бомбою. Крім того, не сприяла нормальній роботі їдалень і проживанню в них близькість фронту.

Для правильної організації мережі їдалень-шкіл на фронті було здійснено обстеження пунктів, населених біженцями, але через відсутність приміщень і відповідного персоналу їх відкривали порівняно повільно [12, 74–75].

У поданій нижче таблиці № 1 [12, 75] наведено показники кількості їдалень-шкіл і дітей, що отримали в них повне денне забезпечення:

Рік і місяці	Кількість їдалень-шкіл	Кількість дітей	Рік і місяці	Кількість їдалень-шкіл	Кількість дітей
1916 р.			1917 р.		
Січень	–	–	Січень	29	157 929
Лютий	5	12 923	Лютий	30	165 745
Березень	11	40 991	Березень	38	215 008
Квітень	11	45 862	Квітень	42	177 716
Травень	12	54 256	Травень	45	210 746
Червень	13	65 488	Червень	52	218 492
Липень	14	84 646			
Серпень	17	91 543			
Вересень	18	108 592			
Жовтень	18	134 906			
Листопад	21	148 087			
Грудень	22	153 274			
Всього	–	940 568	Всього	–	1 145 636

Усього з лютого 1916 р. по 1 липня 1917 р. дітям, які навчалися в їдальнях-школах, було видано 2 086 204 повних денних пайків.

Для закріплення знань і підвищення загального розвитку дітей учителі широко практикували екскурсії в ліс та в поле. Відділ дитячих їдалень-шкіл також організовував пересувні дитячі бібліотечки. Для викладання малювання, ліплення і ремесел, а також ведення дитячих ігор запрошували спеціальних інструкторів.

З метою планомірного адміністрування школи-їдальні були закріплені за районами, а з 1 вересня 1917 р. всі установи відділу дитячих їдалень-шкіл (близько 70) перейшли у відділ освіти при управлінні допомоги населенню ВЗС [12, 76].

Висновки. Отже, допомога дітям на фронті стала безпосереднім первинним завданням Всеросійського земського союзу у зв'язку з жахливим становищем дітей-біженців, що загрожувало поширенням епідемічних захворювань не лише серед дітей та дорослого прифронтового населення, але й в армії. Ця обставина спонукала владу визнати необхідність організації допомоги дітям, про що свідчить звернень влади до установ Земського союзу. Задля підтримки великих мас дітей-біженців Комітет Південно-Західного фронту ВЗС розгорнув мережу дитячих закладів, які мали надавати лише санітарно-медичну допомогу та забезпечувати харчуванням. Проте створені земсоюзівцями дитячі заклади незабаром стали перетворюватися в навчально-виховні, де діти навчалися елементарній грамоті та ремеслу.

Список використаної літератури

1. Рєєнт О. Перша світова війна і Україна / О. Рєєнт, О. Сердюк. – К. : Генеза, 2004. – 473 с.
2. Лазанська Т. І. Становище біженців України в роки Першої світової війни / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. 16. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 196–240.
3. Сулига І. Г. Південно-Західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни / І. Г. Сулига // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 3. – К. : Інститут історії України, 2001. – С. 234–239.
4. Загребельна Н. І. Провідні гуманітарні громадські організації в Україні в період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування / Н. І. Загребельна // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. – Вип. 6. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 255–269.
5. Кліщинський П. В. Проблема біженства та спроби її вирішення командуванням Південно-Західного фронту в роки Першої світової війни / П. В. Кліщинський ; ред. В. С. Степанков // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2011. – Т. 21. – С. 276–282.

6. Джумига Є. Ю. Умови життя дітей в Одесі під час Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.): соціально-економічний аспект / Є. Ю. Джумига // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. – Вип. 9. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – С. 369–379.
7. Ігнатуша О. М. Запорізький край в роки Першої світової війни / О. М. Ігнатуша // Сумська старовина. – 2009. – № XXVIII–XXIX. – С. 142–151.
8. Курцев А. Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914–1917) / А. Н. Курцев // Вопросы истории. – 1999. – № 8. – С. 98–113.
9. Баженова К. Е. Деятельность уездных комитетов Всероссийского Земского Союза помощи больным и раненым воинам Пермской губернии в начальный период Первой мировой войны (1914 – первая половина 1915 года) / К. Е. Баженова // Вестник Челябинского государственного университета : науч. журнал. Сер. История. – 2009. – № 41 (179). – Вып. 38. – С. 34–40.
10. Нелипович С. Г. Население оккупированных территорий рассматривалось как резерв противника / С. Г. Нелипович // Военно-исторический журнал. – 2000. – № 2. – С. 68–76.
11. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н. П. Ерошкин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Высшая школа, 1983. – 360 с.
12. Краткий обзор деятельности Всероссийского земского союза на Западном фронте 1915–1917 гг. – М., 1918. – 228 с.

Одержано редакцією 01.09.2014
 Прийнято до публікації 20.11.2014

Аннотация. *Ковальская Г. Б. Положение детей-беженцев и помощь им от Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза в течение 1915–1917 гг. В статье исследуется положение детей-беженцев и основные направления помощи им от Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза в течение 1915–1917 гг. Дети-беженцы привлекли к себе внимание общества после того, как их большими партиями стали доставлять летом 1915 г. во многие города Российской империи. Это были дети, которые потерялись во время эвакуации или остались совсем без родителей. Их подбирали везде: на дорогах, в лесу, на вокзалах, городских и сельских улицах и пытались обеспечить. Для этого власть действовала в двух направлениях: во-первых, оказывали им государственную помощь, а во-вторых, поощряла общество и различные организации к благотворительности. Деятельность различных общественных организаций была направлена на создание приютов для детей, яслей, школ, улучшение условий проживания на местах расселения беженцев, организацию медицинской помощи и т.п. Одной из самых влиятельных общественных организаций был Всероссийский земский союз, который возник в годы Первой мировой войны, но помощь детям на фронте не была его непосредственной задачей. Однако из-за ужасного состояния детей-беженцев, которые вместе со взрослыми разделяли тяготы войны, она стала важным направлением его деятельности.*

Ключевые слова: *Первая мировая война, Юго-Западный фронт, дети-беженцы, опека, помощь, Всероссийский земский союз.*

Summary. *Kovalska G. B. Situation of refugee-children and helping them of the Committee of the Southwestern front of the All-Russia Union of Zemstvo in 1915–1917 years. In the article examines the situation of refugee children and basic directions to help children of the Committee of the Southwestern front of the All-Russia Union of Zemstvo in 1915–1917 years. Children of refugees attracted public attention after their bulk were delivered in the summer of 1915 in many cities of the Russian Empire. These were children who were lost during the evacuation or completely lost parents. They picked up everywhere – on the roads, in the forest, railway stations, urban and rural streets. The authorities tried to provide for them. For this purpose it operated in two directions: at first, they provided state aid, and secondly, encouraged society and different organizations to charity. Working with children of different public organizations went in direction of creation for them of refuges, manglers, schools, improving living conditions in places of resettlement of refugees, health care organizations and more. Helping children in front, was a direct challenge of the All-Russia Union of Zemstvo, which was one of the most influential public organizations, that emerged during the First World War. This help was included in the number of major challenges because of the terrible condition of refugee children together with adults shared the difficulties, falling to their lot.*

Key words: *The First World War, South-West front, children-refugees, custody, support, the All-Russia Union of Zemstvo.*

ІСТОРІЯ ЄВРОПИ ТА ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ

УДК 94 (4) «1913»

О. В. Сухушина

ДРУГА БАЛКАНСЬКА ВІЙНА 1913 Р.: ЦІНА АМБІЦІЙ І СТРАТЕГІЧНИХ РОЗРАХУНКІВ

Проаналізовано особливості міжнародної ситуації в Балканському регіоні наприкінці першої Балканської війни. Висвітлено процес загострення відносин між учасниками Балканського союзу з проблеми поділу відвоєнованих у Османській імперії македонських територій, з'ясовано розбіжності в принципах такого поділу і сутність аргументації сторін. Доведено, що їхні великодержавні плани й амбіції, надмірні територіальні претензії і нехтування попередніми міжнародними договорами призвели до Міжсоюзної війни.

У визначенні особливостей ставлення до балканських проблем з боку великих держав акцент зроблено на оцінку позиції Росії та її політику відносно головних претендентів на лідерство в балканському регіоні – Болгарії та Сербії, а також Румунії. Автор доводить, що в своїх стратегічних планах і в умовах загострення відносин з австро-німецьким блоком російська дипломатія зробила ставку на відрив Румунії від Троїстого союзу, послаблення Болгарії, котра лавірувала між Віднем і Петербургом, та посилення непримиримої до Австро-Угорщини Сербії.

Ключові слова: балканські країни і Балканський союз, міжсоюзницькі відносини й протиріччя, македонські землі, стратегічні інтереси великих держав, політика Росії, Міжсоюзницька війна, Бухарестський мир.

Постановка проблеми. Друга Балканська (Міжсоюзницька) війна (29 червня – 10 серпня 1913 р.) між Болгарією, з одного боку, та Сербією, Грецією, Чорногорією, Румунією і Туреччиною – з іншого, привертає увагу, на перший погляд, своєю нелогічністю. Перші чотири із названих шести держав були, можна сказати, ще вчорашніми союзниками, учасниками Балканського союзу, і їхня блискуча перемога в першій Балканській війні над значно сильнішою, як тоді вважали, Османською імперією, стала справжньою сенсацією для Європи. І раптом – війна між самими ж переможцями, та ще й за участі на боці однієї із сторін попереднього ворога. Що зумовило цей парадокс? Що викликало спалах нового збройного конфлікту? Вивчення цих питань є актуальним і сьогодні, оскільки дає можливість детальніше з'ясувати процес формування майбутніх воюючих коаліцій у Першій світовій війні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблем, пов'язаних із війнами 1912–1913 рр., торкалися у своїх дослідженнях балканські історики. Болгарські автори І. Гешов (колишній прем'єр і політичний діяч) [1], який покладав відповідальність за початок війни винятково на царя Фердинанда, Б. Дімітров [2], Г. Панайотов [3], П. Кішкілова [4], А. Вахков [5] вказують на помилковість рішення керівництва Болгарії розпочати війну акцією 29 червня 1913 р. проти Сербії та Греції і, водночас вважають вимоги останніх щодо перерозподілу македонських територій порушенням попередніх домовленостей, ставлення Румунії до Болгарії – підступним, і ножем їй в спину – оголошення війни 10 липня 1913 року. Югославські історики В. Джорович [6], Д. Джорджевич [7], М. Лазаревич [8], А. Митрович [9], С. Скоко [10], С. Чиркович [11] (він висловлює думку, що завоювання в Болгарії і Македонії означали вихід Сербії за рамки стратегії визволення сербського народу) вважають достатньо обґрунтованими пропозиції Сербії переглянути сербсько-болгарський договір з територіальних проблем і підкреслюють, що непоступливість болгарського керівництва і напад болгарських військ на Сербію та Грецію призвели до війни, якої можна було б уникнути. Македонський історик В. Картов [12] зазначає, що під час поділу македонських земель не йшлося про національну належність спірних територій – претенденти на них дбали лише про власні інтереси.

У радянсько-російській історіографії питання, пов'язані з Міжсоюзницькою війною 1913 р. на Балканах, розглядали у своїх працях А. Могилевич і М. Айрапетян [13], В. Жебокрицький [14], П. Жогов [15], Ю. Писарев [16], П. Іскендеров [17–18]. Загалом вони критикують позиції Сербії і Болгарії та інших союзників, викривають політику Австро-Угорщини й Німеччини, спрямовану на роздмухування суперечностей між учасниками Балканського союзу та його зруйнування. В оцінюванні політики Росії бракує, на нашу думку, об'єктивності: акцент зроблено на висвітленні миротворчих зусиль російської дипломатії і мало уваги звернено на критичний аналіз її великодержавних планів.

Метою даної статті є проаналізувати основні внутрішні і зовнішні чинники, котрі загострили міжнародну ситуацію в балканському регіоні і привели до міжсоюзницької війни 1913 р.

Виклад основного матеріалу. Перша Балканська війна між учасниками Балканського союзу – Болгарією, Грецією, Сербією, Чорногорією та Османською імперією (жовтень 1912 – травень 1913 рр.) звільнила майже весь півострів від турецької влади. Туреччина зберегла за собою лише маленьку смужку землі в районі Енес – Мідія. Переможці здобули значні території і було створено незалежну албанську державу. Росію ці результати задовольнили, але вона була стурбована загостренням суперечностей між ними [19, 340].

У європейському плані ця війна послабила позиції блоку Центральних держав. Зміцніла Сербія, яка прагнула об'єднати навколо себе південних слов'ян, велика частина яких перебувала у складі монархії Габсбургів, з одного боку, посилила загрозу для останньої своїми намірами створення великосербської держави, а з іншого – стала серйозною перепорою на шляху можливого проникнення Центральних держав на південний схід Європи. Османська імперія, яку Німеччина і Австро-Угорщина розраховували залучити на свій бік у разі військового конфлікту з Росією, після першої Балканської війни була значно послаблена. Балканський союз, який діяв у війні під егідою Росії, а отже і під егідою Антанти, враховуючи те, що його за російськими планами, створювали не проти Туреччини, а проти Австро-Угорщини, відтепер, після поразки турків, міг би стати смертельною загрозою для Дунайської монархії [9, 199–194]. Тому в інтересах Центральних держав було його зруйнувати і наблизити до себе, принаймні, Болгарію [10, 17–31]. Росія ж, навпаки, була зацікавлена зберегти Балканський союз для дальшої боротьби з Австро-Угорщиною та Німеччиною [10, 45–50].

Однак між балканськими союзниками, насамперед Сербією та Болгарією, вже під час першої Балканської війни почались серйозні суперечки через поділ завойованих територій, попри те, що основні його умови було визначено в секретному додатку до договору про дружбу та союз між ними 13 березня 1912 р. [1; 10, 134–138].

Ініціювала їх Сербія після ухвалення у грудні 1912 р. під час Лондонської наради послів шести великих держав рішення, яке зобов'язувало її вивести війська із окупованих ними районів Албанії [34, 95]. Сербія за порадою Росії у січні 1913 р. повідомила про свою згоду на це, і відтак спроба її виходу до Адріатики зазнала невдачі [7, 62; 20, 750–751]. Тоді ж сербський уряд уперше порушив проблему перегляду умов сербсько-болгарського союзного договору з територіальних питань. Серед його аргументів головними були такі: перше, Сербія мобілізувала не 150 тис. осіб, як це обумовлювала сербсько-болгарська військова конвенція (ст. I) 12 травня / 29 квітня 1912 р., а 400 тис., і тому спрямувала проти Туреччини більше військ, ніж було передбачено. Крім того, вона направила артилерію і війська для допомоги болгарській армії під Адріанополем; друге, згідно з умовами військової конвенції (ст. III), Болгарія була зобов'язана направити у Вардарську долину 100 тис. солдат, однак цього не зробила і спрямувала свої війська у Фракію, в результаті для сербської армії виникли додаткові складнощі і вона зазнала більших втрат на Вардарському операційному театрі; третє, Болгарія отримала Адріанополь та Фракію, окупацію яких не передбачав договір, і досягла цього за допомогою збройних сил Сербії. Тому остання має право на компенсацію за рахунок македонських територій; четверте, Сербія не здобула виходу до Адріатичного узбережжя, що було однією із головних цілей її вступу у війну. Тому вона має

право домагатися виходу до морського узбережжя через македонські території. Було наведено також інші аргументи, зокрема про те, що поза зобов'язаннями, яких не передбачав договір, серби надавали допомогу чорногорській армії в районі Скутарі, що Сербія показала себе потужнішою, ніж її вважали, коли визначали кордони майбутнього територіального поділу тощо [13, 161–162; 279–280; 14, 129–131]. У зв'язку з цим болгарська дипломатія вважала сербсько-болгарський договір таким, що втратив чинність, і нотою від 24 червня 1913 р. вимагала від Болгарії територіальних компенсацій у південній Македонії [5, 196].

Із основних аргументів сербського уряду на користь вимог ревізії сербсько-болгарського договору перший можна було прийняти з певними застереженнями. Справді, Сербія направляла артилерію та війська для штурму Адріанополя, і таким чином болгарським військам було надано значну допомогу [2, 134–137]. Однак твердження сербської сторони, що болгари без неї не спромоглись би взяти фортецю, було, безумовно, значним перебільшенням. Так само впевнено софійський уряд міг заявляти, що відволікаючи на себе основні османські сили, болгарська армія послабила їхній тиск на тих фронтах, де діяли союзники.

Необґрунтованими були доводи сербського уряду відносно того, що, мовляв Болгарія не відрядила до Вардарської долини обумовленої договором кількості військ, і тим самим порушила його. Слід зазначити, що після укладення сербсько-болгарського союзного договору між військовими штабами двох держав було підписано 1912 р. дві угоди: першу в червні, другу – у вересні, напередодні війни. За першою було передбачено відправлення відправка до Вардарської долини двох сербських, а також однієї болгарської армії, якщо того потребуватиме оперативна обстановка. В іншому разі необхідну кількість болгарських військ слід було передислокувати на р. Марицю. У другій угоді було погоджено, що вся сербська армія діятиме на македонському театрі бойових дій, а вся болгарська – в долині р. Мариці й у Фракії. Отже, болгарські військові мали всі підстави взяти до виконання рішення другої (останньої) угоди [1].

Третій аргумент сербського уряду щодо більших територіальних надбань Болгарії у Фракії, ніж це було домовлено, також був необґрунтований. Наведемо положення ст. 2 «Секретного додатку» до союзного договору, де було зазначено: «Сербія визнає за Болгарією право на територію на схід від Родопа та ріки Струми, а Болгарія визнає за Сербією право на територію на північ і на захід від Шар-Планіни» [1]. Вказане положення не обмежувало можливості просування болгарської армії на сході й територіальних надбань Болгарії. Відсутні вони і в інших статтях названого офіційного документу.

Безпідставним виглядало і сербське пояснення територіальних претензій до Болгарії невдачею власної спроби здобути вихід до Адріатичного моря. При цьому знову повторювалось непередбачуване надмірне територіальне розширення Болгарії у Фракії. В цьому контексті слід вказати на різні умови дій сербської та болгарської армій у вказаних напрямках. Сербія вела пошуки виходу до Адріатики через албанську територію, населену албанцями, а отже чужу, що само собою було несправедливим. Ті великі держави, які виступали проти здобуття Сербією частини узбережжя Адріатичного моря (Австро-Угорщина), мали підстави вимагати звільнення захоплених Сербією албанських територій, про що ухвалила рішення Рада послів великих держав у грудні 1912 р. Болгарія відкинула сербські претензії і заявила, що основний тягар війни впав на неї і що саме її перемоги на Константинопольському фронті зіграли вирішальну роль у капітуляції Туреччини [17, 495]. Крім того, болгарська армія на сході діяла в інших умовах. У Фракії болгарське населення зустрічало її як визволительницю. А тому територіальне розширення Болгарії на сході було, фактично, возз'єднанням болгарських земель [14, 132].

Невдоволення висловлювала і Греція після того, як великі держави не дали згоди на передачу їй деяких земель північного Епіру. Вона претендувала на Кавалу, Серес, Драму, Дедагач. Виступала проти розширення Болгарії за рахунок південної та південно-західної Македонії [10, 129–133].

Сербія і Греція вмотивовували свої територіальні претензії також необхідністю збереження рівноваги сил на Балканах (начебто вона була до цього чи до неї прагнула кожна з цих держав). Принцип «балканської рівноваги», на який посилалися сербські та грецькі керівники, був виправданням їхніх власних намірів здійснити такий поділ македонських земель, щоб Болгарія, більша від Сербії та Греції держава, отримала найменше. Вони звинувачували її у великодержавних намірах, але Греція не відмовлялась від «Мегалі ідеа», а Сербія – від планів Гарашанінського «Начертанія» 1840-х рр. об'єднати південних слов'ян у Великій Сербії. До цього слід додати, що і румунські керівні кола виношували ідею створення Великої Румунії. Про яку рівновагу можна було говорити, з огляду на ці амбіційні великодержавні плани?

Румунія під час першої Балканської війни зберігала нейтралітет, але вимагала від Болгарії за нього ще на Лондонській мирній конференції компенсації в Добруджі по лінії Туртукай – Балчик із включенням Силістрії. Болгарія відхилила цю вимогу [3, 7]. Виник румунсько-болгарський конфлікт. У лютому 1913 р. Румунія оголосила про свій намір зайняти Силістрію. Російський цар за таких умов, щоб зупинити Румунію, попередив Болгарію про неминучість поступок і заявив, що вона може розраховувати на його підтримку лише в такому разі. Це все при тому, що за російсько-болгарською конвенцією 1902 р. Росія гарантувала недоторканість болгарської території і мала застерегти Румунію від зазіхань на неї силою [22, 102]. 9 травня 1912 р. у Петербурзі Рада послів великих держав ухвалила рішення про передачу Румунії Силістрії [4, 29–31], яку навіть Берлінський конгрес визнав болгарською [21, 182].

Міністр закордонних справ Росії С. Сазонов у своїх спогадах про конвенцію 1902 р. та рішення Берлінського конгресу не згадує, а зазначає: «Конференція, що зібралась під моїм головуванням у Петрограді навесні 1913 р., на якій **за дієвою участю російського уряду** (виділено мною – О. С.) було вирішено задовольнити бажання Румунії щодо поступки їй Силістрії та гарантії безпеки її Дунайського кордону, могла стати рушійною точкою для дружніх кроків» (у відносинах Росії з Румунією – О. С.) [23, 115]. Отже, російська дипломатія, аби відірвати Румунію від Троїстого союзу, готова була жертвувати болгарськими землями. Але Рада послів решту інших територіальних претензій Румунії до Болгарії відхилила. Тому невдоволеними залишилися і Болгарія, і Румунія – перша прорумунською позицією Росії, а друга – її недостатньою підтримкою.

У травні 1913 р. на Лондонській конференції послів про свої територіальні і фінансові вимоги до Болгарії заявила Чорногорія, сподіваючись на підтримку Росії.

Перспектива посилення Болгарії після першої Балканської війни не задовольняла Росію. Для російських національних інтересів, як їх розуміла правляча бюрократія, виникала в такому разі загрозлива ситуація, якщо поглянути на це під утилітарним кутом зору майбутніх російських інтересів у зоні Чорноморських протоків. До того ж, національні інтереси балканських країн і діяльність конкретних суспільно-політичних сил у них, російська керівна верхівка (втім, як і значна частина суспільства) сприймала крізь призму термінологічної дихотомії – русофільство і русофобство. Тому ні Микола II, ні російський уряд в жодному разі не довіряли болгарському царю Фердинандові. Політика лавірування між Австро-Угорщиною та Росією, яку проводив болгарський монарх, можливо, і була частиною національного інтересу Болгарії, але в Росії її вважали русофобською. Хоча персоніфікувати зовнішню політику Болгарії в особі Фердинанда, на думку російської дослідниці О. Ісаєвої, було б помилкою [24, 58]. У Болгарії також пам'ятали про безцеремонне втручання російських урядовців до її внутрішніх справ, про розрив Росією дипломатичних відносин з Болгарією 1886 р., протидію проголошенню її царством у 1908 р. тощо.

А в Петербурзі ще надто свіжими були спогади про поведінку «невдячної» Болгарії, яка в період блискучих перемог балканських союзників над турками мріяла захопити Константинополь і, на думку російської дипломатії, зачинити чорноморські двері перед самим носом російських покровителів. Тому Росія недовіряла Болгарії, і мусила обирати між

сильною Болгарією та Сербією, – може слабкішою, але відданою і непримиримою до Австро-Угорщини. Саме Сербію вона вважала аванпостом російського впливу на Балканах та перепорою австро-німецькій експансії на Близький Схід. Напередодні війни між Троїстим союзом і Антантою Сербії, яка посилилась після першої Балканської війни та перетворилась на сильного супротивника і була на передовому краю протистояння Австро-Угорщині, Росія відводила значну роль. Керівники зовнішньої політики Росії наставляли своїх сербських колег, що розширення Сербії має відбуватися за рахунок північно-західних територій, тобто за рахунок Австро-Угорщини. Девіз Сазонова – «обітована земля Сербії» лежить на території Австро-Угорщини – досить яскраво висловлює панівний настрій у керівних колах Росії. Сербія, яка стала напередодні світової війни центром великосербської пропаганди, потрібна була царській Росії не лише як опорна база за гегемонію на Балканах, і захоплення Протоків, а і як центр тяжіння для австрійських слов'ян, як знаряддя боротьби з Австро-Угорщиною. Тимчасовий виконувач за відсутності С. Сазонова обов'язки міністра закордонних справ А. Нератов у конфіденційному листі до російського посланника в Белграді Н. Гартвіга 23 квітня 1913 р. вказував, що «для Росії безсумнівним інтересом є сприяння всебічному досягненню Сербією її національного і державного ідеалу» [Цит. за 25, 159]. Сам Гартвіг активно наполягав на потребі підтримати «життєві прагнення» Сербії. Російський посланник у Софії А. Савінський вже після міжсоюзницької війни повідомляв С. Сазонова про свій висновок із розмови з Гартвігом, «...що думка Гартвіга – нацькувати Сербію на Австрію» [26, 442–443].

Отже, якщо в період Сан-Стефанського договору 1878 р. Росія намагалась розіграти «болгарську карту» і прагнула до створення «Великої Болгарії» для реалізації своїх стратегічних цілей [27, 148], то відтепер вона зробила ставку на Сербію з цією ж метою.

5 травня 1913 р. в Афінх між Сербією та Грецією було укладено союзний договір, розширений і доповнений 1 червня 1913 р. договором в Салоніках. В одному із його пунктів було визначено: якщо виникне спір з Болгарією з питання встановлення кордонів і не буде досягнуто жодної прийнятної згоди, сторони спільно запропонують Болгарії врегулювати розбіжності через посередництво чи арбітраж держав Троїстої згоди чи голів інших держав. У разі відмови Болгарії прийняти цей спосіб врегулювання та її загрозливої позиції проти однієї з держав чи спроби нав'язати свої наміри силою, обидві сторони зобов'язалися надавати одна одній збройну допомогу, не укладати сепаратних угод з Болгарією, не допускати жодну іншу державу до колишніх турецьких територій в районі Вардара та співпрацювати щодо встановлення спільного кордону на півдні. У договорі було зафіксовано згоду Греції на цілковиту свободу сербського експорту й імпорту через Салонікську залізницю і порт Салоніки упродовж 50 років [29, 366–368]. Військова конвенція зобов'язувала Сербію виставити в разі війни з Болгарією 150-тис. армію у районі Куманово, Велеса, Гевгелі, Пирота, а Греція мала виставити 90-тис. армію в районах Пангейон, Салоніки, Куменіце. Остаточною метою військових операцій союзних армій, було зазначено в конвенції, є розгром військових сил Болгарії.

13 травня 1913 р. Сербія адресувала Болгарії офіційну ноту із заявою про денонсацію союзного договору 1912 р. [16, 163].

За таких умов Росія, на яку сербсько-болгарський союзний договір 29 травня 1912 р. покладав роль арбітра між цими державами, мала визначити свою позицію. Російський уряд дедалі більше схилявся до розв'язання територіальних суперечок способом зрівнялівки: віддати Адріанополь Болгарії, Салоніки – Греції, Бітоль – Сербії. В Софії були невдоволені таким підходом, вважаючи, що він не враховує національних, етнографічних та історичних прав болгарського народу [28, 41]. Можна стверджувати, що правителі царської Росії не хотіли розпаду Балканського союзу, сподіваючись зберегти його як один із важливих чинників у протистоянні з Австро-Угорщиною та Німеччиною. У цей час Росія не бажала війни на Балканах, але не через миролюбні прагнення, а тому, що не вважала себе достатньо підготовленою до війни з Центральними державами [13, 165]. Її політика полягала в тому, щоб, користуючись своїм правом арбітра, здійснити

узгоджений поділ турецької спадщини між балканськими союзниками, зберегти рівновагу між ними, про що заявляв російський уряд. Отже, він фактично солідаризувався з Сербією і Грецією, які вмотивовували свої територіальні вимоги необхідністю балканської рівноваги.

На думку російської дипломатії, будь-яка абсолютна перевага якогось одного учасника Союзу обов'язково поставила б решту в залежність від суперників Росії, не гарантуючи, водночас, її від зради з боку держави, яка переважає і прагне до посилення за рахунок послаблення інших. Такою державою в Петербурзі вважали Болгарію, ставлення до якої гранично відверто висловив російський посланник у Софії А. Неклюдов наприкінці 1912 р.: «Для нас і сербів вкрай важливо, щоб Болгарія не була до певного часу організмом територіально завершеним і задоволеним, а мала б перед собою завдання, досягнення якого було б вельми складним без допомоги Сербії і Росії. Не слід забувати, що сама Росія на березі Протоків має такі невідкладні історичні цілі, для остаточного досягнення яких вона потребує, як доброго пса мисливець, Болгарії, відданої, сильної, але ще не цілком ситої» [30, 129–130].

Отже, політика Росії напередодні другої Балканської війни полягала в тому, щоб, по-перше, не допустити надмірного посилення Болгарії, яка, вважали в Петербурзі, могла б знову стати перепоною російській експансії на Близькому Сході на шляху до Босфору і Дарданелл. Зазначимо, що перспектива болгарського захоплення під час першої Балканської війни Константинополя і Протоків так стурбувала російські правлячі кола, що в Петербурзі обговорювали питання збройної акції проти Болгарії.

Підняти хрест над Айя-Софією, за міцним переконанням у Росії, мала право лише великодержавна Росія, яка б виконала свою «історичну місію», а не хоча й православна, і слов'янська Болгарія. Справді, «що дозволене Юпітерові, те не дозволене бикові».

Суперечності між Болгарією, Сербією і Грецією вкрай загострилися, причому кожна прагнула заручитися підтримкою Росії, до посередництва якої їх зобов'язували вдатися умови союзного договору. У травні 1913 р. Болгарія звернулася по допомогу до Росії і взамін запропонувала укласти військовий союз, спрямований проти Туреччини й Австро-Угорщини. Болгарський уряд, щоб улагодити всі питання, які могли б викликати недовіру Росії до Болгарії, наприклад, щодо Проток, і з метою укладення військової конвенції з Росією, висловлював готовність не лише назавжди відмовитися від прагнення захопити їх, а й збройною силою допомогти Росії у разі, якби вона наважалась зайняти Константинополь і Протоки. Болгари запропонували укласти болгарсько-російський військовий союз на випадок війни з Австро-Угорщиною. Натомість вони просили російської підтримки у розв'язанні територіальних суперечок з Сербією.

Російська дипломатія відхилила цю пропозицію. С. Сазонов заявив, що всякі переговори з Болгарією передчасні доти, доки її розбіжності з Сербією не буде цілковито врегульовано.

Але загострення суперечностей між балканськими союзниками спонукало російський уряд запропонувати їм у червні 1912 р. провести в Петербурзі за участю Росії та її арбітражем нараду прем'єрів Болгарії, Греції, Сербії, Чорногорії. Умови обговорення спірних територіальних проблем у пропозиції не було визначено. Болгарія наполягала на визнанні умов союзного договору 1912 р., а Сербія та Греція – на їх перегляді. Росія ж перед загрозою збройного конфлікту між союзниками наполегливо пропонувала до порядку денного наради включити обговорення питання про негайне скорочення чисельності союзних армій та початок переговорів про мирне врегулювання територіальних суперечок на основі принципу рівноваги. Ці розбіжності й непоступливість сторін затримували проведення їх спільної наради.

22 червня 1913 р. Коронна рада в Софії постановила звернутися до Росії з проханням про арбітраж, але на підставі союзного сербсько-болгарського договору 1912 р., але тоді ж болгарський уряд вирішив відкликати свого посла із Белграда у зв'язку

з провокаціями, які чинили сербські і грецькі війська на кордонах. Водночас цар Фердинанд і його головний військовий помічник генерал М. Савов вирішили натиснути на колишніх союзників, щоб змусити їх бути більш поступливими на переговорах. У ніч з 29 на 30 червня почався наступ 2-ої болгарської армії на позиції греків у напрямку Салонік, а 4-ої – на сербські позиції в долині Вардара. Це стало фатальною помилкою, оскільки Белград і Афіни лише чекали приводу, щоб розпочати військові дії, і вже в перші дні болгарські війська були зупинені, однак і наступ сербської армії не був спочатку вдалим: болгарські війська зупинили його, і почали наступ у районі Кресни, загрожуючи оточенням грецькій армії. За таких умов вирішальну роль зіграв вступ у війну Румунії. Після початку Міжсоюзницької війни російський уряд підтримував вимоги Румунії про передачу їй уже всієї Південної Добруджі [31, 106] і цим підштовхнув її до наступу на Болгарію. Румунська армія 11 липня почала вторгнення на болгарську територію і в результаті того, що болгарське командування не очікувало нападу з півночі, а тому на болгарсько-румунському кордоні залишило невеликі сили, майже без перешкод пройшла аж до Софії. Сербські ж частини завдали поразки болгарам на річці Брегалница [8, 67–72; 10, 299].

10 липня 1913 р. війну Болгарії оголосила Чорногорія і спрямувала свої війська (Дечанський загін) у Македонію на допомогу сербам [32, 277].

У цей час почала наступ турецька армія, яка 22 липня захопила Адріанополь і майже всю Східну Фракію. Ще раніше, 20 липня, Болгарія запросила перемир'я [10, 302].

30 липня 1913 р. в Бухаресті розпочала свою роботу мирна конференція (без Туреччини), на якій було розроблено умови мирного врегулювання. 10 серпня Болгарія підписала мирний договір з Грецією, Сербією, Чорногорією та Румунією. Майже всю територію Македонії поділили між собою Греція та Сербія. Греція отримала її південну частину (Егейську Македонію) з містом-портом Салоніки, частину Західної Фракії з Кавалою, Драмою і Сарре, Південним Епіром з м. Яніна та більшість островів в Егейському морі, а згодом і Крит, і таким чином збільшила свою територію і населення майже удвічі [36, 466]. Сербії дісталась західна й центральна частина Македонії (так звана Вардарська). Чорногорія та Сербія поділили Новопазарський санджак, який Австро-Угорщина повернула Османській імперії після анексії Боснії та Герцеговини, і домовилися про спільний кордон.

До Румунії були приєднані відторгнені нею у неї від Болгарії Південна Добруджа й Силістрія. Болгарії залишилась невелика частина Македонії (Пірінський край). За Константинопольським мирним договором 26 вересня 1913 р. з Туреччиною, Болгарія втрачала більшу частину Східної Фракії разом з Адріанополем, яку було повернено Османській імперії. У Фракії Болгарії вдалося зберегти лише частину узбережжя Егейського моря включно з портом Дедеагач (Александрополіс). Такими були результати Міжсоюзницької війни [17, 499–500].

Висновки. Отже, перемога над Османською імперією у першій Балканській війні створила у переможців ілюзії наближення до реалізації їхніх примарливих великодержавних ідей XIX ст., якими була уражена і більша частина сербського, грецького й болгарського суспільств. Вирішення проблеми «османської спадщини» вбачалось у цьому контексті вкрай важливим і принциповим. Колишні союзники готові були не просто до нових жертв, а буквально вчепитися в горло один одному за її поділ без жодних поступок, нехтуючи попередніми договорами, домовленостями і здоровим глуздом. Примирення за таких обставин здавалось неможливим, але авантюрне рішення царя Фердинанда було фатальною помилкою.

Ускладнювала міжнародну ситуацію на Балканах і політика великих держав, насамперед Австро-Угорщини та Росії. Дунайська монархія була зацікавлена в розвалі Балканського союзу, який вважала знаряддям поширення російського впливу на Балканах. Враховуючи загострення російсько-болгарських відносин у період першої

Балканської війни, вона підтримувала Болгарію. Росія своєю позицією в конфлікті між балканськими союзниками фактично сприяла непоступливості Сербії, і тим самим посиленню її сподівань на досягнення великосербських планів. Росія підтримала також Румунію в її територіальних претензіях до Болгарії, і цим підштовхнула до війни. Потурання Румунії було спричинено наміром російської дипломатії відірвати її від Троїстого союзу. Це згодом вдалося, але Болгарію для Антанти фактично було втрачено. Таким чином, в стратегічних інтересах великих держав балканські, напередодні Першої світової війни, стали їх заручниками.

Список використаної літератури

1. Гешов И. Балканская война 1912–1913 / И. Гешов // Малые войны первой половины XX века. Балканы. – М. : АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Ivan_Evst_Geshov_Balkanskij_sojuz.pdf
2. Димитров Б. Войните за национално обединение 1912–1913, 1915–1918 / Б. Димитров. – София : Просвета, 2001. – 380 с.
3. Панайотов Г. Г. Южна Добруджа през Балканските войни (1912–1913 г.) / Г. Г. Панайотов // Военноисторически сборник. – София, 1982. – № 5. – С. 3–18.
4. Кишкилова П. Позицията на Румъния през Балканските войни по сведения на българския печат от 1912–1913 г. / П. Кишкилова // Исторически преглед. – № 5 – 6. – София, 2001. – С. 21–60.
5. Vachkov A. The Balkan War 1912–1913 / A. Vachkov. – Sofia : Prosveta, 2005. – 248 с.
6. Ђоровић В. Историја Срба / В. Ђоровић. – Подгорица : Леокомерц, 2005. – 921 с.
7. Ђorđević D. Izlazak Srbije na Jadransko more i konferencija veleposlanika u Londonu 1912 / D. Ђorđević. – Beograd : Prosveta, 1956. – 264 с.
8. Лазаревић М. Други Балкански рат / М. Лазаревић. – Београд: Prosveta, 1955. – 158 с.
9. Митровић А. Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908–1918 / А. Митровић. – Београд : Eguilibrium, 2011. – 705 с.
10. Скоко С. Други Балкански рат 1913. Књ.1,2. Ток и завршетак рата / С. Скоко. – Београд : Издаје Војноисторијски институт, 1975. – 360 с.
11. Ђиркович Сима М. Срби межу европским народима / С. М. Ђиркович. – Београд : Eguilibrium, 1999. – 338 с.
12. Картов В. За карактерот на Балканските војни во однос на Македонија / В. Картов // Македонија во војните. – Скопје : Македонија, 1991.
13. Могилевич А. А. На путях к мировой войне 1914–1918 гг. / А. А. Могилевич, М. Э. Айрапетян. – М. : Госполитиздат, 1940. – 296 с.
14. Жебокрицький В. А. Болгария во время Балканских войн 1912–1913 гг. / В. А. Жебокрицький. – К. : Изд-во Киевского ун-та, 1961. – 304 с.
15. Жогов П. В. Дипломатия Германии и Австро-Венгрии и первая балканская война 1912–1913 гг. / П. В. Жогов. – М. : Наука, 1969. – 396 с.
16. Писарев Ю. А. Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны / Ю. А. Писарев. – М. : Наука, 1985. – 286 с.
17. Искендеров П. А. Балканские войны 1912–1913 гг. / П. А. Искендеров // В «пороховом погребѣ Европы». 1878–1914 гг. – М. : Индрик, 2003. – С. 476–507.
18. Искендеров П. А. Рождение албанского государства / П. А. Искендеров // В «пороховом погребѣ Европы». 1878–1914 гг. – М. : Индрик, 2003. – С. 430–452.
19. История внешней политики России. Конец XIX – начало XX века (От русско-французского союза до Октябрьской революции). – М. : Междунар. отношения, 1997. – 672 с.
20. История дипломатии. – М. : Изд-во политической литературы, 1963. – Т. 2. Дипломатия в новое время 1871–1914. – 424 с.
21. Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. – М. : Госполитиздат, 1952. – 464 с.
22. Бьюкенен Дж. Мемуары дипломата : воспоминания, мемуары / Дж. Бьюкенен. – М. : АСТ, Мн. : Харвест, 2001. – 400 с.
23. Сазонов С. Д. Воспоминания / С. Д. Сазонов. – Мн. : Харвест, 2002. – 368 с.
24. Исаева О. Н. Образ царя Фердинанда в донесениях российских дипломатов / О. Н. Исаева // Человек на Балканах: в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX в. – СПб. : Алетейя, 2002. – С. 50–58.
25. Гришина Р. П. Власть и общество. Болгария 1912–1913 гг. / Р. П. Гришина // Человек на Балканах: Власть и общество: опыт взаимодействия (конец XIX – начало XX в.) : сб. статей. – СПб. : Алетейя, 2009. – С. 146–161.
26. Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств 1878 – 1917 гг. Серия III. Т. 5. – М. ; Л. : Гос. Соц.-ек. изд-во, 1935. – 540 с.
27. Шемякин А. Л. Идеология Николы Пашича. Формирование и эволюция (1868–1891) / А. Л. Шемякин. – М. : Индрик, 1998. – 448 с.

28. Болгария в XX веке. Очерки политической истории / отв. ред. Е. Л. Валева ; Ин-т славяноведения РАН. – М. : Наука, 2003. – 463 с.
29. Ключников Ю. В. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях / Ю. В. Ключников, А. В. Сабанин. – М. : Издание Литиздата Н.К.И.Д., 1925. – Ч.1. – 441 с.
30. Исаева О.Н. Македонский фактор балканской политики Российской империи / О. Н. Исаева // Новая и новейшая история : межвуз. сб. науч. тр. / под ред. В. С. Мирзеханова. – Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 2008. – С. 120–133.
31. Кросс Б. Б. Констанцское свидание (из истории русско-румынских дипломатических отношений накануне первой мировой войны) / Б. Б. Кросс // Ученые записки Шуйского государственного педагогического института. – № 8. – 1959. – С. 102–114.
32. Andrijašević Z. M. Istorija Crne Gore: od najstarijih vremena do 2003 / Z. M. Andrijašević, Š. Rastoder. – Podgorica : Centar za iseljenike, 2006. – 528 st.
33. Димитров А. Румънските претенции към Южна Добруджа на мирните преговори в Лондон (декември 1912 – януари 1913 г.) / Ангел Димитров // Военноисторически сборник. – София, 1991. – № 2. – С.60–78.
34. Despot I. Balkanski ratovi 1912–1913. i njihov odjek u Hrvatskoj // Igor Despot. – Zagreb: Stvarnost, 2013. – 430 с.
35. Анчев С. Румънският неутралитет по време на Балканската война / С. Анчев // Балканските войни 1912–1913. – Велико Търново : Просвета, 1995. – С. 33–42.
36. Соколовская О. В. Греция в системе международных отношений 1897–1913 гг. и российская дипломатия / О. В. Соколовская // В «пороховом погребе Европы». 1878–1914 гг. – М. : Индрик, 2003. – С. 453–475.

Одержано редакцією 01.09.2014
 Прийнято до публікації 20.11.2014

Аннотация. *Сухушина О. В. Вторая Балканская война 1913 г.: цена амбиций и стратегических расчетов.* Проанализированы особенности международной ситуации в Балканском регионе в конце первой Балканской войны. Освещен процесс обострения отношений между участниками Балканского союза по проблеме деления отвоеванных у Османской империи македонских территорий, выяснены расхождения в принципах такого деления и сущность аргументации сторон. Доказано, что их великодержавные планы и амбиции, чрезмерные территориальные претензии и пренебрежения предыдущими международными договорами привели к Межсоюзной войне.

В определении особенностей отношения к балканским проблемам со стороны великих государств акцент сделан на оценку позиции России и её политики относительно главных претендентов на лидерство в балканском регионе Болгарии и Сербии, а также Румынии. Автор доказывает, что в своих стратегических планах и в условиях обострения отношений с австро-германским блоком российская дипломатия сделала ставку на отрыв Румынии от Тройственного союза, на послабление Болгарии, которая лавировала между Веной и Петербургом и на усиление непримиримой к Австро-Венгрии Сербии.

Ключевые слова: балканские страны и Балканский союз, межсоюзнические отношения и противоречия, македонские земли, стратегические интересы великих государств, политика России, Межсоюзная война, Бухарестский мир.

Summary. *Sukhushyna O. V. The Second Balkan War of 1913: The Cost of Ambitions and Strategic Estimations.* The article touches upon the peculiarities of international situation in the Balkan region at the end of the First Balkan War. The article highlights the escalation process in the relations between the members of the Balkan Union, the division of the territories that were won back from the Ottoman Empire. The article deals with the differences in the principles of such division and the essence of reasoning between parties.

It was proved that their great-power plans and ambitions, excessive territorial claims and disregard for previous international treaties led to the international war. The article reviews the peculiarities of attitude of the Great Powers to the Balkan problems. The article stresses the position of Russia and its policy concerning main claimants to the leadership in the Balkan region (Bulgaria, Serbia and Romania). The author of the article proves that the Russian diplomacy in the terms of escalation with Austria-German coalition staked on the separation of Romania from the Triple Alliance, weakening of Bulgaria that tacked between Vienna and Petersburg, and strengthening of incompatible Serbia to Austria-Hungary.

Key words: Balkan countries and Balkan Union, inter union relations and contradictions, Macedonian lands, strategic interests of the Great Powers, the policy of Russia, interallied war, Bucharest Peace.

SETTING-UP OF ORGANIZATIONAL STRUCTURE OF INTERNATIONAL COOPERATIVE MOVEMENT IN LATE 19th CENTURY

The article refers to the features of the international cooperative movement in the late 19th century. Setting it up as a working economic and social structure, relationships with other international organizations and specific proposals that came out of their cooperation. The basic principles stemming from the nature of cooperation, national characteristics, motivational factors that determine it and goals that it persuaded are stated in the article.

Key words: cooperative movement, ICA, international economic contacts, social rights, self-government.

Theme rationale. Cooperation is one of the distinctive displays of human masses self-organization. The originally Latin word «cooperation» became a part of many European nations' languages, including Ukrainian, maintaining the only profound and humane meaning – «collaboration». It is commonly known that successful collaboration requires consolidation of efforts and means of those willing to collaborate. The rationale of introduced research is stipulated by proactive development of cooperation in modern world economic field. Thus, International Cooperative Alliance (ICA) unites 45 million cooperators, mainly heads of households, that allows estimating the number of people working on forming socially protected and economically stable society at 200 million [1].

Goal of the research lies in disclosing general trends of setting-up cooperation into world economic and public movement; in effort to uncover the process of establishment of international unions and organizations that supported the development of human rights and freedoms, their social activity and economic freedom.

The analysis of latest researches and publications is rather diverse, both in its structure and in form. Special interest was attracted by the researches of international cooperation founders and documentary material, in which the process of ICA establishment is described, as well as consequences for economics and social changes in public associations.

The foundation of article sources base is formed by: Internationale Handwörterbuch des Genossenschaftswesens (International Cooperative Dictionary), published in three volumes under the editorship of Prof. Totomants in Berlin and Internationale Statistik der Genossenschaften, prof. Ihring (International Cooperative Statistics by prof. Ihring). These sources are followed by Appendix to the Report on the countries-members of International Cooperative Alliance. However, without a doubt these sources are not enough. Significant part of material has been taken from the work of Watkins W.P. International Cooperative Alliance 1895–1970, in which the process of setting-up of world cooperation into international economic structure had been rather thoroughly stated.

Main material summary. The initiative to practically implement the ideas of international cooperative collaboration has been taken by English cooperators in late 19th century. In 1889, General Secretary of British Cooperative Union, Christian socialist Vansittart Nil established Initiative Committee out of organization of International union of friends of cooperative manufacture. The Committee addressed cooperative unions in various countries with the appeal to establish international cooperative center with headquarters in London. V. Nil and his supporters aimed at founding a kind of international cooperative union that would contribute to establishment of production cooperatives in all countries in the first place [2].

Christian socialists of late 19th century attributed the development of this kind of cooperation to the way of solving social problems of society, opportunity to eliminate contradictions between labor and capital, possibility to draw workers not just to participating in capital formation, but to enterprise management. They hoped that having become shareholders, workers would be utilizing incomes on the same level as entrepreneurs, and in such a way, the disputes between labor and capital will be resolved. Right socialists called upon drawing laborers to working at and

administrating consumer cooperatives that were involved in production. However, they were not supported by members of consumer cooperation that became the main reason of delay in establishment of ICA [3].

The efforts to establish international cooperative organization were evidenced back in 1892 during international conference of friends of cooperative manufacture in London. Within the conference the statute of future international union has been considered and adopted, the decision to summon first congress in 1893 – admitted, and the temporary committee headed by Heinrich Wolf (supporter of credit and rural cooperation) – founded. The latter addressed cooperative organizations of various types with the appeal to participate in international congress. However, the attempt to assemble the first congress of ICA in 1893 was unsuccessful due to insignificant number of its participants and absence of agreement on pivotal questions of cooperative structuring [4].

First constituent international congress opened on September 19, 1895 in London. 207 delegates of cooperative organizations from Australia, Austria-Hungary, England, Belgium, The Netherlands, Denmark, Italy, Serbia, USA, France, Switzerland and observers from a number of other countries participated in it. At that time the centralized cooperative authority that could become a member of ICA had not yet been established in Russia, therefore, it was represented by an observer. The questions in agenda were as follows: 1) Statute of International Cooperative Alliance, 2) Organization of international trade relationships, 3) Cooperative production, 4) Cooperative banking activity, 5) Consumer and rural cooperation.

Congress delegates discussed draft of ICA Statute, which engendered a significant number of arguments. Besides the organizational basis of ICA the 12 articles of the Statute stipulated that the Alliance shall not be engaged in questions of politics and religion. The Statute had not been adopted, while it has been decided that it should be elaborated and brought up for additional discussion at second congress. The Central Committee comprising of 15 people has been elected as a management authority till the next congress. The Statute draft determined the payment amounts for individual and collective members. At the start of its activities, the Alliance allowed the participation of around 200 theoreticians and practitioners of cooperative movement. However, already in several years individual participation has been liquidated, as theoreticians belonged to opposite, often hostile political and ideological trends. Congress adopted the decision to incorporate the ICA headquarters in London and to conduct regular congresses once in three years. The International Commercial Agency had been established within ICA. Among the goals of ICA was to introduce cooperators from various countries to the work of national cooperative organizations, promote establishment of business relationships between cooperative organizations of different countries, popularize goal and targets of cooperation. In order to accomplish these tasks it had been decided to conduct various arrangements: to convoke conferences for cooperators, to spread cooperative information, to study new problems of cooperative movement, to study possibilities of mutual cooperative actions and to propagandize ideas of the Alliance. The establishment of ICA, or how it used to be called – Cooperative international, has become an enormous progressive phenomenon in the social life of that time.

The transition of collaboration from national to international versatile level has started. Mutually beneficial trade, material and moral support of laborers' struggle, joint public statements to adopt special cooperative legislation promoted strengthening and development of cooperative movement around the world. Thus, the organization that united over 2 million members and was hard not to notice has emerged on the world stage [5].

A key to the long-term existence of ICA that survived few crises and maintained the unity was the recognition of the cooperative movement basis by cooperators all over the world. Cooperative principles are implemented only in the system, in close interaction with each other. The violation of at least one of them leads to the destruction of a particular cooperative structure. In matter, cooperative principles can be divided into economic and social. Economic principles lies in the foundation of cooperatives' strengths: free membership, economic participation of members in the life of organization, autonomy and independency of organizations, social needs concern. Social principles: voluntary membership, professional preparation, openness and shareholders' control.

They were aimed at the creation of favorable conditions for realization of economic principles on practice. Cooperative principles were put down more than 150 year ago, almost simultaneously, by: theoretic Robert Owen, the Rochdale Pioneers in England (first cooperation practitioners) and Decembrists in Russia. The set-up of ICA signalized the completion of the first stage of global cooperative movement development and by the end of 19-th century, it entered a new phase [6].

The second phase of the global cooperative movement development began in 1896. In October 1896, the second congress of ICA was held in Paris. During the congress, the charter of the ICA that contained goals, principles and methods of the alliance activities was examined and adopted thus the legal basis for international cooperative relations was introduced that relied upon understanding of essence of cooperation in the first place. *It is stated in the Webster's Dictionary that the word "cooperative" has been being in use since 1883 and is defines as "an enterprise or organization owned by and operated for the benefit of those using its services" [7, p.288]. It should be noted that cooperative is a peculiar type of enterprise. Its uniqueness is in orientation not on maximization of profit that would be normal for an enterprise but in orientation on full satisfaction of its members economic needs who are clients and owners of the cooperative at once. Basically, cooperative is highly organized form of mutual assistance. They should be viewed as a subsidiary or service structures for the economic goals that are set by the members of cooperative [8, 358].*

The goals stated in the Statute of ICA, as a center for cooperative movement, were as follows: exchange of experience in organizational and economical activities of cooperatives in different countries; improvement of cooperative legislation; propagation cooperative principles; organization of economic relations between cooperatives from different countries; formation of cooperative public opinion; participation of workers and servicemen in the profit management of every association.

The Charter defined rights and responsibilities of ICA, that became the foundation of its activities later: to be the representative of cooperation organizations on each level that in theirs activities comply with Rochdale principles; to spread cooperative principles and methods all over the world; to promote the development of cooperation; to maintain partner relations between organizations that are the members of ICA; to retain interests of cooperative movement in all forms; to assist in development of partner and economic relations between cooperative organizations of all types on national and international arena; to contribute to the strengthening of peace and safety.

Principles of Rochdale Pioneers were put in the foundation of international cooperative principles. The Charter proclaimed the principles of political and religious neutrality of cooperation. According to the Charter from 1896, the superior body of ICA was congress that was held once every 3-4 years. During the congress, Central Committee (CC) was elected. Members of CC elected executive board. President of ICA was a member of the executive board. Every country was able to send from one to six persons to CC, depending on the number of cooperatives and value of cooperative movement in the country. This structure had not been changed until 1996. The definition of famous German specialist in the field of cooperative law H. Munkner stated that cooperative principles is a system of abstract ideas, that cooperatives obtained from theirs own practical experience and proved to be the most relevant managerial set for those who wish to create and maintain the activities of cooperative organizations [9, 18]. The definition of the other scientist, famous American cooperation explorer D. Barton states that cooperation principle is the supreme rule of leaders, general and basic truth, all-round and universal arrangement that reflects special goals and uniqueness of cooperation form of business [10, 23].

Cooperation principles are the basis of understanding of the idea, organizational identity, economic mechanism and social purpose of cooperative organization, they reflect the genesis and evolution of cooperative idea. It is known that fundamental principles of cooperation that became internationally recognized include free and voluntary membership; democratic control (one member of cooperative – one vote); economic independence of cooperative; apportionment of profits (losses, risks etc.) depending on the participation in economic activity of cooperative; care about education of cooperative members. Even though cooperative idea is not a doctrine and

cooperative principles are not postulates, there are some compliance criterion, for every cooperative (or economic entity) with conception of cooperative entity in the system of market economy. These criterion include: a) corporate character of the entity, when, as was highlighted by the classic of cooperative theory – I. Emelyanov, cooperative should be an aggregative unity of private owners; b) the purpose of the cooperative is to be an “extension” of personal economy of its client-owner thus has an attendant character; non-profitable idea of cooperative entity that is executed with the assistance of cooperative redemptions mechanism [11, 112]. In addition to the definition of principles, cooperate society reached much more in social context – *the essential etic values of cooperation* were proclaimed: mutual assistance, democracy, equality, justice and solidarity.

National cooperative organizations praised, by all means, the creation of one international center. Moscow unity of consumer entities (MUCE) declared its decision to enter ICA on the VIII meeting of representatives on March 15, 1903. Annual membership fee of 3 pounds was paid in and execution board of ICA decreed to make (MUCE) an official member. Thus, the latter became the first Russian consumer member-organization of ICA [12].

Conclusion. The result of ICA set-up was the intensification of international connections between cooperatives. On the III congress of ICA in 1897, Dutch cooperators offered to establish “cooperative exchanges” with samples of cooperate goods from different countries to move from episodic trade connections to permanent cooperation. French cooperators offered to develop cooperative wholesale entities with external trade functions in every country. English cooperators stood up for the idea of international trade agency as a part of ICA. Congress adopted a resolution with an offer to all members of ICA – to create, in every country, foreign trade cooperative association to maintain connections with bureau of ICA headquarters in London.

Foreign trade association that had trade connections with cooperative unities in European countries had been working since 1896 in England [13]. At the same time, production cooperatives were the most interested in the development of international trade. Cooperative distribution stimulates cooperative production and production cooperatives strived for improvement of their position in the competition with big capital by eliminating intermediaries on external market. At the same time, international cooperative trade house provided benefits for consumer and other types of cooperative because the expansion of the trade house improved the perspectives of the whole cooperative movement.

Therefore, legal and political set-up of the single cooperative center resulted in intensification of international economic contacts and the increase in self-government of the society, its economic and social autonomy.

List of used sources

1. Machima, P. Report of the national Seminar on Consumes Cooperative Development, New Delhi: International Co-cooperative Alliance, 1995.
2. Watkins W.P. International Cooperative Alliance 1895-1970. – London, 1970. – 387p.
3. Hall, F & Watkins, W P, Cooperation: a survey of the history, principles and organization of the cooperative movement in Great Britain and Ireland – London, 1934. – 289p.
4. Watkins W.P. International Cooperative Alliance 1895-1970. – London, 1970. – 387p.
5. Banner, Arnold, British Cooperation: the history, principles, and organization of the British Cooperative movement – London, 1970. – 407p.
6. Lozovoi A. Cooperation course. Feature of history and theory of cooperation. Kharkiv: Proletariy, 1929. – 478p.
7. Webster's Ninth New College Dictionary. – Merriam-Webster Inc. – Springfield, MS, 1985. – 1562p.
8. Martos B. Theory of cooperation / B. Martos // Ukrainian economic opinion. – K.: Znannya, 1998. – P. 355-364.
9. Munkner, Hans-H. 1981. Cooperative Principles and Co-operative Law. 4th Reprint. Institut fur Kooperation in Entwicklungslandern, Marburg/Lahn. , P. 18
10. Barton David G. «1. What is cooperative? 2. Principles». Cooperatives in Agriculture. Edited by David Cobia. Englewood Cliff, New Jersey : Prentice Hall, 1989. – P. 1–34. , P. 23.
11. Emelianoff Ivan V. (Reprinted 1995). Economic Theory of Cooperation: Economic Structure of Cooperative Organizations / Ivan V. Emelianoff. – Davis, CA : University of California, 1948. – 266 p.
12. Koryakov I.A. Principles of cooperative movement, - Chita: Publishing house ZIP of Siberian university of consumer cooperation, 1998. – 235 p.

13. Webb B. Cooperative movement in Great Britain / B. Webb. – Kh.: Publishing house of All-Russian central unity of consumer association, 1919. – 127 p.

Одержано редакцією 01.09.2014

Прийнято до публікації 20.11.2014

Аннотація. Земзюліна Н.І. Оформлення організаційної складової міжнародного кооперативного руху кінця XIX ст.

У статті йдеться про особливості розвитку міжнародного кооперативного руху в кінці XIX ст. Оформлення його в дієву економічну та соціальну структуру, взаємозв'язок з іншими міжнародними організаціями та конкретні пропозиції що виходили з їх співпраці. Окреслені установчі принципи, що впливали з самої природи кооперації, національні особливості, мотиваційні фактори, що її визначали та цілі, які вона мала реалізувати. Робиться акцент на труднощах, пов'язаних з консолідацією розрізнених національних організацій, вказується на домінуючу роль англійської кооперації на початку становлення кооперативного руху.

Ключові слова: кооперативний рух, МКА, міжнародні економічні контакти, соціальні права, самоврядування.

Аннотация. Зезюлина Н.И. Оформление организационной составляющей международного кооперативного движения в конце XIX в.

В статье говорится об особенностях развития международного кооперативного движения в конце XIX в. Оформление его в действенную экономическую и социальную структуру, взаимосвязь с другими международными организациями и конкретные предложения выходящих из их сотрудничества. Указаны учредительные принципы, вытекающие из самой природы кооперации, национальные особенности, мотивационные факторы что её определяли и цели, которые она должна была реализовать.

Ключевые слова: кооперативное движение, МКА, международные экономические контакты, социальные права, самоуправление.

УДК 327.51:341.3

І. Т. Муковський, С. В. Тищенко

ОСОБЛИВЕ ПАРТНЕРСТВО США І ВЕЛИКОБРИТАНІЇ НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

У статті розглянуто стратегічні засади двостороннього особливого партнерства між Сполученими Штатами Америки і Великобританією, яке склалося напередодні та в роки Другої світової війни. На широкому історичному матеріалі доведено, що з початком Другої світової війни, після розгрому Німеччиною Франції Великобританія залишилася один на один з Німеччиною. Якщо раніше Великобританія не потребувала постійних союзників, оскільки була достатньо могутньою державою, то тепер вона мусила посилено шукати більш чи менш надійного союзника, вбачаючи в агресивній Німеччині безпосередню загрозу своїм інтересам в Європі і в колоніальному світі. На думку офіційного Лондона, таким союзником могли бути Сполучені Штати Америки.

Простежуються різні заходи Лондона по переконанню США в наданні Великобританії не тільки матеріальної допомоги, а й вступу їх у війну. Розглядаються дії Черчілля по переконанню Рузвельта в тому, що для Сполучених Штатів вигідна перемога Великобританії, а її поразка створить смертельну загрозу безпеці США. Та американці на той час не були готові до такого кроку, хоча знали, що Англія без США не мала шансів на успіх у війні, а тому піде на все, щоб не потрапити під вплив Німеччини.

Узагальнено існуючі підходи Вашингтона, який не міг допустити перемоги Німеччини над Великобританією. А тому у ситуації, що склалася, як Англія, так і США були взаємопов'язані однією метою: створити коаліцію і здолати Німеччину та її союзників. З позицій сьогодення оцінено спільні дії США і Великобританії в ті грізні роки.

Ключові слова: незафіксований альянс, особливі відносини, дивна війна, держави ОСІ, ленд-ліз, дипломатія виживання, Атлантична хартія, доктрина «непрямих дій», операція «Оверлорд», старший партнер, холодна війна, невоююча держава.

Постановка проблеми. Актуальність статті пояснюється тим, що розглянуті в ній питання дають можливість з позицій сьогодення розкрити особливості зовнішньополітичної і дипломатичної діяльності Великобританії, колишньої «володарки морів», напередодні та в роки Другої світової війни, показати, як і за яких умов відносини Великобританії зі США, країною другої сфери інтересів Британії, переросли у відносини якісно вищого рівня. Науковий інтерес до розробки цієї теми нині зростає, що зумовлено її практичним значенням. Останнім часом, як вітчизняними так і закордонними ученими, сформовано системний підхід до вивчення феномену особливих відносин між США і Великобританією напередодні та в роки Другої світової війни.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема взаємовідносин Великобританії й США напередодні та в роки Другої світової війни доволі широко висвітлена в історичній літературі [1–10].

Мета статті – узагальнення стратегічних засад особливого партнерства США і Великобританії напередодні та в роки Другої світової війни, визначення концептуальних, функціональних і політичних особливостей його трансформації та реалізації.

Виклад основного матеріалу. У монографіях, навчально-методичній та публіцистичній літературі стверджується, що особливі відносини між США і Великобританією є історичним феноменом XX ст. Вони почалися в період Другої світової війни, а точніше, в 1940 р. [6, 56]. Ми не можемо поділяти таку думку, адже ідея Великобританії про тісний зв'язок зі США набула розвитку ще тоді, коли Британська імперія почала втрачати свою провідну роль у сфері промислового виробництва і зовнішньої торгівлі, а флоти інших держав склали реальну загрозу британському пануванню на морях. Відтоді Лондон почав шукати постійного союзника в особі США, зважаючи на давні історичні традиції, спільну етнічну і культурну спадщину, тісні різнопланові зв'язки та взаємодопомогу і спільну участь у подіях глобального масштабу. Беручи до уваги ці та інші обставини, майбутній прем'єр-міністр Великобританії Антоні Іден ще на початку своєї політичної кар'єри говорив, що досягнення взаєморозуміння між Англією і США – найважливіша мета, яку уряд Британії може поставити перед нами... Це найміцніша гарантія збереження міжнародного миру в майбутньому [7, 43].

Невілл Чемберлен напередодні Другої світової війни не захотів налагоджувати контакти зі США. У нього, як стверджував тодішній заступник міністра закордонних справ Англії Олександр Кадоган, була майже інстинктивна зневага до американців, його дратували претензії США на керівну роль у світових справах [7, 67]. У результаті такої поведінки та переоцінки своїх можливостей, неспроможності розібратися в міжнародній ситуації, що склалася на той час, Англію було втягнуто в Другу світову війну, яка остаточно підірвала її позиції у світі.

В аспекті проблеми, що розглядається, є всі підстави стверджувати про те, що в період так званої «дивної війни» (вересень 1939 – квітень 1940 р.) Англія офіційно перебувала у стані війни з Німеччиною, але війни, по суті, не вела. На той час її влаштовував нейтралітет США; у Лондоні вважали, що Англії не потрібна допомога США, бо у світі ще не відбулися радикальні зміни у співвідношенні сил, а воєнні дії велися далеко від Британії. Правлячі кола США також були впевнені в тому, що війна їх не зачепить, а після послаблення Німеччини та її противників вони зможуть керувати світом. Не випадково відомий американський історик того часу Чарльз Брід писав: «Чим був Рим у давньому світі, чим була Великобританія в наші часи, тим Америка стане завтра» [8, 69].

США було вигідно, щоб у результаті тривалої війни Великобританія і Франція були послаблені, але не розгромлені, бо за інших умов Німеччина створила б загрозу Вашингтону. Разом з тим США побоювалися, щоб Англія і Франція не уклали мирну угоду з Німеччиною, бо тоді б Вашингтон був би ізольованим від світу. Оцінивши ситуацію, США намагалися примирити європейські держави, для чого почали переговори з лідерами Британії, Франції, Німеччини та Італії в лютому 1939 р. Цю неофіційну місію було доручено заступнику держсекретаря США С. Уеллесу. По завершенні переговорів у

США склалися враження, що війна буде тривалою і союзники її виграють. Гітлер і Муссоліні зрозуміли, що можна завдати удару Заходу, не боячись вступу США у війну [8, 74–76].

Саме в цей період Уїнстон Черчілль, призначений прем'єр-міністром Н. Чемберленом на посаду міністра військово-морського флоту, почав налагоджувати контакт з президентом США Ф. Рузвельтом, який зрозумів, що майбутнє в англійській політиці буде належати У. Черчіллю. Тому 11 вересня 1939 р. Ф. Рузвельт в особистому листі до У. Черчілля повідомив, що він радий його поверненню до уряду Н. Чемберлена і попросив інформувати про всі важливі питання [9, 307]. Так почалося листування, а разом з ним «особливе партнерство» У. Черчілля з президентом США Ф. Рузвельтом, яке тривало до весни 1945 р. і перервалося через смерть Ф. Рузвельта.

Варто звернути увагу на той факт, що європейська фаза війни, яку називали «дивною», «сидячою», «смішною», не могла тривати вічно. Тому англійський уряд, очолюваний Н. Чемберленом, вирішив шукати вихід із становища шляхом досягнення компромісу з Німеччиною, щоб разом з нею мати змогу виступити проти Радянського Союзу, могутність якого лякала всю Європу. Проте така політика, як свідчить досвід, не була успішною, тому 10 травня 1940 р. у результаті виборів до влади в Англії прийшла консервативна партія на чолі з У. Черчіллем, який розгорнув бурхливу діяльність, спрямовану на налагодження відносин зі США. 14–15 травня 1940 р. У. Черчілль у листі до Ф. Рузвельта за підписом «колишній військовий моряк» звернувся з проханням оголосити США «невоюючою державою», що, на його думку, дало б можливість допомогти Англії у війні, без участі збройних сил. На відміну від свого попередника У. Черчілль розумів, що Великобританія може домовитися з Німеччиною тільки ціною своєї фактичної капітуляції і тоді цей «мир» став би початком кінця імперії. Тому прем'єр зробив вибір на користь США. Він намагається будь-що розширити свої зв'язки з американським президентом. У своєму посланні Ф. Рузвельту від 14–15 червня 1940 р. У. Черчілль не тільки переконує його у важливості матеріальної допомоги Великобританії, а й робить першу спробу переконати Ф. Рузвельта у доцільності вступу США у війну. Він говорить, що Декларація, в якій було б сказано, що Сполучені Штати в разі потреби готові вступити у війну, могла б врятувати Францію. У протилежному випадку опір Франції може припинитися, і ми залишимося самі. Черчілль переконував Рузвельта, що для США вигідна перемога Англії, а її поразка створить смертельну загрозу безпеці США [10, 387–388]. Проте Ф. Рузвельт і його уряд були ще не готові до такого кроку. Більше того, США влітку 1940 р. передбачали швидку поразку Британії у війні, а в самій країні тоді почався активний громадський рух проти вступу США у війну.

22 червня 1940 р. о 18.50 за німецьким часом генерали Кейтель і Хюнтцігер підписали Комп'єнську угоду про перемир'я. Франція як союзник Англії капітулювала. У тих умовах уряд Британії опинився сам на сам перед безпосередньою загрозою з боку Німеччини. Зважаючи на таку ситуацію, в період з 15 по 22 серпня 1940 р. У. Черчілль надіслав на адресу президента США Ф. Рузвельта два послання, в яких говорив про надзвичайно складне становище своєї країни, що спричинено безперервними бомбовими ударами Німеччини, та просив терміново доправити в Англію торпедні катери і 50 есмінців. Це прохання було виконано. Але Німеччина в цей час також діяла. 27 вересня 1940 р. було укладено тристоронній пакт (Берлінський) трьох агресорів між Німеччиною, Італією та Японією. В ньому говорилося про встановлення нового світового порядку в Європі та Азії. У таємному додатку йшлося про взаємодопомогу в підготовці війни проти Англії й США, а загалом цей союз було спрямовано проти СРСР.

Ф. Рузвельт усвідомлював, що з підписанням державами «осі» пакту з Японією в Тихому океані виникне загроза для США, а тому рано чи пізно його країні доведеться вступати у війну. Він розумів, що Великобританія без США не може досягти успіху у війні і що вона піде на все, щоб не потрапити під вплив Німеччини, а тому не міг допустити перемоги Німеччини над Британією. У ситуації, яка склалася, як США, так і Великобританія

були пов'язані єдиним бажанням – перемогти Німеччину та її партнерів по «осі», що й намагався довести У. Черчілль Ф. Рузвельту.

В аспекті проблеми, яка розглядається, є всі підстави стверджувати, що про необхідність особливих відносин між Англією і США в боротьбі проти Німеччини говорив ще в 1916 р. Лорд Грей, британський міністр закордонних справ. Він запропонував створити Лігу Націй, в якій США відігравали б одну з провідних ролей. Щоб запобігти виникненню ще однієї війни в майбутньому, писав він держсекретареві США Вільсону, Америка має використати свій потенціал для досягнення стабільного миру. «Нині загрозу становить Німеччина, але загроза в Європі виникатиме постійно, якщо їй дати змогу діяти самостійно» [5, 53]. Це було одним з перших визнань англо-американської ролі у створенні світової системи безпеки, тобто, за висловом Грея, забезпечення більш широких умов для миру в повоєнний час.

Розпад Британської імперії після Першої світової війни та поступове зменшення ролі держави у світовій економіці і падіння курсу фунту стерлінгів унеможливлювало подальше її піднесення як провідного актора глобального масштабу на міжнародній арені. Все це змусило Велику Британію переглянути свої підходи щодо конкретних зовнішньополітичних пріоритетів, серед яких США посідали особливе місце.

У період, коли Німеччина готувалася до десантної операції проти Англії під кодовою назвою «Морський лев», США постачали Англії різноманітну зброю. Так, тільки в другій половині липня 1940 р. Англія отримала від американців 500 тис. гвинтівок калібру 7,6 мм. І хоч до цих гвинтівок додавалося лише по 50 патронів, для Черчілля ця акція була важливою тому що США таким чином зробили крок на шляху до вступу у війну [10, 419].

У кінці липня 1940 р. у Вашингтоні відбулося декілька двосторонніх консультацій стосовно передання Англії 50 старих, але реконструйованих есмінців в обмін на ряд баз на Вест-Індських і Бермудських островах. У мирний час ці бази являли собою проміжні пункти для нападу на Америку з території Європи чи Англії, а у воєнний період вони, зважаючи на можливості авіації, для безпеки американців були надто важливими. Тож У. Черчілль погодився з тим, щоб ці бази були якщо не у власних руках, так у дружніх, а Ф. Рузвельт, який прагнув до світової гегемонії і мав намір використати Велику Британію для реалізації стратегічних імперативів, поступово втягував США у війну.

Наступним кроком у створенні особливих стосунків або «незафіксованого альянсу» між Ф. Рузвельтом і У. Черчіллем, а разом з тим перетворення США з країни нейтральної у воюючу було те, що 15 серпня 1940 р. уряд США, керуючись почуттям дружби і доброї волі до Великобританії, почав вести переговори про надання допомоги Лондону та створення системи оборони в Західній півкулі. Гітлер тоді не образився на Вашингтон, йому було не до того, але весь світ зрозумів дії Ф. Рузвельта.

Важливим фактом, що підтверджує феномен особливих відносин, розширення та зміцнення «незафіксованого альянсу» між США і Великобританією, стало прийняття 11 березня 1941 р. Конгресом США закону про ленд-ліз. Він давав президенту право замовляти, закуповувати й постачати зброю, боєприпаси та інші товари військового призначення будь-якій країні, оборону якої він вважатиме необхідною для США, передусім Англії, потім СРСР, Китаю. Усі ці товари надавалися в оренду на необмежений термін. Поставки за ленд-лізом були однією з форм участі США у війні. Вашингтон постачав до Англії і Франції зброю та необхідні товари на умовах готівкової оплати, а також оплати золотом й активами цих країн, що були в США. Англія, будучи в безвихідному становищі, дедалі більше потрапляла в залежність від США як в економічному, так і в політичному відношенні.

Ситуація, яка склалася на той час у відносинах між США і Англією, з одного боку, ніби сприяла їх зближенню і створенню особливого партнерства між ними, а з другого – вела до зміни співвідношення сил не на користь Великобританії, що поглиблювало суперечності між Лондоном і Вашингтоном. Ленд-лізовий закон не давав можливості англійській зовнішній політиці активно вести зовнішню торгівлю, бо США втручалися в її фінансову політику, а

також виступали з вимогами надання незалежності Індії. Тож період з 10 травня 1940 р. по 22 червня 1941 р., як засвідчує англійська офіційна історіографія, був періодом «виживання за будь-яку ціну» [8, 130].

Особливі відносини між США і Англією набирали обертів. У січні 1941 р. у Вашингтоні було проведено низку нарад, таємних переговорів військових штабів США і Англії, з питань створення двома англomовними країнами широкої програми спільного захисту держав зони Атлантичного і Тихого океанів. Було розпочато підготовку до ескортування суден в Атлантичному океані силами обох країн. А в березні 1941 р. група американських офіцерів прибула до Англії, щоб вибрати й облаштувати бази для своїх ескортних кораблів і авіації. Швидкими темпами просувалася, розпочата ще в 1940 р., робота, спрямована на створення американських баз на англійській території в західній частині Атлантичного океану [10, 67].

Особливе партнерство між США і Англією набуло дещо інших форм після нападу Німеччини на СРСР. За рекомендацією Гаррі Гопкінса, який прибув до Англії з новою місією від президента США, 9 серпня 1941 р. відбулася перша за весь період війни зустріч Ф. Рузвельта і У. Черчілля. О 9-й ранку на борту військового корабля «Огасті» в бухті Пласеншія (о. Ньюфаундленд) Ф. Рузвельт прийняв У. Черчілля з усіма почестями. Після дружнього обміну привітаннями та передачі У. Черчіллем послання короля Великобританії для Ф. Рузвельта почалися переговори. Вони тривали майже безперервно до кінця візиту У. Черчілля. У ході переговорів було прийнято спільну англо-американську декларацію, яку підготував У. Черчілль. Вона складалася з п'яти пунктів, але після внесення Ф. Рузвельтом поправок, було додано ще два пункти.

У ході нарад і особистих бесід Ф. Рузвельт та У. Черчілль звертали особливу увагу на розвиток повоєнного світу, говорили також про необхідність вступу США у війну на боці Великобританії. Цю думку наполегливо проводив У. Черчілль, а Ф. Рузвельт доводив йому, що в інтересах миру потрібно встановити рівноправ'я усіх народів, а Британія в майбутньому має зняти торговельні бар'єри та скасувати свої імперські торговельні угоди. У результаті переговорів У. Черчілль зрозумів, що мир можна встановити тільки на основі умов, висунутих США, а британська колоніальна політика на цьому завершилася [10, 195–197].

Особливе партнерство між США і Великобританією стало розвиватися за іншим сценарієм з того моменту, коли Японія в неділю 8 грудня 1941 р., (7 грудня за Вашингтонським), почала бомбардування головної бази Тихоокеанського флоту США – Перл-Харбор («Перлинна гавань»). Вашингтон збирався вступити у війну тільки в її кінці. 7 грудня 1941 р. Ф. Рузвельт назвав «днем ганьби Сполучених Штатів» і 8 грудня 1941 р. оголосив війну Японії. 11 грудня 1941 р. Німеччина, а слідом за нею Італія, Болгарія, Угорщина, Румунія, Словаччина, Хорватія і Маньчжоу-Го оголосили війну Сполученим Штатам. Так США вступили у війну, в яку втягувалися нові й нові країни світу. У Лондоні на цю подію зреагували радісно, адже більше не потрібно було вмовляти США вступати у війну. Тепер, на думку У. Черчілля, з США можна розмовляти іншим тоном, хоча було зрозуміло, що Лондон уже не міг проводити курс, незалежний від Вашингтона. Свідченням цього є результати конференції «Аркадія», проведеної у Вашингтоні з 24 грудня 1941 р. по 14 січня 1942 р. У. Черчілль, говорячи про другий фронт у 1942 р. (вторгнення в Європу через Ла-Манш чи Північну Африку), наполягав на тому, щоб терміново провести спільну американо-британську акцію – висадити десант у Північній Африці. Така пропозиція пояснювалася його побоюванням, що Гітлер може випередити США і Англію й ринутися через Іспанію і Португалію до Північної Африки. У цій ситуації характерним є те, що Ф. Рузвельт погодився з цим планом дій, але запропонував втілити його в життя тоді, коли повернуться з південно-східної частини Тихоокеанського регіону військові частини і судна. Акція тривала до середини травня. У. Черчіллю довелося змиритися з пропозицією Ф. Рузвельта, але залишаючи США, він говорив про те, що його сподіванням, пов'язаним з перемогою в Західній пустелі, де можна було розбити Роммеля, не судилося здійснитися. Роммелю вдалося вислизнути. Авторитет

Британії, безумовно, похитнувся, і операція, пов'язана з висадженням англо-американського десанту на африканському континенті, затримується, а відкриття другого фронту в Європі переноситься на 1943 р. [2, 194–201].

Проте, що б там не було, механізм англо-американського військового союзу діяв злагоджено. Навесні 1942 р. під тиском обстановки, яка склалася на фронтах, у військових колах США був розроблено план, який відрізнявся від плану прийнятого на Вашингтонській конференції. Він віддавав перевагу західноєвропейському театру воєнних дій і передбачав в зв'язку з цим зосередження в Англії військ і техніки для вторгнення на Європейський континент. Президент США надавав великого значення зміцненню англо-американського військового союзу. Він відрядив своїх спеціальних помічників Гопкінса і Маршалла до Лондона для того, щоб викласти англійському уряду новий американський план, реалізацію якого Ф. Рузвельт пропонував розпочати негайно [3, 184–186].

Переговори в Лондоні тривали з 8 по 14 квітня 1942 р. Відбулося декілька нарад представників президента Ф. Рузвельта з У. Черчіллем і начальниками штабів, в ході яких було детально обговорено американський стратегічний план. Все це дає можливість стверджувати, що до кінця 1942 р. організаційний механізм військового англо-американського «особливого партнерства» було повністю відрегульовано. Щодо економічного співробітництва, то ще 23 лютого 1942 р. було укладено угоду між США і Великобританією про порядок поставок і розрахунків ленд-лізом, а з вересня – про принципи взаємодопомоги [1, 82].

У 1943 р. США і Англія вели активний переговорний процес щодо відкриття другого фронту, адже на цей час стався корінний перелом у Другій світовій війні. Як У. Черчілль, так і Ф. Рузвельт побоювалися того, що успіхи радянських військ призведуть до швидкого розгрому Німеччини і поширення комунізму в країнах Європи. 14 січня 1943 р. у Касабланці відкрилася конференція, яка продовжувалася 10 днів. Це була четверта офіційна зустріч президента США і прем'єр-міністра Великобританії. З перших днів роботи конференції було зрозуміло, що англійські представники, як і раніше, дотримуються «Балканського варіанту» розвитку війни. Цей варіант потрібен був У. Черчіллю, щоб зупинити просування радянських військ до Центральної і Західної Європи. Ф. Рузвельт не підтримував союзників. У Касабланці було прийнято два головних рішення: по-перше, приступити до здійснення операції «Хаскі» – висадження англо-американських військ у Сицилії. По-друге, Ф. Рузвельт і У. Черчілль домовилися вести воєнні дії проти Німеччини до її беззастережної капітуляції. Фактично, хоча це прямо і не зазначалося в рішеннях конференції, вторгнення на європейський континент відкладалося до 1944 р. [4, 160].

У травні 1943 р. відбулася третя Вашингтонська конференція Ф. Рузвельта та У. Черчілля. З самого початку конференції англійці відстоювали пріоритет воєнної кампанії в Італії. Американський комітет начальників штабів цього разу наполягав на тому, щоб розпочати підготовку до форсування Ла-Маншу і провести цю операцію навесні 1944 р. Конференція прийняла рішення, згідно з яким союзні війська мали просуватися на північ Італії і висадитися у Західній Європі 1 травня 1944 р. Було також прийнято рішення про посилення масових бомбардувань Німеччини. У. Черчілль обстоював думку, що необхідно зробити все, щоб через Балкани не допустити в Європу радянські війська, хоча американці вважали, що потрібно контролювати Західну Європу, а не Східну [2, 287].

У серпні 1943 р. відбулася Квебецька конференція Ф. Рузвельта та У. Черчілля, на якій було прийнято такі рішення: по-перше, надати абсолютний пріоритет операції «Оверлорд» – висадженню союзних військ у Нормандії не пізніше як 1 травня 1944 р. (цей термін знову було зірвано); по-друге, розпочати спільні дії проти Японії; по-третє, сторони таємно обговорили питання про організацію роботи для створення атомної бомби. Було вирішено об'єднати зусилля обох держав, сконцентрувати дослідження в США, зокрема відрядити туди відповідних фахівців – англійських та полонених німецьких учених. Ф. Рузвельт і У. Черчілль дійшли згоди, що «союзницькі війська

мають бути готові досягти Берліна не пізніше ніж радянські» [2, 288]. На той час, коли йшли переговори у Квебеку, стрімко розвивалися події в Італії, де успішно здійснювалося висадження англо-американських військ на о. Сицилія. Разом з військовим керівництвом Ф. Рузвельт і У. Черчілль керували таємними переговорами з урядом Бадольо, щоб схилити Італію на свій бік. Одночасно з двосторонніми зустрічами в Москві і Тегерані відбулися конференції представників СРСР, США та Англії, на яких обговорювали питання ведення війни та взаємодопомоги. Вашингтон і Лондон на цих конференціях виступали єдиним фронтом.

Після конференції в Тегерані почалася підготовка союзників до відкриття другого фронту в Європі. Командувачем об'єднаних англо-американських військ було призначено генерала Д. Ейзенхауера. 4 червня 1944 р. союзницькі війська вступили до Риму. 6 червня 1944 р. почалося висадження союзницьких військ у Нормандії, на півночі Франції. Другий фронт в Європі було відкрито, а на вирішальному радянсько-німецькому фронті радянські війська в цей час перейшли в грандіозний наступ. Восени 1944 р. відбулося декілька міжсоюзницьких конференцій. Так, з 21 серпня по 28 вересня 1944 р. у Думбартон-Оксі працювала конференція представників США, СРСР та Англії з питань створення нової міжнародної організації для підтримання міжнародного миру й безпеки у відповідно до рішень Московської конференції міністрів закордонних справ цих країн (1943 р.). У вересні 1944 р. відбулася друга Квебецька конференція Ф. Рузвельта й У. Черчілля. На ній в основному обговорювалися питання війни на Тихому океані і висадження англо-американських військ у Центральній та Південно-Східній Європі у разі «раптової капітуляції Німеччини» перед Радянським Союзом та про післявоєнний устрій Німеччини й зони окупації США і Англії.

Розглядаючи феномен «особливого партнерства» США і Великобританії за схемою сучасної системи міжнародних відносин, важливо наголосити на тому, що в умовах, коли війна, яку вела коаліція у складі США, Англії та СРСР, наближалася до завершення, політичні питання набували дедалі більшого значення. Роль СРСР як супердержави для США і Великобританії була неприйнятною, тому вони не мали чіткої і послідовної мети. Англія, хоч і залишалася ще досить сильною державою, проте самостійно діяти на міжнародній арені вже не могла. Ось чому керівники Англії і США змушені були брати до уваги погляди Радянського Союзу щодо повоєнного устрою світу. Свідченням цьому є рішення Ялтинської (лютий 1945 р.), Сан-Франциської (квітень 1945 р.) та Потсдамської (липень–серпень 1945 р.) конференцій. Під час їх роботи було розглянуто європейські проблеми, зокрема, визначено порядок та умови капітуляції Німеччини, порядок підготовки процедур укладення мирних договорів з її союзниками, створено ООН та оцінено роль США, Англії і СРСР в розгромі Японії.

Виконуючи рішення цих конференцій, війська СРСР, США та Англії тиснули німецькі частини. У тих умовах Фріденбург відправився в штаб-квартиру Ейзенхайера в Реймс, де 6 травня до нього приєднався генерал Йодль. Вони намагалися виграти час і добитися сепаратної капітуляції Західного фронту. Ейзенхауер же наполягав на загальній капітуляції [11, с. 618]. Уранці 2 травня 1945 р. берлінський гарнізон капітулював. Радянська армія штурмом оволоділа столицею Німеччини.

7 травня 1945 р. у штабі Ейзенхауера в Реймсі генерал А. Йодль підписав попередній протокол про капітуляцію Німеччини. Під час процедури були присутні представники військового командування трьох союзних держав. А 8 травня 1945 р. у передмісті Берліна Карлхорсті було підписано остаточний акт про безумовну капітуляцію Німеччини. Від імені німецького верховного командування «Акт про військову капітуляцію» підписали Кейтель, Фріденбург та Штумпф. О 23.01 за центральноєвропейським часом на європейському континенті замовкли гармати. Однак на Далекому Сході Японія, союзник Німеччини, ще чинила опір військам антигітлерівської коаліції.

Уранці 9 серпня 1945 р., виконуючи рішення Ялтинської конференції, радянські війська почали воєнні дії на кордонах з Манчжурією й Північною Кореєю, на Сахаліні й

Курильських островах. Перед цим – 6 серпня о 8.15 – американський літак скинув атомну бомбу на Хіросіму, а 9 серпня – на Нагасакі. Ці акції не мали ніякого стратегічного значення: Японія на той час була готова капітулювати.

2 вересня 1945 р. на борту американського лінкора «Міссурі» в Токійській затоці представник імператора і японського уряду М. Сігеміцу та представник імператорського Генерального штабу генерал Й. Юмецу підписали акт про безумовну капітуляцію Японії. Від імені союзників акт підписали американський командувач Д. Макартур, представник СРСР, наш земляк, генерал К. Дерев'янка та військові представники інших країн, які воювали проти Японії.

2 вересня 1945 р. закінчилася найбільш кровопролитна в історії людства Друга світова війна. З її завершенням почалися радикальні зміни в розстановці сил на міжнародній арені і новий етап «особливого партнерства» між США та Великобританією. Розкол світу на дві протиборчі системи й полярність політичних курсів СРСР і США, двох наддержав, не могли не вплинути на стосунки між США та Англії. Свідченням цьому є те, що сьогодні як Сполучене Королівство, так і США зацікавлені в подальшому розширенні НАТО і ЄС на Схід. На їх думку, це буде підсилювати увагу до зміцнення європейської безпеки і не сприятиме поглибленню федералістських тенденцій.

Феномен «особливого партнерства» між США та Великобританією полягає ще й у тому, що обидві держави зацікавлені в ефективній Європейській оборонній політиці та політиці безпеки, (ЄОПБ), що сумісна з НАТО і неможлива без вагомого впливу Англії в ЄС. На думку керівництва США, лише Великобританія здатна підтримувати провідну роль НАТО і забезпечити координацію дій Альянсу з ЄОПБ, а тому президент США Б. Обама і ряд його впливових політиків висловили прагнення внести позитивні зміни в нові англо-американські відносини.

Висновки. Отже, аналіз «особливого партнерства» між США і Великобританією дає підстави вважати, що цей феномен став результатом історичної необхідності багатопланової взаємодії обох держав і яскраво проявився як напередодні, так і в роки Другої світової війни. Цей не скріплений письмовим договором союз англосаксонських держав мав набагато більше значення, ніж формальні союзи, учасниками яких вони згодом стали. Позаєвропейські інтереси Великобританії того часу були характерними для зовнішньої політики держави і своєрідно позначилися на формуванні її двосторонніх відносин зі США. Вони стали ще більше інтенсивними після подій 11 вересня 2001 р.

Список використаної літератури

1. Бутлер Дж. Большая стратегия. Июнь 1941 – август 1942 / Дж. Бутлер, Дж. Гуайер. – М. : Прогресс, 1967. – 567 с.
2. Всемирная история : в 12 т. / под ред. В. В. Курасова. – М. : Мысль, 1965. – Т. 10. – 722 с.
3. Фейс Г. Черчилль, Рузвельт, Сталин. Война, которую они вели, и мир которого они добились / Г. Фейс. – М. : ЗАО Центрполиграф 2003. – 289 с.
4. Земсков И. Н. Дипломатическая история второго фронта в Европе / И. Н. Земсков. – М. : Политиздат, 1982. – 319 с.
5. Коукер К. Сумерки Запада / К. Коукер. – М. : Моковская школа политических исследований, 2000. – 473 с.
6. Маклэйн Д. Внешняя политика Англии после Суэца / пер. с англ. Д. Маклэйн. – М. : Прогресс, 1972. – 523 с.
7. Трухановский В. Г. Антони Иден : 2-е изд. перераб. и доп. / В. Г. Трухановский. – М. : Международные отношения, 1983. – 416 с.
8. Трухановский В. Г. Внешняя политика Англии в период второй мировой войны. 1939–1945 / В. Г. Трухановский. – М. : Наука, 1965. – 638 с.
9. Трухановский В. Г. Уинстон Черчилль. Политическая биография : 2-е изд. исп. и доп. / В. Г. Трухановский. – М. : Мысль 1977. – 460 с.
10. Черчилль У. Вторая мировая война : в 3 кн. / У. Черчилль. – М. : Воениздат, 1991. – Кн. 2 – Т. 3–4. – 592 с.
11. Черчилль У. Вторая мировая война : в 3 кн. / У. Черчилль. – М. : Воениздат, 1991. – Кн. 3. – Т. 5–6. – 702 с.
12. Ширер У. Взлет и падение третьего рейха : в 2 т. / У. Ширер. – М. : Воениздат, 1991. – Т. 2. – 528 с.

Одержано редакцією 01.09.2014
Прийнято до публікації 20.11.2014

Аннотация. И. Т. Муковский, С. В. Тищенко. Особое партнерство США и Великобритании накануне и в годы Второй мировой войны: история и современность.

В статье рассматривается комплекс двустороннего «особого партнерства» между Соединенными Штатами Америки и Великобританией, которое возникло накануне и в годы Второй мировой войны. На широком фактическом материале доказано, что с началом Второй мировой войны и разгромом Германией Франции, Великобритания осталась один на один с Германией. Если раньше Великобритания не нуждалась в постоянных союзниках, поскольку была достаточно мощной, то теперь Лондон должен усиленно искать более или менее постоянного союзника, видя в агрессивности Германии непосредственную угрозу своим интересам в Европе и в колониальном мире. По мнению Лондона таким союзником могли быть Соединенные Штаты Америки.

Прослеживаются различные мероприятия Лондона по убеждению США в предоставлении Великобритании не только материальной помощи, но и вступления Америки в войну. Рассматриваются действия Черчилля по убеждению Рузвельта в том, что для Соединенных Штатов выгодна победа Великобритании, а ее поражение создаст смертельную угрозу безопасности США. Но американцы в то время не были готовы к такому шагу, хотя знали, что Англия без США не имела шансов на успех в войне, а потому пойдет на все, чтобы не попасть под германское влияние.

Обобщены подходы Вашингтона, который не мог допустить победы Германии над Великобританией. Поэтому в сложившейся ситуации как Англия, так и США оказались взаимосвязаны одной целью: создать коалицию и победить Германию и ее союзников. С позиций настоящего дана оценка совместных действий США и Великобритании в те грозные годы.

Ключевые слова: незафиксированный альянс, особенные отношения, странная война, страны ОСИ, ленд-лиз, дипломатия выживания, Атлантическая хартия, доктрина «непрямых действий», операция «Оверлорд», старший партнер, холодная война, невоюющая страна.

Summary. Mukovskiy I. T., Tishchenko S. V. Distinctive partnership between the United States and the Great Britain before and during the Second World War: history and modernity.

This article consider complex of bilateral "special partnership" between the United States and the Great Britain, which arose before and during the Second World War. On wide factual material were proved, that since the Second World War began and since Germany was defeated by France, the Great Britain was left alone against Germany. Previously, Britain did not need permanent allies, because it was a powerful enough, but now London had to seek strenuously more or less constant ally, because they found in the German aggressiveness the direct threat to their interests in Europe and in the colonial world. According to London, the United States of America could become such ally.

We can trace various events, which London did to convince the U.S. in providing for the Great Britain not only financial assistance, but also the entry of America into the war. This article review Churchill actions to belief Roosevelt in Britain victory benefits for the United States, that its defeat would create a deadly threat for the United States safety. By the time Americans were not ready for such step, despite they knew, that the Great Britain have no chances of success in the war without the U.S., so Britain will take all measures to avoid the German influence.

Article generalized current Washington approaches, which could not prevent the victory of Germany over the Britain. Therefore, in this situation, as the Great Britain and as the United States of America, they were linked by one purpose: to create a coalition to defeat Germany and its allies. From the standpoint of the present, are given an assessment of joint actions of the United States and the United Kingdom in those terrible times.

Keys words: unrecorded alliance, special relationship, marvelous war, the Axis, the Lend-Lease, diplomacy survival, the Atlantic Charter, the doctrine of "indirect action", "Operation Overlord", the senior partner, the Cold War, non-belligerent country.

УДК 94 (4) «1981–1989»

О. І. Овчаренко

«РАДЯНСЬКЕ ПИТАННЯ» У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ США 1981–1989 рр.

У статті наведено факти наступального характеру радянської зовнішньої політики з її ідеями всесвітньої перемоги соціалізму й підітовхування революцій в інших країнах. Показано, що в перебігу гонки озброєнь СРСР у 70-80-х рр. впритул наблизився до досягнення силової переваги над капіталістичним світом, а його частка у світовому експорті зброї перевищила американську. Це супроводжувалось активним втручанням у військові конфлікти в Ємені, Сомалі, Ефіопії, Анголі,

Нікарагуа, військовим вторгненням до Афганістану. «Радянське питання» для США за таких умов зводилось до того, як зупинити наступ радянського комунізму. В статті проаналізовано сутність змін у доктринальних основах зовнішньої політики США в період президентства Р. Рейгана щодо Радянського Союзу: перехід від «стримування» СРСР до досягнення цілковитої перемоги над ним. Показано, що стратегічна оборонна ініціатива (COI), яку проголосив Р. Рейган, виглядала цілком логічною. Побоювання її реалізації та неспроможність виснаженої гонкою озброєнь радянської держави до адекватної відповіді змусили керівництво СРСР до поступок щодо питань роззброєння. На думку автора, Р. Рейган не ставив за мету ліквідувати Радянський Союз як державу, оскільки остерігався негативного для США і світу наслідку. Він прагнув знесилити його, щоб довести до серйозного внутрішнього конфлікту задля саме системного розпаду. Така політика стала одним із чинників загострення кризи і краху соціалістичної системи й СРСР.

Ключові слова: *ідея всесвітньої перемоги соціалізму, «холодна війна», гонка озброєнь, радянська експансія, «радянське питання», «імперія зла», «хрестовий похід за свободу», «повна перемога над комунізмом», стратегічна оборонна ініціатива.*

Постановка проблеми. Період, вказаний у заголовку цієї статті, охоплює роки президентства Рональда Рейгана і був пов'язаний із загостренням радянсько-американського протистояння в умовах «холодної війни» та став прелюдією до її завершення наприкінці десятиріччя. Згодом позиції США в світі значно зміцнилися, а поглиблення кризи Радянського Союзу й соціалістичної системи призвели на початку 90-х рр. до їхнього розпаду. На теренах колишньої радянської імперії утворилося п'ятнадцять незалежних держав, найбільшою з яких стала Російська Федерація.

Невдовзі після тимчасових розчарувань і розгубленості в московському керівництві знову почали відроджуватися рецидиви попередніх ідей та імперативів: великодержавності, особливої історичної місії Росії, сфер безперечного впливу, відцідженої з панславізму ідеї боротьби за так званий «Русский мир» тощо. Водночас, на початку XXI ст. відбувалась активна модернізація російської армії (вочевидь, що для майбутнього реваншу), зокрема переозброєння ракетних військ у масштабах, небачених від часів розпаду Радянського Союзу, тощо. Нові російські збройні сили досить наочно було продемонстровано на параді Перемоги 2014 року. Згортання демократії в Росії та зростання агресивності її зовнішньої політики стало тенденцією, яку західні політологи й журналісти помітили ще після перемоги В. Путіна на президентських виборах навесні 2004 року. Невдовзі після неї З. Бжезінський писав: «Путінський режим багато в чому схожий на фашизм Муссоліні. Дуче... централізував політичну владу іменем шовінізму... Фашистський режим супроводжувався пропагандою почуття національної величч, дисципліни і пафосними міфами про славне минуле. Так само Путін намагається змішати традиції ЧК (ленінського гестапо, де його дід починав кар'єру) і сталінського керівництва країною у воєнний час із зазіханнями російського православ'я на статус Третього Риму та слов'янофільськими мріями про єдину величезну державу, якою б керували з Кремля» [1]. Американська преса не раз вказувала на небезпеку, насамперед для колишніх радянських республік, експансіоністських намірів російського лідера. «В ці довгі зимові ночі, – зазначав у «Нью-Йорк Таймс» журналіст Н. Кристоф у грудні 2004 р., – країнами, які в Росії називають «ближнім зарубіжжям», чути стук копит. Це їде Вершник без голови – загроза нової «холодної війни» й незалежності суверенних держав. Чорною тінню вночі скакає в пошуках своєї голови Володимир Путін. Будемо сподіватися, що він знайде її щонайшвидше. ...Головне, що зараз слід зрозуміти, – Путін весь цей час видавав себе не за того, ким він насправді є. Путін – це російський Піночет, або Франко. Він веде Росію не до вільного ринку, а до фашизму» [2]. Тоді ж інша американська газета ставила питання: «Наскільки ще вистачить терпіння у Сполучених Штатах і Європейському Союзу миритися з тим, що являє собою Володимир Путін? Ніхто не хоче воювати з Росією, але схоже, що її президент сам невпинно цього домагається» [3].

Автор наводить ці розлогі висловлювання 2004 р., аби показати наскільки актуальними зроблені в них оцінки є саме сьогодні. Війна Росії 2008 р. проти маленької Грузії з лицемірним виправданням політики «принуждєння к миру» та створення квазідержав у

Південній Осетії й Абхазії, відторгнення від України Криму й розв'язання війни у Донбасі є переконливим свідченням зростання агресивності путінського режиму, який дедалі більше протиставляє себе демократичному світові. Потуги Путіна, спрямовані на відродження колишньої імперії, вкрай небезпечні для збереження миру в Європі та світі.

В зв'язку з цим, на нашу думку, доречно згадати, що в радянсько-російській історії подібне вже було, щоправда, у значно більших географічних вимірах, коли в ході «холодної війни» і нестримної гонки озброєнь Радянський Союз досяг такої військової могутності, що почав вдаватися до широкої експансії в світі. Рішучий наступ проти неї розпочав у 80-ті роки президент США Р. Рейган, і «радянське питання» в його зовнішньополітичній стратегії стало одним із головних.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зовнішній політиці США в названий період присвячено велику кількість досліджень. Вкажемо лише на деякі. Особливої уваги заслуговують монографії американських аналітиків С. Амброуза [4], С. Брауна [5], Р. Даллека [6], К. Уайнбергера [7], С. Хантінгтона [8], фундаментальна праця Г. Кіссінджера [9], біографічні дослідження Л. Кеннона й К. Уолша [10].

В радянській та сучасній російській науці деякі аспекти проблеми аналізували Е. Іванян [11], А. Кокошин [12], В. Лінник [13], В. Ніконов [14], Р. Овінников [15], С. Рогов [16], О. Уткін [17].

Серед українських досліджень слід назвати наукові студії А. Потехіна [18], А. Дашкевича і Є. Камінського [19], А. Овчаренко [20].

Мета. Аналіз вказаних праць, а також публікацій в періодиці кінця ХХ – початку ХХІ ст. дає підстави стверджувати, що окремі аспекти зовнішньої політики США в період 80-х рр., зокрема її «радянський» напрямок, досі привертають увагу дослідників. Наскільки така політика стала ефективною у протистоянні з Радянським Союзом, а перемога США у «холодній війні» була заслугою Р. Рейгана, автор намагався відповісти у цій статті.

Виклад основного матеріалу. Кандидат від Республіканської партії Р. Рейган переміг на президентських виборах восени 1980 р. і став 40-м президентом США у віці 69 років. Його успіх значною мірою спричинили невдачі попередників. Критичний стан американської економіки на кінець правління Д. Картера, 14% інфляції й 8% безробіття у рік виборів, скорочення реальних доходів робітників і службовців радикально змінили поведінку виборців [21]. Не менший, якщо не більший вплив на них справила поступова втрата позицій США на міжнародній арені, що стало результатом історичного змагання з Радянським Союзом. У зовнішньополітичній частині своєї передвиборчої програми Р. Рейган обіцяв відродити «дух» Америки, повернути їй роль світового лідера, а для цього повести рішучу боротьбу проти світового комунізму й СРСР.

Як відомо, класово-пролетарський підхід до міжнародних відносин разом з вірою в месіанську роль революційної Росії в світі зумовили зосередження упродовж тривалого періоду зусиль Радянського Союзу на максимальному послабленні свого історичного супротивника – капіталістичного світу.

Радянське партійне і державне керівництво від В. І. Леніна до М. С. Горбачова завжди дотримувалося ідеї, що саме радянська держава має бути центром і базою «світового революційного процесу». Керівники РКП(б) і створеного 1919 р. Комінтерну вже в перші роки радянської влади не тільки закликали трудящих інших країн до боротьби проти їх урядів, а і вдавалися до спроб організації широкого революційного руху за російським зразком і збройного провокування революцій, зокрема в Німеччині [22, 330–331], Польщі [23, 53–66], Болгарії [24, 21–22], країнах Сходу [23, 30–31]; про намір «советизації» Угорщини, Чехії і Румунії в липні 1920 р. йшлося в телеграмі В. І. Леніна Й. В. Сталіну [23, 54–55].

Пророцтва неминучості загибелі капіталізму і курс на невпинне протистояння з ним залишалися практично незмінними і повторювалися в партійних документах [25, 83].

У міру зростання військової могутності СРСР, заяви його лідерів ставали дедалі амбіційнішими. Перехід наприкінці 60-х років до розрядки в СРСР пояснювали зміною у співвідношенні сил на світовій арені на користь соціалізму [26, 16–17], як визнання

Радянського Союзу наддержавою, без чієї участі не може бути вирішене жодне важливе питання. Стиль поведінки радянських лідерів явно схилився до наддержавного гегемонізму. Цьому сприяли успіхи в гонці озброєнь. І справді, ще в період президентства Д. Кеннеді дехто з експертів-професіоналів співвідношення сукупних ядерних потенціалів США й СРСР оцінювали пропорцією 4:1, а інші – й 5:1 [27]. Розрив було ліквідовано вже на початку 70-х років [28, 341–343].

У 70 – 80-х рр. Радянський Союз упритул наблизився до досягнення силової переваги над капіталістичними країнами. Пленум ЦК КПРС 1980 р. назвав «завоюванням принципового історичного значення» встановлення військово-стратегічної рівноваги «між світом соціалізму і світом капіталізму» [29, 471]. Оскільки до поняття «світ капіталізму» радянські керівники включали не тільки США та інші країни НАТО, а і Японію, і навіть готові були, за умов радянсько-китайського конфлікту, потенційним союзником Заходу вважати КНР, то фактично глобальною військово-стратегічною доктриною СРСР стало досягнення такої військової могутності, яка давала б можливість протистояти відразу всім названим державам.

Отже, сподівання значної частини американців у першій половині 70-х років, пов'язані з розрядкою, не справдились. Пом'якшення міжнародної напруженості (в США його визначали терміном «детант» – від фр. *détente* послаблення, розрядка) досягло найбільшого успіху в угодах, укладених під час зустрічі в Москві у травні 1972 р. Л. Брежнєва і Р. Ніксона. Розвитком детанту була й травнева 1973 р. зустріч лідерів СРСР і США [30, 360–367]. Зупинила цю позитивну тенденцію арабо-ізраїльська війна 1973 р., в якій СРСР і США підтримали протилежні сторони, і поправка «Джексона – Веніка» (грудень 1973 р.). Це стало початком кінця детанту.

Значний вплив на радянсько-американські відносини справила невдача США у війні в Індокитаї, що створила в Америці своєрідний «в'єтнамський синдром», основними ознаками якого були болючість ганьби поразки і відчуття провини, невпевненість і страх втручання в інші схожі конфлікти та водночас ворожість до можливого тріумфу у В'єтнамі іншої третьої держави. А сталося саме так. У квітні 1975 р. проамериканський сайгонський режим за вирішальною допомогою армії комуністичного Північного В'єтнаму було повалено, і країна об'єдналася в Соціалістичну Республіку В'єтнам (СРВ). Оскільки за Північним В'єтнамом стояв Радянський Союз, то в США цей результат вважали його перемогою, до того ж здобуту в період розрядки. Це викликало глибоку образу багатьох американців, насамперед тих, хто від самого початку розрядки не вірив у щирість намірів лідерів СРСР дотримуватися міжнародних угод. А радянські керівники, котрі розцінювали поразку США у В'єтнамі як послаблення їх рішучості використовувати для «стримування комунізму» військову силу, активізували політику проникнення СРСР у країни «третього світу». Радянський Союз почав надавати економічну й особливо військову допомогу низці країн, стимулювати їх до проголошення соціалістичних цілей. Керівництво СРСР увірувало в те, що історичну ініціативу завойовано, капіталістичну систему приречено (концепція «загальної кризи капіталізму»), і остаточно знищити її можна буде лише активними діями, попри будь-які домовленості й детанти, оскільки почала діяти теорія «доміно». В результаті Москва почала сміливо розширювати сферу свого впливу, без коливань втручаючись у військові конфлікти в Ємені, Сомалі, Ефіопії, Анголі. В Латинській Америці, окрім Куби, СРСР встановив особливо тісні відносини з Нікарагуа і Гренадою, які отримували від нього й Куби економічну та військову допомогу.

Апогеєм зростання радянського експансіонізму було військове вторгнення 1979 р. до Афганістану. Ця акція викликала особливе обурення американців, її вважали в США прагненням встановити в перспективі контроль над важливими районами Перської затоки. До того ж, саме в цей період виникла проблема з персоналом американського посольства в Тегерані, що стало заручником іранських студентів-ісламістів. США вважали себе глибоко ображеними і приниженими, а реакцію адміністрації президента Д. Картера на радянську акцію в Афганістані – неадекватною новим викликом. Стала домінувати думка, що

Сполученим Штатам час рішуче заявити про необхідність непримиримої боротьби з наступом комуністів і релігійних фанатиків. Про зміну ставлення до СРСР в США свідчила така статистика: 1973 р. 45% американців мали позитивну думку про Радянський Союз, а 1981 р. таких залишилося 13% [31, 138–142]. Отже, для проведення рішучої політики відносно СРСР новий президент міг розраховувати на масову підтримку.

На цей час Радянський Союз вже не лише досяг військово-стратегічного паритету із США, а й удосконалив засоби так званої демонстрації могутності, зокрема спроможність перекидання потужних військових контингентів на великі відстані. Можливості Москви проводити глобальну політику значно зросли. Посилилась радянська активність і в експорті озброєнь. На початок 80-х рр. частка СРСР у світовому експорті зброї перевищила американську. При цьому, якщо в експорті США до країн третього світу економічна складова дещо перевищувала військову, то в радянському – військові поставки були в чотири рази більшими за економічні [31, 131]. На середину 70-х рр. СРСР ще значно поступався США в спроможності демонструвати свою міць у «третьому світі». Однак новим було те, що він, принаймні, став здатним проводити активну наступальну політику. І це дедалі більше турбувало американців.

Антикомунізм Р. Рейгана був глибшим ніж, антикомунізм його попередників. Він завжди виступав проти розрядки, вважаючи, що її використовують нещирі радянські лідери для досягнення переваги над «західним світом». Вже на першій своїй президентській прес-конференції президент назвав СРСР «імперією розбою, готовою на будь-які злочини, брехню, шахрайство заради своїх цілей». Це було предтечею заяви 1983 р., в якій Рейган назвав Радянський Союз «імперією зла», тобто предтечею прямого морального виклику, на який не наважувався жодний із його попередників [9, 699].

Тим часом довіра до Радянського Союзу падала у всіх верствах американського суспільства, найнижчої позначки (9%) вона досягла після інциденту з південнокорейським пасажирським літаком, якого збив радянський винишувач 1 вересня 1983 року. Більшість американців вважала, що у військовому плані США значно поступаються СРСР і підтримувала ідею нарощування озброєнь [31, 144]. Р. Рейган згодом згадував, що на той час, коли він став президентом, «м'язові волокна американського військового м'яза були настільки атрофовані, що спроможність відбити можливу атаку з боку Радянського Союзу була вельми сумнівною» [32, 11].

Витрати на військові цілі різко зросли. Посилилась і критика Радянського Союзу. Жоден президент після Другої світової війни не висловлював так відкрито і так різко думок про незаконність радянської системи.

За умов загострення ядерного протистояння з СРСР на зламі 80-х рр. міжнародний курс адміністрації Р. Рейгана позначився наміром відродити односторонню перевагу й домінування США, як це було в перші повоєнні десятиріччя. Р. Рейган дав зрозуміти, що збирається розвинути і розширити доктрину Г. Трумена й надати їй практичної дієвості та ефективності, а у використанні антикомуністичної риторики він перевершив самого Д. Даллеса [5, 13]. Термін «стримування» СРСР, який виник в період президентства Г. Трумена, для Р. Рейгана відійшов на другий план. На чільне місце для нього вийшло досягнення цілковитої перемоги США у «конфлікті свободи проти тоталітаризму» [33], в боротьбі з комунізмом як «найнебезпечнішим втіленням зла» [34]. При цьому йшлося про глобальний антикомуністичний аспект проблеми, що передбачав реалізацію, принаймні, трьох основних цілей:

- 1) досягнути стратегічної переваги над СРСР через значне збільшення американського військового потенціалу. Було передбачено зокрема, здобути перевагу з основних показників у військовій галузі; втягти СРСР у виснажливу для радянської економіки гонку озброєнь, яка відволікала б його щонайбільші ресурси до військової сфери. Нав'язати вигідні для США темпи і напрямки військового будівництва, які зробили б неможливими чи максимально ускладнили адекватні заходи протидії Радянського Союзу новим американським наступальним та оборонним системам; зміцнити американський вплив на Заході як гаранта

його безпеки й оборони; посилити позиції американської дипломатії на переговорах з СРСР і змусити його погодитися на поступки; витіснити Радянський Союз із держав «третього світу», де він поширював свою експансію;

2) зруйнувати «радянську імперію зла», як основну силу, яка сприяла створенню і підтримувала тоталітарні комуністичні режими. Слід зазначити, що Р. Рейган і його радники вкладали в поняття «радянська імперія» не оцінку СРСР як великої держави, а, насамперед, його «імперські наміри» в міжнародній політиці;

3) подолати тоталітаризм у світовому вимірі, маючи на увазі пріоритетність усунення комунізму не лише в планах системних змін у соціалістичних країнах, а і як впливової ідеології з претензіями поширення на весь світ.

21 травня 1982 р. у своєму виступі в Центрі стратегічних і міжнародних досліджень Джорджтаунського університету радник президента з питань національної безпеки В. Кларк чітко визначив що, стратегія Р. Рейгана включала «дипломатичні, політичні, економічні та інформаційні компоненти, зведені на силовому фундаменті». Водночас, певним чином знижуючи «риторичний» запал, притаманний президентові, Кларк зводив антикомуністичні й антирадянські цілі Білого дому до спроби «змусити радянське керівництво привернути увагу до внутрішніх проблем», замість здійснення експансіоністської політики на міжнародній арені [35].

Основні ідеї антирадянської стратегії Р. Рейгана було викладено в низці директив з національної безпеки, його промов і звернень. У жовтні 1981 р. президент підписав директиву № 13, яка передбачала застосування США першими ядерної зброї проти СРСР і досягнення переваги над ним на будь-якій стадії конфлікту [36]. У промові в Британському парламенті 8 червня 1982 р. Р. Рейган заявив про свою рішучість досягти перемоги у духовному протиборстві з Радянським Союзом [37].

8 березня 1983 р., виступаючи на засіданні Національної Асоціації євангелістів, лідер США використав для характеристики Радянського Союзу термін «імперія зла» і обґрунтовував необхідність зміцнення американської військової могутності, створення нових видів озброєнь для боротьби з радянською експансією [38].

Слід зазначити, що політика СРСР давала для цього підстави: агресія в Афганістані, підтримка прокомуністичних сил в Анголі, Ефіопії, Нікарагуа, брутальний тиск на Польщу тощо. Не було прогресу з проблем озброєнь у Європі. Ще від 1977 р. в європейській частині СРСР почалось розгортання (під приводом заміни застарілих СС-4 і СС-5 ракетних систем з однією боеголовкою і дальністю 2 і 4 тисячі кілометрів) на нові мобільні пускові установки СС-20 з трьома боеголовками і дальністю 5 тис. км. Вони охоплювали на всю глибину територію Західної Європи, що значно посилювало військовий потенціал і позиції СРСР на цьому континенті. Для США прямої загрози не виникало, а західноєвропейців радянське рішення серйозно стурбувало. В зв'язку з цим НАТО ухвалив рішення про розгортання на території Великої Британії, ФРН, Італії, Бельгії і Нідерландів 572 американських ракет (464 – високоточних крилатих і 108 балістичних, типу «Першинг-2»). Спроби СРСР за допомогою своїх прихильників організувати рухи протестів проти розміщення американських ракет середнього радіусу дії в Європі, хоча й відтермінували ухвалення остаточного рішення НАТО до листопада 1983 р., загалом виявилися невдалими [39, 495–496]. Розташування названих ракетних систем скоротило майже в п'ятеро час, потрібний для завдання удару по цілях в СРСР, що відтепер радянське керівництво вважало послабленням своєї оборони. А оборона Західної Європи й США ще більше згуртувала їх, особливо в контексті тих погроз, із якими виступив під час візиту в СРСР канцлера Г. Коля новий радянський генсек Ю. Андропов [9, 708]. Москва зміцнила свої ядерні сили у Східній Німеччині й Чехословаччині і перервала всі переговори, зокрема переговори з проблем скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО) та ліквідації ракет середньої і малої дальності (РСМД) [40, 87].

В цей же період СРСР зіткнувся з новим явищем, якому він намагався перешкодити ще більше, ніж розгортання американських крилатих ракет і ракет «Першинг-2». 23 березня 1983 р. Р. Рейган, оприлюднюючи так звану Стратегічну оборону ініціативу

(COI), звернувся до науковців і всіх, хто дав країні ядерну зброю, щоб вони тепер використали свій талант задля виживання людства і загального миру: винайшли засоби зробити ядерну зброю безсилою і застарілою [9, 709]. Обговорення цієї проблеми було винесено на публічний рівень у США ще задовго до її офіційного проголошення [41]. Про значення, якого надавали COI американські стратегічні плани відносно СРСР, свідчить той факт, що за багато років після того, як Р. Рейган залишив Білий дім, їй було присвячено спеціальну наукову доповідь, яку підготували провідні американські фахівці з питань зовнішньої та оборонної політики [42].

Програма COI підкреслювала різницю між наступальними та оборонними ядерними озброєннями. В ній містилися вражаючі за своїм задумом нові пропозиції щодо заходів оборонного характеру у разі ядерного нападу. Конкретно було передбачено створення системи протиракетної оборони з елементами космічного базування, що, як заявляв президент США, зробить неефективною і непотрібною ядерну зброю. Реалізація COI на думку її авторів, мусила забезпечити технічні можливості перехвату й ліквідації балістичних ракет, і відтак стала б важливим чинником оборони від відповідних дій іншої сторони, підвищила б живучість наступальної стратегічної зброї США. Але все ж таки її головною метою було спрямувати військове суперництво з СРСР в нові галузі, і цим зробити всі попередні радянські витрати на оборону безглуздими, а радянську зброю – застарілою [9, с. 498].

Радянський ядерний потенціал був головним критерієм статусу Радянського Союзу як наддержави, й упродовж усього періоду «холодної війни» основною метою СРСР було досягнення стратегічного паритету із США, а тому нова військово-технологічна ініціатива Сполучених Штатів вкрай стурбувала радянське керівництво. Зазначимо, що й нині, за 30 років, ключовим елементом, який додає агресивності зовнішній політиці путінської Росії, є володіння ядерною зброєю. Стратегічна оборонна ініціатива виглядала цілком логічною. Адже за допомогою єдиного технологічного рішення США здобували можливість знецінити все, заради чого Радянський Союз доводив себе до банкрутства. Аналітики з розвідувальних служб США вже у вересні 1983 р. передбачали, що СРСР не витримає такого повороту і радше погодиться розпочати дієві переговори про скорочення ядерних озброєнь, ніж на розробку адекватних COI заходів. У доповіді ЦРУ та військової розвідки США від 12 вересня 1983 р. можливості військової і технологічної відповіді Москви на COI було оцінено як вкрай обмежені [43]. Отже, у цьому аспекті COI можна вважати складовою політичного наступу адміністрації Рейгана. Принаймні саме так її трактували серйозні фахівці із американських спецслужб. Їхні численні колеги також висловлювали сумніви щодо можливостей економіки СРСР профінансувати адекватну програму у відповідь на COI, наголошуючи при цьому, що ключовим результатом COI цілком могло стати радикальне послаблення радянської економіки. При цьому підкреслювали, що у такий спосіб зростає реальність конфронтації між радянським суспільством та комуністичними лідерами країни. Розвідувальні служби Сполучених Штатів, як виконавці волі президента, прогнозували руйнівний для Радянського Союзу та комуністичної системи загалом вплив американської відповіді на «політичну, пропагандистську й дипломатичну» реакцію Москви на COI. Вони заздалегідь передбачали спроби СРСР скористатися послугами міжнародного руху за мир і творчої інтелігенції західних країн для дискредитації американської зовнішньої політики. Це цілком стосується також прогнозування можливої поведінки радянських посланців на різного роду міжнародних наукових та інших форумах. У спецслужбах Сполучених Штатів добре розуміли і те, що Москва здійснить спробу змусити Вашингтон прийняти її умови переговорів щодо тематики скорочення ядерних озброєнь, а водночас – виграти час для переоснащення своєї армії [43]. Тобто, американці були готовими до такого перебігу подій. Тепер можемо стверджувати, що цей аспект «холодної війни» американська сторона цього разу виграла з випередженням.

З високою точністю прогнозували й інші акції Радянського Союзу в рамках дискредитації програми COI, зокрема, спроби внести розкол у позицію західних союзників, дезорієнтувати пересічних американців невпинними повторюваннями тези про те, що «COI

зруйнує соціальні програми» тощо. Радянська пропаганда не принесла очікуваних у Кремлі результатів. У істориків і політологів популярною була теза, що головною метою «хрестового походу» проти комунізму, оголошеного Рейганом, було знищення СРСР як великої держави. Але в США аж ніяк не гадали, що це відбудеться так швидко. У спеціальних службах Сполучених Штатів не існувало жодних сумнівів у тому, що американсько-радянське протистояння в дусі «холодної війни» триватиме багато десятиліть. Президент Рейган, якому було адресовано доповідь, з цими прогнозами, сприймав таку позицію як даність, що підтверджує його намір саме демократизувати Радянський Союз, а не ліквідувати його як державу [7, 172].

Є достатні підстави вважати, що Рейган прагнув знести Радянський Союз настільки, щоб довести його до серйозного внутрішнього конфлікту задля саме системного розпаду. Головним важелем впливу на цей процес глава Білого дому називав втягнення Радянського Союзу в збройні перегони. Витративши за 1982–1987 рр. понад 1,7 трильйона доларів на утримання збройних сил і створення нових видів озброєнь, сороковий американський президент мав на меті у такий спосіб здійснити «повномасштабний тиск» на СРСР. Проведений аналіз дає змогу стверджувати, що гігантський військовий бюджет диктували не так розрахунки на зміцнення ефективності американської армії, як цілі «великої стратегії» антикомунізму, насамперед, цілковитого виснаження Радянського Союзу. Підтвердженням цього висновку можуть бути документи Пентагона. В одному було висловлено щире задоволення від того, що «радянська сторона з великими труднощами протистоїть нав'язуванню їй непропорційним витратам, відкриттю нових сфер військової конкуренції та зниженню рівня інвестицій» [44].

Наступальна антирадянська політика Р. Рейгана від середини 1982 р. дедалі виразніше прямувала в річище намагань загострити етнонаціональні проблеми СРСР [17, 221]. Втім адміністрація Рейгана не мала наміру всерйоз стимулювати внутрішню кризу в Радянському Союзі з використанням етнополітичного чинника, що підтверджують і американські дослідники □45□. Сам президент схилився до того, щоб громадянам СРСР було гарантовано демократичні права в рамках єдиної наддержави, оскільки її розпад він пов'язував з реальною загрозою воєнного конфлікту [46].

На наше переконання, Р. Рейган мало вірив у цілковитий розпад СРСР без деструктивного для США наслідку. Він вважав неминучими криваві контрзаходи Москви у відповідь на безпосередню підтримку американцями можливих виступів внутрішніх сил опору радянському режимові.

Конфронтацію і примирення з СРСР у США вважали послідовними етапами політичного курсу. Р. Рейган був переконаний, що для того, щоб вести переговори з Радянським Союзом з позиції сили, а не слабкості, Америка мусить збільшити свою військову міць [32, 12]. Водночас, як зазначав колишній держсекретар США Г. Кіссінджер, президент вірив у можливість переконання радянських лідерів у хибності комуністичної філософії і помилковості уявлень щодо справжнього характеру Америки [9, с. 698, с. 703]. Л. Кеннон – біограф президента – писав: «Однією із фантазій Рональда Рейгана було те, як він візьме з собою Михайла Горбачова і покаже йому Сполученні Штати. Хай радянський керівник побачить, як живуть пересічні американці... що вони думають про свою систему» [10, 792].

Радянський міністр закордонних справ і перший заступник голови уряду А. Громико пригадував у своїх мемуарах слова Р. Рейгана про щире прагнення президента віднайти шляхи покращення відносин між США і СРСР і свою відповідь, у якій міністр заперечував існування агресивної політики радянського керівництва, вкотре посилаючись на принцип «мирного співіснування», а наприкінці заявив: «Душею нашої філософії і нашої політики є переконання в тому, що об'єктивний хід суспільного розвитку в світі йде у напрямку перемоги соціалізму, з огляду на його перевагу перед капіталізмом» [47, 347]. І це у вересні 1984 р., коли радянська система фактично вступала у завершальну фазу своєї кризи!

І все ж таки восени 1984 р., після цієї зустрічі, обидві сторони почали проявляти схильність до переговорів та інших контактів. Ставлення Р. Рейгана до Радянського Союзу

стало більше примирливим, ніж у перші роки його президентства. А Москва зняла свої вимоги щодо виведення американських ракет середньої і малої дальності із Західної Європи, як умови початку переговорів сторін.

У квітні 1985 р. до керівництва КПРС прийшов М. Горбачов (попередній генсек К. Черненко помер у березні). Новий радянський лідер відразу зробив спробу здійснити глибокі зміни у зовнішній політиці СРСР. У листопаді 1985 р. відбулась його перша зустріч з Р. Рейганом у Женеві. Вона означала відновлення радянсько-американських переговорів на вищому рівні після тривалої перерви (нагадаємо, що віденська зустріч Л. Брежнєва з Д. Картером відбулась 1979 р.). Женевські переговори Р. Рейгана і М. Горбачова не дали конкретних результатів, але зрушили стан відносин з мертвої точки: обидва керівники заявили про свою зацікавленість у розвитку діалогу. І це було не лише проявом доброї волі, а й усвідомленням тих реалій, які склалися в той час. Англійський історик П. Кальвокорессі зазначав, що Радянський Союз був уже неспроможний фінансувати «холодну війну», а Сполученим Штатам також загрожувало банкрутство (витрати лише на науково-дослідницьку роботу щодо СОІ упродовж перших п'яти років оцінювалось у 26 млрд. дол.) [40, 88], і Конгрес США вже не погоджувався після стрімкого зростання загальної суми витрат на оборону в перші роки президентства Р. Рейгана на нове їх значне збільшення.

На наступній зустрічі в Рейк'явіку 11 – 12 жовтня 1986 р. Р. Рейгану і М. Горбачову також не вдалося дійти згоди, хоча вони наблизилися до порозуміння про значне скорочення кількості стратегічної зброї. Обговорювали також можливість відмови від усього цього класу озброєнь. Але зустріч зазнала невдачі через розбіжності щодо СОІ. М. Горбачов вимагав цілком припинити американські дослідження цієї програми і відкинув пропозицію Р. Рейгана про передачу Радянському Союзові інформації з технологій СОІ. Однак, за свідченнями помічника М. Горбачова з міжнародних питань, радянське керівництво в цей період ще не відмовлялося від установки на військово-стратегічний паритет з усім світом, хоча гонка озброєнь остаточно виснажила економіку країни. На засіданні Політбюро 27–28 грудня 1988 р. генсек наводив щодо цього вражаючі факти: Радянський Союз витрачав на військові потреби в 1,5 рази більше Сполучених Штатів і тримав армію 6 млн. осіб [48, 121].

Попри ці розбіжності, прихід до влади М. Горбачова привів до великих змін у позиції Радянського Союзу. З проблеми контролю над озброєннями суттєві поступки робила відтепер лише радянська сторона. Насамперед радянський лідер погодився відмовитись від вимог, щоб договір щодо ракет середньої і малої дальності стосувався не лише американських, а й англійських, і французьких ядерних сил. Далі він відмовився від ув'язки цього договору з СОІ. Не менш важливою стала докорінна зміна позиції Москви з питання перевірки виконання договору. Відтепер Радянський Союз погоджувався на широку систему інспекцій «на місці», яку раніше рішуче відкидав. У грудні 1987 р. у Вашингтоні було укладено договір про ракети середньої і малої дальності (РСМД), який набув чинності в червні 1988 р. і передбачав ліквідацію усіх засобів середньої і малої дальності до 1991 р., причому СРСР мав знищити вдвічі більше ракет і пускових установок, ніж НАТО [30, 435–441].

Р. Рейган був переконаний, що Радянський Союз відповідальний за більшість заворушень, які відбувалися в країнах «третього світу». Сполучені Штати, вважаючи, мають надавати активну підтримку всім, хто готовий вести боротьбу з радянсько-комуністичними режимами. Така наступальна політика стала відомою як доктрина Рейгана. В чомусь вона нагадувала політику адміністрації Д. Ейзенхауера. Але якщо друга стосувалася в основному Східної Європи і мала більше пропагандистський характер, то доктрину Р. Рейгана було розраховано переважно на країни «третього світу», вона включала як військову, так і економічну підтримку. В Латинській Америці США взяли курс на відкритий підрив і навіть на усунення прокомуністичних режимів і проголошували це як «захист західної півкулі від радянсько-кубинської експансії». Американське вторгнення до Гренади 1983 р. було одним із таких силових рішень. А СРСР, зайнятий наприкінці 80-х рр. своїми внутрішніми проблемами, вже не міг і не претендував на надання підтримки своїм сателітам. Різко

припиняючи допомогу, він залишав свої сфери впливу – Кубу, В'єтнам, Камбоджу, Мозамбік, Нікарагуа, Сальвадор та ін. [20, 27–31].

В Афганістані Радянська армія мала великі втрати, але так і не встановила контролю над основними територіями країни. Знаменно, що і після початку горбачовської перебудови проблему Афганістану радянське керівництво сприймало в контексті глобального протиборства [46, 225–226]. Тому виведення радянських військ з Афганістану у лютому 1989 р. стало одним із найяскравіших прикладів зміни політики Радянського Союзу.

Важливість «радянського питання» у зовнішній політиці США в період 80-х рр. значно зросла порівняно з попередніми роками. СРСР на цей час досяг вершини своєї військово-стратегічної могутності і, нарощуючи військові зусилля, перетворився, на думку американських аналітиків, на пряму загрозу для США як лідера капіталістичного світу. Він упритул наближувався до заповітної мети – досягнення силової переваги над усіма головними супротивниками в будь-якій комбінації. Брежнєвське керівництво переоцінювало в той час військово-стратегічні можливості СРСР, а глобальних намірів не приховувало. Це робило їх значною мірою непередбачуваними і авантюрними. Нестримність радянського експансіонізму особливо виразно проявилася через вторгнення до Афганістану, яке стало «зоряним часом» радянського глобалізму.

Якщо врахувати, що радянська зовнішня політика завжди перебувала в чітко окреслених ідеологічних рамках марксизму-ленінізму, який, як глобальна (чи з претензією на неї) ідеологія, стратегічно розглядав існування капіталізму як тимчасовий стан, то підстав для занепокоєння США мали достатньо.

Рейганівська команда відкинула як неефективну попередню політику, засновану на «стримуванні» Радянського Союзу, і взяла рішучий курс на досягнення повної перемоги над СРСР і світовими комунізмом.

Висновки. Р. Рейган був першим повоєнним президентом, який вдався водночас до ідеологічного і геостратегічного наступу, що включав його протидію радянському геополітичному тискові, доки процес поширення радянського впливу не буде зупинено, а надалі повернено назад; а також розгортання програми переозброєння, покликаної, або змусити СРСР втягтися у виснажливі для нього збройні перегони, або визнати свою другорядність.

Комплексний тиск США на СРСР, особливо на початку 80-х рр., основою якого були гучна пропагандистська кампанія, безапеляційна і погрозлива риторика президента на адресу «світового тоталітаризму» і СРСР, нарощування переозброєнь, оголошення про початок реалізації стратегічної оборонної ініціативи (СОІ), згортання економічних відносин з Радянським Союзом, контрнаступ у «третьому світі» справили значний вплив на радянське керівництво, особливо в умовах внутрішнього послаблення радянської системи.

Прагнення Р. Рейгана через програму СОІ знецінити ядерну зброю як найважливіший елемент «ядерного стримування» і «ядерного залякування», заснований на доктрині «гарантованого взаємного знищення», і здобуття таким чином стратегічної переваги над СРСР підштовхнуло радянське керівництво на укладення угоди з РМСД. Отже СОІ стала також важелем тиску на СРСР і досить ефективним засобом для того, аби знизити рівень ядерного конфлікту.

Іншою і більш вагомою причиною історичної поразки СРСР у протиборстві із США була внутрішня економічна слабкість Радянського Союзу. Політика Р. Рейгана сприяла її дальшому послабленню. В той момент, коли він став президентом, радянська економіка вже перебувала на такій стадії кризи, що виправлення становища в рамках чинної системи було неможливим. У Радянському Союзі розуміли, що американська технологічна перевага в перспективі дозволить США створити нову військово-стратегічну систему, і це зведе нанівець для Заходу радянську загрозу. СРСР же не мав економічних ресурсів для конкуренції з США на новому технологічному етапі гонки озброєнь.

Неспроможним був Радянський Союз вести успішну боротьбу із США в країнах «третього світу» – надто обтяжливими стали зобов'язання перед ними для СРСР. За таких умов М.

Горбачов зробив вибір на користь припинення радянсько-американського суперництва і завершення «холодної війни». Це було сприйнято як фактичне визнання поразки.

Успіху американської зовнішньої політики в період президентства Р. Рейгана у змаганні з Радянським Союзом було досягнуто в результаті вдалого використання деградації радянської системи та її загального послаблення і переходу до рішучого наступу на всіх напрямках американсько-радянського протистояння, що було визначальним у завершенні «холодної війни» і стало одним із чинників, який прискорив розпад соціалістичної системи й СРСР.

На завершення автор вважає за доцільне і актуальне згадати думку, яку висловив Р. Рейган 1984 р. у Франції під час відзначення 40-ї річниці відкриття Другого фронту в Європі: «Америка засвоїла жорстокий урок двох світових воєн. Краще бути готовим захищати мир, ніж переховуватися за морем і починати діяти, коли свободу буде втрачено» [49]. Хотілось би, щоб ці слова пам'ятали і в Америці, і в Європі, в якій на передньому краї боротьби за свободу і незалежність проти агресії нині стоїть Україна, адже найагресивніші диктаторські режими, як показує досвід двадцятого століття, ніколи з доброї волі не зупинялися на досягнутих рубежах.

Список використаної літератури

1. Brzezinski Z. Moscow's Mussolini / Z. Brzezinski // The Wall Street Journal. – 2004. – Sept. 20.
2. The New York Times. – 2004. – Dec. 14.
3. Financial Times. – 2004. – Dec. 14.
4. Ambrose S. Rise to Globalism. American Foreign Policy since 1938 / S. Ambrose. – 6th revised edition. – New York : Penguin Books, 1991. – 413 p.
5. Brown S. The Faces of Power. United States Foreign Policy from Truman to Clinton / S. Brown. – 2nd edition. – New York : Columbia University Press, 1994. – 658 p.
6. Dallek R. The American Style of Foreign Policy: Cultural Politics and Foreign Affairs / R. Dallek. – Knopf Alfred A, 1983. – 313 p.
7. Weinberger C. Fighting for Peace: Seven Critical Years in the Pentagon / C. Weinberger. – New York, 1990. – 218 p.
8. Huntington S. P. American Politics. The Promise of Disharmony / S. P. Huntington. – Boston : The Belknap Press of Harvard University Press, 1981. – 343 p.
9. Киссинджер Г. Дипломатия / Г. Киссинджер. – М.: Ладомир, 1997. – 848 с.
10. Canon L. President Reagan: The Role of a Lifetime / L. Canon. – New York, 1991. – 819 p.; Walsh K. Ronald Reagan / K. Walsh. – New York, 1997. – 487 p.
11. Иванян Э. А. Рональд Рейган: хроника жизни и времени / Э. А. Иванян. – М.: Мысль, 1991. – 411 с.
12. Кокошкин А. А. США в системе международных отношений 80-х годов: Гегемонизм во внешней политике Вашингтона / А. А. Кокошкин. – М.: Междунар. отношения, 1984. – 804 с.
13. Линник В. А. США: от Рейгана до Рейгана / В. А. Линник. – М.: Наука, 1985. – 239 с.
14. Никонов В. А. Рональд Рейган / В. А. Никонов // Вопросы истории. – 1989. – № 2. – С. 60–83.
15. Овинников Р. С. Зигзаги внешней политики США: от Никсона до Рейгана / Р. С. Овинников. – М.: Политиздат, 1986. – 400 с.
16. Рогов С. М. Советский Союз и США: поиск баланса интересов / С. М. Рогов. – М.: Междунар. отношения, 1989. – 344 с.
17. Уткин А. И. Стратегия глобальной экспансии: внешнеполитические доктрины США / А. И. Уткин. – М.: Междунар. отношения, 1986. – 288 с.
18. Потехин А. В. Дипломатия США в Восточной Европе, 1945–1950 гг. / А. В. Потехин. – К.: Наукова думка, 1991. – 140 с.
19. Камінський Є. Політика США щодо України: Витоки. Практична еволюція / Є. Камінський, А. Дашкевич. – К.: Політ. думка, 1998. – 547 с. ; Дашкевич А. В. На роздоріжжі: виклики сучасності і парадокси зовнішньої політики США / А. Дашкевич. – К.: Наукова думка, 1996. – 150 с.
20. Овчаренко А. О. Зовнішньополітична стратегія Р. Рейгана (1981–1988) / А. О. Овчаренко. – К.: Знання, 2000. – 88 с.
21. Американские президенты: 41 исторический портрет от Джорджа Вашингтона до Билла Клинтона. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 640 с.
22. В. И. Ленин. Неизвестные документы. 1898–1922. – М.: РОССПЕН, 1999. – 607 с.
23. Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) и Коминтерн: 1919–1943 гг. Документы. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2004. – 960 с.
24. Политбюро ЦК РКП(б) и Европа. Решения «особой папки». 1923–1939. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2001. – 400 с.
25. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). Т.10. 1961–1965. – М.: Политиздат, 1986. – 494 с.

26. Материалы XXV съезда КПСС. – М.: Политиздат, 1976. – 256 с.
27. The New York Times. – 1968. – Apr. 19.
28. Новик Ф. И. СССР и проблемы безопасности и сотрудничества в Европе (опыт 70-х – первой половины 80-х годов) / Ф. И. Новик // Советская внешняя политика в годы «холодной войны» (1945–1985). Новое прочтение. – М.: Междунар. отношения, 1995. – С. 334–366.
29. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). Т.13. 1976–1980. – М.: Политиздат, 1986. – 510 с.
30. Овчаренко О. І. «Холодна війна» (1946 – 1991 pp.). Документи і матеріали / О. І. Овчаренко. – Черкаси: Вид. від. ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2013. – 536 с.
31. Лундестад Г. Восток, Запад, Север, Юг. Основные направления международной политики. 1945–1996 / Г. Лундестад. – М.: Весь Мир, 2002. – 360 с.
32. Рейган Р. Жизнь по-американски. – М.: Новости, 1992. – 752 с.
33. The Reagan Years // Policy Review. Special Commemorative Issue. – 1989. – Spring.
34. Reagan R. The Titanic Conflict. The Evil of Nazism. Speech at Bitburg Air Base, Federal Republic of Germany, May 5, 1985 // townhall.com. Policy Review.
35. Halloran R. Reagan Aide Tells of New Strategy on Soviet Threat / R. Halloran // New York Times. – 1982. – May 22.
36. The New York Times. – 1982. – May 30.
37. Reagan R. Speech at British Parliament, June 8, 1982 // townhall.com. Policy Review.
38. Reagan R. Speech at the National Association of Evangelicals, March 8, 1983 // townhall.com. Policy Review.
39. Орлов А. С. Эскалация вооружений – путь в тупик / А. С. Орлов // Советская внешняя политика в годы «холодной войны» (1945–1985). Новое прочтение – М.: Междунар. отношения, 1995. – С. 480–502.
40. Кальвокоресси П. Мировая политика после 1945 года: в 2 кн. / П. Кальвокоресси. – М.: Междунар. отношения, 2000. – Кн. 1. – 592 с.
41. Miller J. Critics of a Breeder Reactor Defeat Funds in House Vote / J. Miller // The New York Times. – 1982. – 15 Dec.
42. Strategic Defense Initiative [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.fas.org/nuke/space/c06sdi_1.htm.
43. Possible Soviet Responses to the US Strategic Defense Initiative. Interagency Intelligence Assessment. CIA Historical Review Program (1983, 12 September) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.fas.org/spp/starwars/offdocs/m8310017>
44. Halloran R. Pentagon Draws up First Strategy for Fighting a Long Nuclear War / R. Halloran // New York Times. – 1982. – May 30.
45. Reagan reassures Ukrainians // Chicago Tribune. – 1988. – May 4.
46. Speedy End Belies Durability of Communist Experiment // The Washington Post. – 1991. – Dec. 29. – P.A. 26.
47. Громыко А. А. Памятное: в 2 кн. / А. А. Громыко. – М.: Политиздат, 1988. – Кн.2. – 414 с.
48. Черняев А.С. Шесть лет с Горбачевым: По дневниковым записям / А. С. Черняев. – М.: Прогресс – Культура, 1993. – 264 с.
49. Ronald Reagan on the 40th Anniversary of D-Day // The History Place – Great Speeches Collection [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.historyplace.com/speeches/reagan-d-day.htm>

Одержано редакцією 01.09.2014
 Прийнято до публікації 20.11.2014

Овчаренко А. И. «Советский вопрос» во внешней политике США 1981–1989 гг.

В статье приводятся факты о наступательном характере советской внешней политики с ее идеями всемирной победы социализма и подталкивания революций в других странах. Показано, что в ходе гонки вооружений СССР в 70-80-х гг. вплотную приблизился к достижению силового преимущества над капиталистическим миром, а его доля в мировом экспорте оружия превысила американскую. Это сопровождалось активным вмешательством в военные конфликты в Йемене, Сомали, Эфиопии, Анголе, Никарагуа, военным вторжением в Афганистан. «Советский вопрос» для США в этих условиях сводился к тому, как остановить наступление советского коммунизма. В статье анализируется сущность изменений в доктринальных основах внешней политики США в период президентства Р. Рейгана относительно Советского Союза: переход от «сдерживания» СССР к достижению полной победы над ним. Показано, что стратегическая оборонная инициатива (СОИ), провозглашенная Р. Рейганом, выглядела вполне логической. Опасение ее реализации и невозможность истощенного гонкой вооружений советского государства к адекватному ответу, вынудило руководство СССР к уступкам в проблеме разоружения. По мнению автора, Р. Рейган не ставил целью ликвидировать Советский Союз как государство, поскольку опасался негативных для США и мира последствий. Он стремился его обессилить, чтобы привести к серьезному внутреннему конфликту ради именно системного

распада. Такая политика стала одним из факторов обострения кризиса и краха социалистической системы и СССР.

Ключевые слова: идея всемирной победы социализма, «холодная война», гонка вооружений, советская экспансия, «советский вопрос», «империя зла», «крестовый поход за свободу», «полная победа над коммунизмом», стратегическая оборонная инициатива.

Summary. *Ovcharenko O.I. «The Soviet Question» in the External Policy of the USA in the 1981–1989 s*

The article touches upon the facts of offensive nature of the Soviet external policy with its ideas of the global victory of socialism and giving a push to the revolutions in other countries. The article informs that in the course of the arms race, the USSR approached to the attaining power superiority over the capitalistic world and its world arms export quota exceeded the American one. It was accompanied by the active intrusion in the military conflicts in Yemen, Somalia, Ethiopia, Angola, Nicaragua and military invasion of Afghanistan. The Soviet Question in the USA under such terms resolved itself into the following: how to stop the attack of the communism. The article describes the essence of changes in the doctrinal basic principles in the US foreign policy under the President R. Reagan as to the Soviet Union: the transition from its containment to the overwhelming victory. The article emphasizes the Strategic Defence Initiative (SDI) proclaimed by R. Reagan was absolutely logical. The apprehension of its implementation and incapability of the Soviet State to give an adequate answer because of exhaustion during the arms race, forced the governing body of the USSR to make concessions as to the disarmament. The author thinks that R. Reagan didn't set a goal to liquidate the Soviet Union as a state because he bewared of the negative result for the USA and the whole world. He aimed to weaken it for the sake of serious internal conflict and system collapse. Such policy became one of the factors that stimulated crisis and crash of the socialistic system and the USSR.

Key words: the idea of global socialistic victory, «The Cold War», arms race, the Soviet expansion, «the Soviet question», «The Evil Empire», «freedom crucection», «overwhelming victory over the communism», the Strategic Defence Initiative.

УДК 94(438+477) «1980/2000»

І.Ю. Афанасьєв

ДІЯЛЬНІСТЬ КОНФЕДЕРАЦІЇ НЕЗАЛЕЖНОЇ ПОЛЬЩІ ПО ВІДНОШЕННЮ ДО УКРАЇНИ ЯК ПОТЕНЦІЙНОГО УЧАСНИКА БАЛТО-ЧОРНОМОРСЬКОГО АЛЬЯНСУ ДЕРЖАВ (1980–2000 РР.)

Розглядається активність польської політичної партії Конфедерація незалежної Польщі (КНП), у період 1980–2000 рр., по відношенню до України як учасника можливого міжнародного альянсу в Міжмор'ї – балто-чорноморському регіоні. Висвітлюються мотиви, стратегія, тактика КНП в цьому аспекті, основні чинники впливу на реалізацію концепції балто-чорноморського міждержавного альянсу цією партією.

Ключові слова: Міжмор'я, балто-чорноморський альянс, Конфедерація незалежної Польщі, Л. Мочульський, НАТО-біс, польсько-українські відносини

Постановка проблеми. Кількість дискусій щодо можливих проєктів альянсу країн, розташованих між Балтійським та Чорним морями, помітно збільшилася в останні кілька років. Відповідно, це додає актуальності вивченню минулих концепцій Міжмор'я. Насамперед, тих, автори яких вважали Україну важливим, ключовим учасником балто-чорноморського стратегічного альянсу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На початку 2000-х рр. з'явилася низка ґрунтовних досліджень польських та українських авторів, за підсумками попередніх двох десятиліть польсько-українських відносин, розглядалося й ставлення польських партій до тих чи інших варіантів розвитку контактів з Україною, у тому числі як із потенційним учасником балто-чорноморського міждержавного альянсу. Проте останнє питання перебувало не у фокусі уваги; висвітлювалося, переважно, лише побіжно [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7]. Дещо докладніше зупинився на польських проєктах балто-чорноморського альянсу М. Генік [8].

Але, знову ж таки, не всі важливі епізоди та тенденції діяльності Конфедерації незалежної Польщі, в аспекті альянсу балто-чорноморського Міжмор'я, були проаналізовані цим автором. Досі відсутнє спеціальне дослідження, предметом якого була б сукупність концепцій та практичних дій Конфедерації незалежної Польщі (КНП, KPN, Konfederacja Polski Niepodległej) 1980–2000 рр., із цього питання.

Мета. Охарактеризувати діяльність Конфедерації незалежної Польщі 1980-2000 рр., спрямовану на Україну як потенційну складову балто-чорноморського альянсу. Такий розгляд дає можливість краще зрозуміти сучасні перспективи балто-чорноморської стратегічної співпраці. Відповідно, завдання – визначити мотиви, стратегію, тактику КНП в цьому аспекті, основні чинники впливу на просування концепції балто-чорноморського альянсу цією партією.

Виклад основного матеріалу. Протягом 1950-х – 1960-х рр., осередок лондонського еміграційного уряду залишався непоступливим щодо передвоєнного східного кордону Польщі. З огляду на високий рівень лояльності населення Центральної та Східної України до радянського режиму, шанси створити українську державу-буфер на землях, розташованих східніше Ризького кордону, виглядали примарно. Натомість, редакція паризького журналу «Культура» на чолі з Є. Гедройцем ще з кінця 1940-х рр. виступала за відмову поляків від політичних претензій на Східну Галичину, пропагувала створення незалежної України та добровільне входження її до європейської федерації [9, 93-94]. «Культура» та низка інших видань багато зробили для зміни ставлення поляків до українців: зі зверхнього, шовіністичного, на значно більш прихильне, демократичне. Наприкінці 1970-х рр. накопичення економічних проблем в СРСР та Польщі, обурення, внаслідок брутального втручання радянської імперії у внутрішні справи східноєвропейських держав, широка міжнародна дискусія про конвергенцію, – все це створило сприятливий ґрунт для поживлення польсько-української антимосковської співпраці, для ренесансу уваги до проектів балто-чорноморського альянсу.

В 1979 р. Лешек Мочульський заснував антикомуністичну політичну організацію – Конфедерацію незалежної Польщі. У політичних поглядах Л. Мочульського велике місце посідало успадковане, в цілому, від пілсудчиків бачення Польщі не як східного переднього краю демократичної Європи, а як лідера великого альянсу держав адриатично-балтійсько-чорноморського Міжмор'я. Таким чином, на думку Л. Мочульського, між цими трьома морями утворився б потужний спільний споживчий ринок, об'єднання економічних та інтелектуальних сил, достатнє, щоб конкурувати як із Західною Європою, так і з Росією, а також забезпечувати прискорення розвитку кожного з членів альянсу Міжмор'я. Україна, разом із Білоруссю та Литвою, виконувала б роль «санітарного кордону» між Польщею та Росією [10].

В травні 1980 р. керівництво КНП підписало «Резолюцію про право України на самостійне існування», в якій від імені Польщі відмовлялося від будь-яких територіальних претензій до етнічних українських земель. Проголошувалася абсолютна зацікавленість Польщі у створенні та зміцненні незалежної держави на українській етнічній території «між великою Польщею та великою Росією». [11]

На початку 1980-х рр. КНП була піддана репресіям, але вже через кілька років створила розгалужену, загальнонаціональну партійну організацію. КНП брала активну участь у розповсюдженні в польських опозиційних колах пропаганді створення союзу країн Центрально-Східної Європи. Зокрема, цю ідею просував журнал *Niepodległość*, [12] який видавався КНП у 1987 році. На президентських виборах 1990 р. Л. Мочульський отримав 2,5% голосів виборців [13, 137-157].

У політичній програмі КНП на початку 1990-х рр. містилися приблизно ті ж тези стосовно балто-чорноморського альянсу та України в ньому, як і на початку 1980-х рр., поєднуючися з пропозицією використати альянс Міжмор'я як перехідний етап для укладання пан'європейського альянсу, «Європи батьківщини» [14, 543-546; 15, 97-98].

На перших вільних виборах до польського парламенту, в жовтні 1991 р., кандидати від КНП отримали 7,5% голосів виборців, увійшовши до шістки найбільших партій Сейму РП

І скликання; КНП потрапила й до шістки лідуючих сеймових партій наступного скликання (1993–1997 рр.) [16, 224]. Але на початку 1990-х рр. переважна більшість впливових польських політиків, услід за керівниками великих західних держав, вважала зовнішньополітичним пріоритетом Польщі інтеграцію до ЄС та НАТО. Всі проекти, що нагадували «санітарний кордон», міжвоєнні спроби створити балто-чорноморський союз, який проводив би незалежну від Західної Європи політику, відкидалися керівництвом США, ЄС та Польщі [17].

18–19 травня 1992 р. у Варшаві відбулася зустріч президентів Л. Валенси та Л. Кравчука. Українське керівництво прагнуло зробити свою країну членом Вишеградської групи. Л. Кравчук у Варшаві заявив, що “чотирикутник є більш досконалою фігурою, ніж трикутник, і забезпечує більші можливості” [18]. Л. Валенса поставився до цього прагнення українського керівництва з симпатією, проте більшість польських політиків виступила проти. Польща прагнула дистанціюватися в очах Заходу від східних сусідів, довести своє право на входження до європейських та трансатлантичних структур. Поодиночі або в альянсі між собою Польща, Чехословаччина та Угорщина мали більше шансів на вступ до ЄС та НАТО, ніж у союзі з Україною, в якій не тільки була значно більш відмінна від західних стандартів економічна та політична система, але яка, крім того, вважалася сферою впливу Росії, внаслідок чого остання доклала б значних зусиль, щоб загальмувати процес інтеграції Вишеградської групи разом з Україною до військових, політичних та економічних структур Заходу.

Під час візиту прем'єр-міністра Польщі Ганни Сухоцької до Києва 12–13 січня 1993 р., українська сторона знову ж таки виявила більше прагнення до політичної співпраці, ніж польська. Зокрема, прем'єр-міністр України Л. Кучма назвав Польщу “стратегічним партнером”, а Г. Сухоцька заявила лише про зацікавленість Польщі у збереженні незалежності української держави. Коли ж президент Л. Кравчук у 1993 р. виступив із планом створення у Центрально-Східній Європі спільної “зони безпеки і стабілізації”, відповідь офіційної Варшави була негативною [19, 18]. Наприкінці травня 1993 р. польська делегація на чолі з президентом Л. Валенсою відвідала Україну. У ці дні, під час другої особистої зустрічі Л. Кравчука та Л. Валенси, українська сторона знову запропонувала план військово-політичного альянсу з Польщею поза НАТО. Вірогідно, сподіваючись, що президент Польщі все ще розглядав можливості створення “НАТО-біс” за участю країн Центрально-Східної Європи, як Л. Валенса це пропонував під час візиту до ФРН у березні 1992 року. [20, 19] Але керівник польського МЗС К. Скубішевський ще в 1992 р., одразу після вищезгаданої заяви Л. Валенси, розіслав усім польським посольствам інструкції, у яких просив трактувати ці слова президента про “НАТО-біс” як лише «фігуру мовлення» [21, 105].

Польський уряд та президент, станом на кінець травня 1993 р., остаточно визначилися зі вхоженням Польщі до Північно-Атлантичного альянсу, і тому в Києві польська делегація не підтримала українські пропозиції [22, 19].

Б. Осадчук, коментуючи травневий візит Л. Валенси до України, повідомляв, що напередодні серед політиків та журналістів поширилися чутки про тиск з боку США на президента Польщі та польське МЗС, а також тиск цього міністерства на Л. Валенсу. Мета – запобігти згоди Л. Валенси на створення НАТО-біс чи неформальної співдружності регіональної безпеки регіону від Балтики до Чорного моря. Б. Осадчук звернув увагу також на появу в “Газеті виборчій”, під час київських польсько-українських переговорів, заяви міністра закордонних справ Німеччини К. Кінкеля, в якій останній підкреслював велику роль Росії у Східній Європі. На думку Б. Осадчука, ця публікація була додатковим застереженням щодо надто активного братання з Україною [23, 225].

У 1993-1994 рр. єдиною значною польською політичною партією, яка послідовно та енергійно підтримувала ідею створення регіонального блоку на чолі з Польщею та Україною, була КНП. Її лідер, Л. Мочульський, акцентував увагу громадськості на економічній слабкості Польщі, порівняно з навіть найбіднішими країнами ЄС, неможливості для Польщі вступити до ЄС у найближчі роки, а також на небезпеці перетворитися на сировинний придаток і країну-раба в разі вступу. Альтернативу Л. Мочульський бачив у створенні зони

вільної торгівлі, економічного союзу під робочою назвою Ринок Міжмор'я, ядром якого мали стати Польща та Україна. [24]

9-11 лютого 1994 р. голова Політради КНП К. Крул на чолі делегації Сему РП (як заступник сеймової Комісії з закордонних справ) здійснив візит до України, польська делегація зістрілися з представниками українських політичних партій та дипломатами, запропонувала план інституціоналізації співробітництва країн Центрально-Східної Європи, представляючи цю концепцію як «план Кравчука-Мочульського» [25].

Проте вплив опозиційної КНП у 1994 р., загалом, був незначним, порівняно з Демократичною Унією, Порозумінням Центр, Ліберально-Демократичним Конгресом, які головною метою Польщі проголошували набуття повного членства в ЄС і НАТО, без занурення в додаткові комбінації з Україною на цьому шляху. Правляча з 1993 р. коаліція СДЛ і ПСП відкидала пропозиції Л. Мочульського стосовно створення балто-чорноморського альянсу Міжмор'я. [26, 506]

29-30 липня 1994 р. Українська республіканська партія організувала проведення конгресу партій низки країн Центрально-Східної Європи. Учасники конференції солідаризувалися, переважно, в негативному ставленні до комунізму та в прагненні утворити політичний союз країн Міжмор'я. Крім КНП, з польських політичних сил взяли участь у роботі конференції КНП, Республіканська польська партія Третя сила і Рух Третьої Речпосполитої. На конференції було утворено Лігу політичних партій країн Міжмор'я (ЛППКМ), прийнято Декларацію основних положень, Програму діяльності та Статут. До Ліги увійшли також партії з Білорусі, Естонії, Латвії та Литви. [27, 67; 28; 29]

Потужна, всеохоплююча пропаганда вступу до НАТО, яка велася в Польщі, не залишала місця для концепцій якогось окремого великого воєнного союзу в регіоні між Балтикою та Чорним морем, існуючого поза НАТО.

В 1995 р. один із провідних діячів КНП, А. Іздебський, ще пропагував проєкт створення альянсу в складі 17 (!) країн Центрально-Східної Європи, у рамках якого передбачав створення воєнного пакту, облаштування столиці у Львові та запровадження англійської мови як офіційної. Але 9-11 червня 1995 р. на II конгресі ЛППКМ, у польському м. Ярослав, партії-учасники проголосили метою країн Міжмор'я вступ до НАТО та ЄС. [30] Отже, в осередку Л. Мочульського здійснювалися спроби поєднати концепцію Міжмор'я та панівний польський політичний тренд, позиціонувати балто-чорноморський альянс як тимчасове, перехідне угруповання на шляху до євроатлантичних структур.

У 1994 та 1996 рр. КНП пережила розколи, втратила значну частину виборців та членів партії. Парламентські вибори 1997 р. вона програла. [31] Основні українські партнери в ЛППКМ – УРП та НРУ – теж втратили свої позиції в другій половині 1990-х років.

У вересні 1996 р. в польських ЗМІ розгорнулася активна дискусія стосовно закордонної діяльності МЗС РП, у зв'язку з утворенням 17 серпня 1996 р. Ради закордонної політики (РЗП), до якої увійшли відомі політичні діячі, колишні дипломати та представники позаурядових організацій. У програмових документах РЗП та висловлюваннях її членів були критичні зауважень щодо ведення закордонної політики правлячою коаліцією лівих сил, представником якої був і тодішній керівник МЗС Д. Росаті. Абсолютно шкідливими для безпеки Польщі вважалися ідеї, що зароджувалися у середовищі лівих: зокрема, щодо створення Брестського трикутника (Польща — Україна — Білорусь). Разом з тим, члени РЗП вважали, що двостороння співпраця з Україною повинна мати пріоритетний характер для Польщі. [32] Таким чином, курс нацвпливовіших польських політиків на безпосередню інтеграцію до ЄС та НАТО, на уникнення регіональних альянсів, у 1996 р. посилювався ще більше.

До того ж, на II конгресі ЛППКМ у 1995 р. прозвучали надзвичайно різкі антиросійські заяви, прийнято резолюцію з вимогою незалежності Чечні. [33] Особисто Л. Мочульський з 1994 р. активно лобював інтереси чеченських супротивників Кремля. В контексті тодішнього стану відносин ЕС-РФ та НАТО-РФ, а також президентства Л. Кучми з його проросійською риторикою, така різкість була не на часі й не сприяла успіху проєкту Міжмор'я.

Після вступу Польщі, Угорщини та Чехії до Північно-Атлантичного альянсу в 1999 р. та очевидного наближення до такого членства в наступні кілька років низки інших країн регіону – Болгарії, Румунії, Словаччини, Словенії, Литви, Латвії, Естонії – концепція Міжмор'я стала виглядати анахронізмом, дивацтвом чи небезпечною крамолою в очах переважної більшості поляків. За браком фінансування, пропаганда концепції Міжмор'я велася в другій половині 1990-х рр. дуже обмежено.

Навіть наприкінці 1990-х рр. Л. Мочульський продовжував обстоювати необхідність економічного та політичного балто-чорноморського альянсу Міжмор'я, на основі польсько-українського партнерства. [34] Але до 2000 р. популярність КНП була зведена, практично, нанівець. Те саме сталося й з проектом балто-чорноморського альянсу як альтернативи західному та російському інтеграційним проектам.

Висновки. В контексті боротьби за виведення Польщі з-під влади Москви у 1980-і рр., Україна стала розглядатися в опозиційних, антикомуністичних польських осередках як потенційний стратегічний союзник. Конфедерація незалежної Польщі, на чолі з Л. Мочульським, створила системну, з відносно чітким географічним, економічним та політичним обґрунтуванням, концепцію альянсу Міжмор'я, зі включенням незалежної України в кордонах 1991 р. до нього. КНП була, протягом 1980–2000 рр., головним рушієм такої концепції серед польських політичних організацій. З 1980 р. КНП декларувала бачення України як кандидата на почесне місце в майбутньому балто-чорноморському альянсі, як одного з двох найбільших учасників цього міждержавного об'єднання. З цієї причини, у період короткотривалого охолодження польсько-українських міждержавних відносин на початку 1993 р. КНП ставилася до української держави більш дружньо, ніж уряд РП.

У 1994 р. ідея об'єднання країн Міжмор'я сягнула піку свого впливу, а з 1995 р. до 2000 р. її популярність у Польщі зменшувалася, особливо серед діячів найвищого ешелону влади. У Польщі перемогли тенденції прямої інтеграції до ЄС та НАТО, повної солідаризації з євроатлантичними структурами. Основні лобісти концепції Міжмор'я, втративши вплив на внутрішню політику в Польщі, не могли здійснювати суттєвого впливу на політику зовнішню. Але значно більш вагомим чинником було те, що польське національне керівництво в середині 1990-х рр. налагодило зі своїми євроатлантичними партнерами ефективний процес інтеграції до ЄС та НАТО, розвіявши сумніви більшості польського електорату в швидкому наближенні гарантій безпеки та економічного зростання, без використання концепції балто-чорноморського альянсу, а також і залучивши Україну до цього процесу. Концепція “Польща – адвокат та локомотив України на шляху до ЄС і НАТО” відсунула концепцію Міжмор'я та, зокрема, польсько-українського співробітництва як ядра Міжмор'я, на далеку периферію політичного життя. Протидія з боку не лише РФ, але й західних демократій, теж заважала створенню Міжмор'я. В умовах стрімкого розвитку ЄС та розширення НАТО, домінування єврооптимізму, концепція балто-чорноморського альянсу швидко втрачала привабливість в очах еліт та широких кіл громадськості в Польщі протягом 1990-х років. КНП у пропаганді польсько-українського співробітництва та, ширше, балто-чорноморського альянсу Міжмор'я, продемонструвала чимало креативності, енергійності в організації зв'язків з громадськістю, різноманітних промо-акцій, але виявилася неспроможною в пошуку великих інвесторів.

Протягом 1980–2000 рр., антиросійське та антикомуністичне спрямування у польських концепціях Міжмор'я були набагато більш виразним, ніж антинімецьке та, взагалі, антизахідне, антиліберальне. КНП зробила значний внесок у подолання негативних історичних стереотипів, взаємних образ, звинувачень у польсько-українських відносинах, але відштовхувала багатьох потенційних прихильників альянсу балто-чорноморського Міжмор'я своєю безкомпромісною критикою комуністів та навіть поміркованих лівих сил, а також конфронтаційною антиросійською риторикою. Така акцентуація на антимосковській та антилівій позиції різко звужувала коло союзників у створенні польсько-української осі Міжмор'я, а також сприяла поляризації політичної думки в Україні, посиленню

регіонального розмежування між прихильниками про- та антиросійської орієнтації. Проект балто-чорноморського альянсу і, зокрема, концепція місця України в ньому, був у діяльності КНП одним з найважливіших напрямків, але, на відміну поглядів на внутрішній політичний та економічний устрій, від традиційної для послідовників Ю. Пілсудського відрази до російських та афілійованих з ними політичних угруповань, не пріоритетним напрямком.

Список використаної літератури

1. Івченко О. Г. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан / Українська академія наук національного прогресу. - К.: "РІЦ УАННП", 1997. - 687 с.
2. Горун Д. О. Українсько-польські відносини (1991-1997 рр.) : дис. на здобуття наукового ступіня канд. іст. наук: 07.00.02 / Одеський державний університет ім. Т.І.Мечникова. - О., 1999. - 182 л.
3. Kowal P. Za wolność naszą i waszą. Ukraina, Litwa i Białoruś w myśli polskich środowisk opozycyjnych w latach 1976-1980 / Paweł Kowal // Narody i historia / Pod redakcją Arkadego Rzegockiego. - Kraków : Ośrodek myśli politycznej; Księgarnia Akademicka, 2000. - S. 239-294.
4. Surmacz, B. Współczesne stosunki polsko-ukraińskie: Politologiczna analiza traktatu o dobrym sąsiedztwie. - Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000. - 267 s.
5. Dudek, A. Pierwsze lata III Rzeczypospolitej. 1989-2001. Zarys historii politycznej Polski / A. Dudek. Krakow: Arcana, 2002. - 522 s.
6. Афанасьев І. Ю. Польсько-українські відносини 1991-2000 рр.: політична та економічна взаємодія : дис. на здобуття наукового ступеня канд іст. наук : 07.00.02. - Національний університет «Києво-Могилянська академія». - К., 2004. - 202 л.
7. Chodakiewicz, M. Intermarium: The Land between the Black and Baltic Seas. - New York : Transaction Publishers, 2012. - 568 p.
8. Геник М. Інтеграційні процеси Балто-Чорноморського регіону і політичних концепціях польської антитоталітарної опозиції / М. Геник // Політична наука в Україні: стан і перспективи: матеріали всеукраїнської наукової конференції (Львів, 10-11 травня 2007 року) / укл. Поліщук М., Сковчиляс Л., Угрин Л. - Львів : ЦПД, 2008. - С. 268-274.
9. Surmacz, B. Współczesne stosunki polsko-ukraińskie: Politologiczna analiza traktatu o dobrym sąsiedztwie. - Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000. - 267 s.
10. Moczulski, L. Geopolityka: potęga w czasie i przestrzeni. - Warszawa : Bellona, 1999. - 721 s.
11. Rada Polityczna KPN. Rezolucja o prawie Ukrainy do niezawisłego bytu, Jelenia Góra, 15 maja 1980 // Droga. - 1980. - Nr 10, październik. - S. 3.
12. Геник М. Інтеграційні процеси Балто-Чорноморського регіону і політичних концепціях польської антитоталітарної опозиції / М. Геник // Політична наука в Україні: стан і перспективи: матеріали всеукраїнської наукової конференції (Львів, 10-11 травня 2007 року) / укл. Поліщук М., Сковчиляс Л., Угрин Л. - Львів : ЦПД, 2008. - С. 268-274.
13. Dudek, A. Pierwsze lata III Rzeczypospolitej. 1989-2001. Zarys historii politycznej Polski / A. Dudek. Krakow: Arcana, 2002. - 522 s.
14. Moczulski, L. Geopolityka: potęga w czasie i przestrzeni. - Warszawa : Bellona, 1999. - 721 s.
15. Surmacz, B. Współczesne stosunki polsko-ukraińskie: Politologiczna analiza traktatu o dobrym sąsiedztwie. - Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000. - 267 s.
16. Dudek, A. Pierwsze lata III Rzeczypospolitej. 1989-2001. Zarys historii politycznej Polski / A. Dudek. Krakow: Arcana, 2002. - 522 s.
17. Burant S. Stosunki polsko-ukrainskie a idea strategicznego partnerstwa / Publicacja przygotowywana do druku. - Warszawa, 1999. - 48 s.
18. Czworobok zamiast trojkata // Życie Warszawy. - 1992. - 20 maja. - S. 4.
19. Burant S. Stosunki polsko-ukrainskie a idea strategicznego partnerstwa / Publicacja przygotowywana do druku. - Warszawa, 1999. - 48 s.
20. Ibid.
21. Surmacz, B. Współczesne stosunki polsko-ukraińskie: Politologiczna analiza traktatu o dobrym sąsiedztwie. - Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000. - 267 s.
22. Burant S. Stosunki polsko-ukrainskie a idea strategicznego partnerstwa / Publicacja przygotowywana do druku. - Warszawa, 1999. - 48 s.
23. Осадчук Б. Україна, Польща, світ. - К. : Смолоскип, 2001. - 356 с.
24. Braterstwo polsko-ukraińskie, ale nie kosztem Polaków na Ukrainie // Dziennik Kijowski. - 1998. - Nr. 15 (94) (Sierpień). - S. 3.
25. Геник М. Інтеграційні процеси Балто-Чорноморського регіону і політичних концепціях польської антитоталітарної опозиції / М. Геник // Політична наука в Україні: стан і перспективи: матеріали всеукраїнської наукової конференції (Львів, 10-11 травня 2007 року) / укл. Поліщук М., Сковчиляс Л., Угрин Л. - Львів : ЦПД, 2008. - С. 268-274.
26. Івченко О. Г. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан / Українська академія наук національного прогресу. - К.: "РІЦ УАННП", 1997. - 687 с.

27. Горун Д. О. Українсько-польські відносини (1991-1997 рр.) : дис. на здобуття наукового ступіню канд. іст. наук: 07.00.02 / Одеський державний університет ім. Т.І.Мечникова. – О., 1999. – 182 л.
28. Oświadczenie o utworzeniu Ligii Partii Krajów Międzymorza // Międzymorze. – 1994. – Nr 0. — S. 3-9.
29. Kamiński J. C. Międzymorze. Europa środkowa w koncepcjach KPN-u // Myśl Polska. – 1993. – 1–15 XII. – S. 6.
30. Генік М. Інтеграційні процеси Балто-Чорноморського регіону і політичних концепціях польської антитоталітарної опозиції / М. Генік // Політична наука в Україні: стан і перспективи: матеріали всеукраїнської наукової конференції (Львів, 10-11 травня 2007 року) / укл. Поліщук М., Скочиляс Л., Угрин Л. – Львів : ЦПД, 2008. – С. 268-274.
31. Dudek, A. Pierwsze lata III Rzeczypospolitej. 1989-2001. Zarys historii politycznej Polski / A. Dudek. Krakow: Arcana, 2002. – 522 s.
32. Архів МЗС України. – Поточні документи III Територіального управління МЗС України. – Дискусія стосовно закордонної політики Польщі (інформація). – Вих. № 96/1704 від 27 вересня 1996 р.
33. Генік М. Інтеграційні процеси Балто-Чорноморського регіону і політичних концепціях польської антитоталітарної опозиції / М. Генік // Політична наука в Україні: стан і перспективи: матеріали всеукраїнської наукової конференції (Львів, 10-11 травня 2007 року) / укл. Поліщук М., Скочиляс Л., Угрин Л. – Львів : ЦПД, 2008. – С. 268-274.
34. Braterstwo polsko-ukraińskie, ale nie kosztem Polaków na Ukrainie // Dziennik Kijowski. – 1998. – Nr. 15 (94) (Sierpień). – S. 3.

Одержано редакцією 01.09.2014

Прийнято до публікації 20.11.2014

Аннотация. Афанасьев И. Ю. Деятельность Конфедерации независимой Польши по отношению к Украине как потенциальному участнику балто-черноморского альянса государств (1980-2000 гг.)

Рассматриваются активность политической партии Конфедерация независимой Польши, в период 1980-2000 гг., в отношении Украины как участника возможного международного альянса в Междуморье – балто-черноморском регионе. Анализируются мотивы, стратегия, тактика КНП в этом аспекте, другие факторы влияния на процесс польско-украинских отношений как оси балто-черноморского межгосударственного альянса.

Ключевые слова: Междуморье, балто-черноморский альянс Конфедерация независимой Польши, НАТО-бис, польско-украинские отношения.

Afanasiev, Illia Yu. The activity of the Confederation of Independent Poland, in regard to Ukraine as potential member of Baltic-Black Sea international alliance (1980-2000)

The activity of Polish political party the Confederation of Independent Poland (KPN), for the period 1980–2000, in regard to Ukraine as a member of eventual international alliance in Intermarium, the region between the Baltic and Black seas, is considered. The role of Leszek Moczulski, his personal views, and also the motives, strategy, tactics of KPN at this aspect, and other factors influencing the implementation of Polish-Ukrainian relations concept as of the axis of the Baltic-Black Sea alliance, are analyzed. Some dramatic episodes of the competition between two integration projects – EU and Intermarium – are described. The main focus of the article is on the events of 1994-1995, which are represented in the context of multilateral relations at the region of Central and Eastern Europe, as well as of Ukrainian-Russian relations. The place of Baltic-Black Sea alliance concept in the hierarchy of objectives of KPN is determined, the impact of this place upon the implementation of Intermarium project is highlighted.

Key words: Intermarium, Baltic-Black Sea alliance, Confederation of independent Poland, NATO-bis, Polish-Ukrainian relations

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)«1943/1945»

І. Г. Ветров, Т. В. Шелейко

ВИРІШЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ У ВАЖКІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ Й НА ЗАЛІЗНИЧНОМУ ТРАНСПОРТІ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ВІДБУДОВИ. 1943–1945 рр.

У статті розглядається комплекс питань, пов'язаних з відродженням соціальних об'єктів важкої індустрії та залізничного транспорту України у початковий період їх відбудови. Встановлюються особливості і характер збитків, завданих цьому сегменту економіки республіки у ході реалізації тактики «випаленої землі» та бойових дій. Простежуються основні підходи до втілення соціальної стратегії радянського уряду. Констатується, що її визначальною рисою стала диспропорція у фінансово-матеріальному забезпеченні відбудовних робіт у соціальній та виробничій сферах на користь останньої. Розкриваються пріоритетні напрямки відновлювальних заходів, спрямованих на відбудову житла, забезпечення працівників цих галузей одягом, взуттям і продуктами харчування, регенерацію комунально-побутових закладів, установ охорони здоров'я та освіти. Наголошується, що одночасно з централізованими капіталовкладеннями союзний уряд націлював керівників підприємств на максимальне використання місцевих ресурсів: робочої сили, будівельних матеріалів, сировини тощо. Особлива увага приділялась організації відділів робітничого постачання та підсобних господарств. Викриваються недоліки у вирішенні цього комплексу проблем.

Ключові слова: Друга світова війна, важка індустрія, залізничний транспорт, відбудова, соціальна сфера.

Постановка проблеми. Наслідком бойових дій та хижацької окупаційної політики стало руйнування не тільки виробничої і транспортної, а й соціальної інфраструктури республіки. За даними Української республіканської комісії сприяння роботі НДК* від 1 квітня 1945 р., матеріальні збитки УРСР оцінювались у 353 422 млн руб, зокрема колгоспів – 223254 млн руб, громадян – 98038 млн руб, державних підприємств та установ, кооперативних та громадських організацій – 32030 млн руб [1, 43–59]. За офіційними даними, було частково або повністю виведено з ладу та зруйновано 28197430 м² житлової площі – 45,1% довоєнного житлового фонду республіки. У 130 найрозвиненіших промислових містах України цілковитої руйнації зазнали 78158 (12,2%) з усіх 638636 житлових будинків. У Сталінській області частка зруйнованого житла становила 10%, Харківській – 10,2%, Кіровоградській – 11,8 %, Житомирській – 13,3%, Дніпропетровській – 15,9%, Київській – 20,1%, Києві – 15,6%. Часткових ушкоджень зазнали 99857 будинків (15,8%): 17,2% – у Київській області, 22,9% – у Сталінській, 26,2% – у Кіровоградській, 29% – у Вінницькій, 33,5% – у Харківській. Загальна площа повністю й частково зруйнованого житла сягала 28%. Житловий фонд, що зберігся чи постраждав незначною мірою, охоплював переважно невеликі (одно- чи двоповерхові), некапітальні, невпорядковані будинки, які розміщувались на околицях міст чи у промислових зонах [2, 89–90].

Одним з наслідків війни стало різке погіршення санітарно-епідеміологічної ситуації (у деяких регіонах вона була загрозливою). Різко погіршився стан здоров'я багатьох категорій громадян. Однак виправити становище було складно через руйнування системи охорони здоров'я. Згідно з офіційною статистикою, від бойових дій та окупантів постраждало 18 тис. лікувально-санітарних установ, зокрема понад 500 лікарень,

* Надзвичайна державна комісія зі встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР була створена у листопаді 1942 р. й працювала до червня 1951 р.

200 пологових будинків, 28 фізіотерапевтичних установ, 1000 поліклінік і амбулаторій, понад 150 протитуберкульозних диспансерів, 600 консультацій [3, 66]. Втрати УРСР у сфері охорони здоров'я сягали 41% (2764 млн руб) від загальносоюзних, а разом з об'єктами союзного підпорядкування оцінювались у 3 млрд руб. [4, 11–12]. Різко погіршилося медикаментозне постачання, оскільки знищеними чи зруйнованими були 1834 аптеки (2/3 довоєнної кількості), більшість магазинів та аптечних пунктів. Загальні збитки аптечної мережі сягали 280 млн руб [5 10]. Внаслідок цього значна частина населення була вражена інфекційними та іншими хворобами і стримати розростання епідемій було дуже складно [6, 757–760].

Величезних збитків зазнало також комунальне господарство республіки, де було зруйновано і знищено 87,6% водогонів, 88,6% каналізаційної мережі, 87,3% об'єктів очищення міст, 80% підприємств газифікації та 90% – зеленого господарства, 79,8% лазень, 88,2% електростанцій [7, 256]. Крім того, практично не стало перукарень, пралень та інших побутових закладів, більшості установ торгівлі та сфери послуг, закладів громадського харчування. До межі скоротилася кількість загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних навчальних закладів та вузів.

Саме в цих умовах мала реалізовуватись відбудовна стратегія уряду, що передбачала першочергове відновлення транспортної (передусім залізничної) мережі та об'єктів військово-промислового комплексу. Разом з тим продовжувалась війна, до завершення якої ще було довгих два роки. Соціальна сфера і в мирні часи фінансувалася за залишковим принципом, – то що вже говорити про воєнний стан, коли інтересам мілітаризованої економіки підпорядковувалися всі інші потреби. Та все ж без розв'язання найбільш нагальних соціальних проблем неможливо було налагодити ритмічні відбудовні роботи і виробничий цикл, закріпити кваліфіковані кадри, домогтись зацікавленості трудящих у результатах своєї праці. Тому партійно-радянські органи постійно тримали в полі зору ці питання і вимагали того ж від керівників індустріальних і транспортних об'єктів.

Аналіз останніх досліджень. Відбудовна епопея належить до тематичного поля, що привертало увагу дослідників як у повоєнні, так і в останні десятиліття. Історики радянської доби розглядали всі процеси через призму політики уряду і партії, під сильним впливом ідеологічних установок і схем. Водночас неможливо заперечити той факт, що в цей час до наукового обігу було введено доволі значний емпіричний масив, хоча і без його критичних оцінок та належного рівня аналітики [8].

Вивести дослідження в цій тематичній ніші на якісно новий рівень вдалося лише після розсекречення закритих до того архівних документів, ліквідації цензурного нагляду за науковою продукцією та в міру освоєння сучасних методологічних підходів до пізнавальних операцій. З початку 1990-х рр. вітчизняні вчені прагнули не тільки якомога ширше і точніше реконструювати подієве полотно, а й осмислити складні мотиваційні чинники, суперечливі явища, виявити і показати приховані тенденції тих чи інших соціально-економічних процесів [9].

Разом з тим і донині відродження економічного потенціалу України розглядається відокремлено від соціальних явищ. І, якщо, характеризуючи відбудову підприємств важкої індустрії, дослідники так чи інакше торкаються соціальної проблематики (здебільшого в розрізі трудових ресурсів та підготовки кваліфікованої робочої сили), то в контексті відновлення транспортної інфраструктури ці питання практично не порушуються. Тим часом, без такого комплексного погляду на проблему не видається можливим відтворення цілісної картини цього багатовимірного явища. У зв'язку з цим, науковим завданням статті є аналіз соціальної складової відбудовних робіт у важкій промисловості й на залізничному транспорті на їх початковому етапі.

Мета публікації полягає в розкритті стратегії відродження господарського комплексу республіки через характеристики заходів у соціальній сфері, визначенні основних тенденцій та підходів до реалізації директив центру, встановленні специфіки відновлювальних робіт на об'єктах соціального призначення та вплив ситуації, що склалася, на динаміку робочої сили на промислових підприємствах та господарських одиницях залізничного транспорту.

Виклад основного матеріалу. Практично відразу після вигнання гітлерівських військ ухвалювалися рішення союзних, республіканських та місцевих органів, що поряд з відродженням економіки краю окреслювали першочергові завдання з відновлення його соціальної сфери. Найгостріше стояло житлове питання: незадовільні побутові умови спричинили плинність і масові дезертирства серед і без того дефіцитних робітничих кадрів. Для прикладу, через рік після визволення столиці України тут майже 50 тис. киян ще мешкали в землянках [10, 117]. На Дарницькому вагоноремонтному заводі під житло (гуртожитки) використовували відновлені погребі, розташовані на території самого підприємства [11, 69–72], на Харківському – вагони, в яких проживало по 40 осіб [12, 17–26]. У гуртожитках не вистачало необхідного інвентаря, дуже важко було з постільним приладдям: не вистачало простирадл, ковдр, наволочок, дуже часто панувала антисанітарія [13, 134–144].

До окупації на Південній залізниці налічувалося 872 житлових будівель загальною кубатурою 1394 тис. м³. З них значною мірою були пошкоджені і потребували повного відновлення 389 будівель кубатурою 522 тис. м³. Решта будівель постраждали менше та однак потребували ремонту. Як правило, найбільш зазнавали пошкоджень покрівля, перекриття, перегородки, переважно від дії вогню. Зі 157 відомих санітарно-лікувальних будівель (лікарень, амбулаторій, дит'ясел) 65 були повністю зруйнованими і 92 – частково. З наявних на залізниці 135 будівель шкільного господарства загальною кубатурою 359,9 тис. м³, зазнали руйнування: на 100% – 27 будівель (71 680 м³), на 75% – 10 (42 495 м³), на 50% – 25 (70 083 м³), на 30% і менше – 73 (175 681 м³). Із загальної кількості 111 споруд матеріально-складського господарства виявилися повністю зруйнованими 97 будівель (107 659 м³), постраждалими на 75% – 7 (3 350 м³), 50% – 4 (11 054 м³), з незначними пошкодженнями – 3 (6 885 м³) [14, 7–21].

На Маріупольському металургійному заводі ім. Ілліча з 722 житлових будинків після окупації повністю зруйнованими виявилися 163, частково – 74. Були знищені пожежами будівлі головної контори заводоуправління, райради, пошти і телеграфу, ощадкаси, залізничної станції, хлібозаводу, перукарні, клубу, інженерно-технічних працівників, клубу в селищі Ворошилова, кінотеатри «Комуна», «Металург» (пошкоджений бомбардуванням), літній кінотеатр (розібраний німцями), 3 медзаклади, контори харчоторгу, магазинів № 1 і № 2, гастроному, універмагу, м'ясного, «Ударник», «Азовсталь». Було зруйновано кілька заводських навчальних закладів, зокрема, металургійний інститут, який до війни щороку випускав 120 фахівців вищої кваліфікації – мартенівців і прокатників, а також ремісниче училище (750 учнів). У 12 семи- і десятирічних школах до війни навчалося 10 840 учнів. Збудовані за типовими проектами у 1939 р. школи були спалені [15, 86–87].

У Нижньодніпровську німці спалили всі житлові приміщення машинобудівного заводу [16, 3].

Аналогічна ситуація спостерігалась на всій мережі залізниць та у багатьох урбанізованих центрах республіки. Аби її змінити, вживався комплекс заходів. Так, на виконання постанови ЦК КП(б)У та РНК УРСР від 19 листопада 1943 р. «Про хід відбудови житлового фонду і комунальних підприємств м. Ворошиловграда й підготовки їх до роботи в зимових умовах» обласна адміністрація виробила низку конкретних кроків, які мали зменшити гостроту проблеми. Відповідного змісту постанова обкому партії та облвиконкому містила 26 пунктів, у яких закріплювалися дати відбудови і введення в дію об'єктів соціального призначення та відповідальні за реалізацію цих планів. Про комплексний підхід свідчить те, що в одному документі одночасно йшлося про обладнання кількох свердловин насосних станцій № 1 і № 2 сумарною потужністю 10 тис. м³ води на добу, очищення головного колектора й підготовку до експлуатації міської каналізації, ремонт очищувальних споруд, забезпечення безперервної роботи міської лазні № 3 з дезинфекційною камерою, підготовку проектно-кошторисної документації для відновлення пральних комбінатів № 2 і № 3, відкриття 8 перукарень, завершення ремонту міського готелю на 60 місць.

Директори заводів ім. Жовтневої революції, № 60, 20-річчя Жовтня до 1 січня 1944 р. мали скласти плани відбудови заводського житлового фонду та подати їх на розгляд

Ворошиловградських міському партії та міськвиконкому. Начальнику міської електромережі належало відновити високовольтну електромережу й забезпечити передачу електроенергії для побутових, комунальних і виробничих потреб міста в обсязі 2500 кВт до 15 січня 1944 р. та 4000 кВт до 15 лютого. На обласний відділ охорони здоров'я покладался обов'язок до 1 лютого 1944 р. відновити 2-й і 3-й корпуси обласної лікарні та тубдиспансера, 2-й поверх дитячої консультації по вул. К. Маркса та підібрати приміщення для дитячих консультацій у Бродському, Артемівському й Жовтневому районах міста. Директори заводів ім. Жовтневої революції та № 60 повинні були до середини січня 1944 р. обладнати у наданих для цього приміщеннях дитячі ясла відповідно на 240 та 80 місць. У документі наводилися планові терміни введення в дію та налагодження роботи педагогічного та сільськогосподарського інститутів, театру російської драми, кінотеатрів КІМ та «Жовтень» [17, 1–4 зв].

До відродження соціальної інфраструктури сплюндрованих війною міст урядом країни масово залучалося місцеве населення. Так, у довідці про роботи, виконані громадськістю з відбудови міст Дніпропетровської області за 1944 р. і 4 місяці 1945 р., зазначалося, що 333 тис. 236 громадян області (з них 170 тис. в обласному центрі, 65 тис. – у Кривому Розі, 15 тис. – у Нікополі, 68,8 тис. – у Дніпродзержинську) взяли участь у відбудовних роботах, безкоштовно відпрацювавши 1 млн 600 тис. 208 людино-днів. (944 750 – у 1944 р. і 655 558 – у 1945 р.). На відбудові житла працювало 230 138 осіб, на благоустрої – 1 млн 274 тис. 420 осіб [18, 1].

У доповіді М. Хрущова на VI сесії Верховної Ради УРСР (1 березня 1944 р.) зазначалося, що в 1944 р. міські ради мали відновити в республіці 300 тис. м² житла (без Києва): у Харкові – 106 тис. м², Сталіно – 37 тис. м², Ворошиловграді – 29 тис. м², Дніпропетровську – 44 тис. м², Запоріжжі – 16 тис. м², Сумах – 12 тис. м² [18, 8].

Реалізацію цих планів керівники республіки пов'язували з особливими будівельно-монтажними частинами (ОБМЧ), які вже діяли в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Полтаві, Сумах, Сталіно. Але тільки в Києві ОБМЧ була доволі потужною організацією, насиченою промисловими підприємствами, укомплектованою інженерно-технічних працівників у кількості 200 осіб та робітниками (5 200 осіб). Інші ж не мали належної виробничої бази та кваліфікованих фахівців.

Брак необхідних матеріалів планувалося покривати заміною їх новими, більш дешевими. Так, через брак лісу – одного з основних будівельних матеріалів – керівництво республіки особливі сподівання покладало на високоміцний гіпс, деталі з якого були простими у виготовленні, дешевими і спроможними замінити дерево (за винятком вікон, дверей та підлог). У Сталіно, Макіївці, Краматорську, Слов'янську, Маріуполі, Нікітовці й Артьомовську розпочалося спорудження заводів для виробництва цього матеріалу. Однак досвід показав, що гіпс не може замінити традиційні матеріали – цеглу, дерево, шлак та інші. А от ідею виготовлення на об'єктах будіндустрії всіх елементів житлових споруд у формі блоків, слід визнати перспективною, хоча й її реалізувати в той час було складно через відсутність виробничих потужностей [19, 50–51].

На 1 липня 1944 р. виконання плану відновлення зруйнованого житлового фонду по 12 областях (Ворошиловградської, Дніпропетровської, Житомирської, Сталінської, Сумської, Запорізької, Київської, Кіровоградської, Полтавської, Ровенської, Харківської, Чернігівської) та м. Києву за освоєнням коштів становило 10,2%, а за введенням в експлуатацію житлової площі – 42,5%. В окремих областях стан з виконанням плану був таким: Сумська область – за освоєнням коштів – 0%, за введенням в експлуатацію – 0%, Полтавська – відповідно 3,6% і 0%, Кіровоградська – 2,2% і 12,9%, м. Київ – 6,4% і 22,2%. Виконання річного плану капітального ремонту експлуатованого житлового фонду характеризувалося такими показниками: по УРСР – 20% Чернігівській області – 30,3%, Києву – 25%, Житомирській області – 22%, Сумській – 10,7%, Харківській – 10%. Незадовільне виконання річного плану відбудови і капітального ремонту житлового фонду пояснювалося:

а) незабезпеченістю ремонтно-будівельних контор житлових управлінь робочою силою. Наявність трудових ресурсів не перевищувала 20% потреби;

- б) відсутністю транспортних засобів;
- в) браком основних будівельних матеріалів (заліза, покрівельної толі, цементу, скла і т.ін.);
- г) завантаженням ремонтно-будівельних контор роботами, не пов'язаними з відбудовою і капремонтм житлофонду (відновлення шкіл, лікарень, адмінспоруд у Києві, Житомирі, Полтаві, Кіровограді), поточним ремонтом квартир під виглядом капремонту – Кагановичський, Ленінський, Молотовський, Сталінський, райони м. Київ, Харків та ін.);
- д) повною бездіяльністю ОБМЧ Наркомату цивільного і житлового будівництва* у справі відновлення житлофонду;
- е) незабезпеченістю технічною документацією (Київ, Кіровоград, Полтава);
- є) недостатньою увагою міськрад до відбудови споруд з незначними ушкодженнями та концентрацією коштів на об'єктах з руйнуванням 60% – 70%;
- ж) відсутністю зусиль, спрямованих на залучення трудящих і квартиронаймачів до відновлення і капремонту житлового фонду (Київ, Суми, Житомир);
- и) недостатньою увагою до робіт, що виконувалися господарським способом, особливо з капремонту. На роботи господарським способом асигновано лише 15% асигнувань.

Стратегія відновлення жилого фонду передбачала також повернення зайнятих житлових приміщень їх колишнім власникам. Так, постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про відновлення виробництва молотарок на Харківському заводі «Серп і Молот» (січень 1944 р.) Харківський облвиконком зобов'язувався закріпити за заводом житлові будинки у Харкові й області, що до того належали підприємству, звільнивши їх від установ і окремих мешканців, які їх займали. Для розміщення робітників та підсобних майстерень за «Головвійськпромбудом» на весь період відбудови заводу «Серп і Молот» закріплювалися приміщення і надвірні будівлі, які він займав на той час у Харкові на проспекті Сталіна № 54, 56, 58, що належали Харківському військовому округу [16, 30].

Керівники наркоматів та відомств цілком усвідомлювали, що без вирішення головної проблеми – забезпечення працівників житлом – реалізація відбудовних та виробничих програм приречена на невдачу. Саме тому надавалося житло перш за все працівникам підприємств провідних галузей, керівники яких опікувалися житлово-побутовими проблемами своїх підлеглих. При виділенні житла враховувався соціальний статус працівника. У першу чергу житло надавалося передовикам виробництва, інвалідам, родинам військовослужбовців.

У кращих традиціях централізованої адміністративної системи на місця спускалися директиви, в яких детально розписувалися шляхи розв'язання нагальних питань соціального характеру. Прикладом може слугувати наказ Наркомату верстатобудування СРСР А. Єфремова від 24 липня 1944 р. про ремонт та підготовку житлових і культурно-побутових будівель заводів НКВБ СРСР до зими. У ньому наголошувалося, що плани капремонту об'єктів житлового й культурно-побутового призначення підприємствами НКВБ виконувалися вкрай незадовільно (на 1 червня 1944 р. виконання становило лише 7,9% від річного плану). На багатьох заводах не були складені відомості і графіки ремонтних робіт, заготівлі й завезення будматеріалів, не відмобілізовані внутрішні ресурси й підсобне виробництво, що не дало змоги своєчасно розпочати відновлення житлового фонду. Нарком наказував директорам заводів під їхню особисту відповідальність у 5-денний термін спільно з громадськими організаціями підприємств розробити відповідні заходи, затвердити графіки ремонту житлових будинків, гуртожитків, дитсадків, лазень, пралень, санпропускників та інших об'єктів та підготувати їх до зими до 1 жовтня (для УРСР). Настійно рекомендувалося залучати до цієї роботи завкоми й комсомольські організації, а також працівників, які

* На VI сесії Верховної Ради УРСР було ухвалено Закон про створення Наркомату житлово-цивільного будівництва, що мав республіканський статус [19, арк. 107]. Цим створювалися організаційні основи для цілеспрямованого відновлення житлового фонду республіки. Та все ж основне навантаження припадало на місцеві органи влади та керівників підприємств.

мешкали у заводському житловому фонді; створювати спеціальні будівельно-ремонтні бригади та бригади для заготівлі й завезення палива, виготовлення й ремонту дрібного інвентаря для гуртожитків; максимально використовувати для цього місцеві матеріали та відходи виробництва.

«Головпостач»^{*} зобов'язувався до 15 серпня надати головним управлінням і заводам цільовим призначенням будівельні матеріали, необхідні для ремонту житлово-побутових приміщень, а головні управління – належним чином їх розподілити. Директори підприємств мали у липні–серпні забезпечити повну реалізацію наданих фондів на будматеріали. Директорам заводів заборонялося витратити матеріальні ресурси, призначені для відновлення житлово-побутових приміщень з іншою метою, перекидати робочу силу з цих об'єктів на інші, коли це шкодило темпам робіт. Керівники об'єктів НКВБ повинні були у 10-денний термін створити комісії з представників заводууправлінь, фабзавкомів та комсомольських організацій для прийому відремонтованих та підготовлених до зими об'єктів житлово-комунального господарства. Приймання цих будівель необхідно було оформлювати відповідним актом.

Належало вжити своєчасних заходів і в справі заготівлі й перевезення палива. У додатку № 2 до наказу окремо для кожного підприємства НКВБ розписувалася кількість палива, яку необхідно було заготовити на зимовий період. Так, для заводу ім. Молотова (Харків) це завдання становило 105 т, Київського верстатобудівного – 140 т, Краматорського заводу важкого верстатобудування – 350 т, заводу «Комунар» (Лубни) – 40 т [20, 244–245].

Незважаючи на те, що тривала війна, керівництво республіки намагалися не залишати житлово-комунальну сферу без фінансово-матеріальної підтримки і в 1945 р. Та плани освоєння наданих державою ресурсів виконувалися вкрай незадовільно через брак фахівців, техніки, будматеріалів, інструментів [18, 98]. За таких умов керівництво країни заохочувало індивідуальне будівництво. У 1944 р. таким чином у Дарницькому районі Києва було збудовано 1300 будинків. У I кварталі 1945 р. прийнято 2000 заяв на земельні ділянки під забудову. У подальшому прийом заяв припинили, оскільки навіть для 200 забудовників не було потрібної кількості будматеріалів. Міське керівництво це питання в умовах загального дефіциту вирішити не могло [21, 26–27], що провокувало крадіжки з підприємств. Представник Дарницького райкому КП(б)У вважав, що урядове рішення має бути підкріплене реальними матеріальними ресурсами для індивідуальних забудовників, плановим постачанням будматеріалів: «Якщо ми забудовнику даємо 5 кубометрів лісу, значить ми його примушуємо 10 кубометрів красти. Скло де він може купити – на базарі, крадене чи сам мусить красти. Отже, ми заохочуємо крадіжки з тих підприємств, на яких вони працюють. Це потрібно вкласти в законні рамки, запланувати» [21, 27]. Для часткового покриття потреби у покрівельних матеріалах, зокрема толі, та його виробництва на київських заводах РНК УРСР просив союзний уряд виділити у II кв. 1945 р. 100 т толевого картону [21, 95].

Серед найскладніших проблем, які довелося вирішувати у перші роки після окупації, перебувало забезпечення трудящих продуктами харчування. Навіть за нормованого постачання продовольча база була настільки обмеженою, що забезпечити людей харчами навіть у мінімальних обсягах держава самотужки не могла. У зв'язку з цим уряд зобов'язав керівників підприємств створювати відділи робітничого постачання (ВРТ) та підсобні господарства, продукція яких мала надходити у заводські їдальні та працівникам залізниць. Місцеві власті повинні були надати земельні ділянки для підсобних господарів, допомогти їм посівними матеріалами, тягловою силою, реманентом, худобою.

Та далеко не завжди справи вдавалося налагодити відразу. Так, до війни Конотопський паровозовагоноремонтний завод не мав свого відділу робітничого постачання. Відразу після

* Функції матеріально-технічного постачання під час війни покладалися на «Головпостач» відповідного наркомату для централізованого розподілу будматеріалів, сировини тощо між підпорядкованими йому підприємствами. Дуже часто матеріали, які виділялися, надходили на підприємства не в повному обсязі, що, в свою чергу, незрідка призводило до простоїв виробництва.

окупації керівництво створило ВРП, який, однак, відчув значні труднощі в своїй роботі. Особливо складно було вирішити проблему постачання працюючих промисловими товарами і предметами першої необхідності, а надходження продуктів від Сумського облторгвідділу мало випадковий характер. Власного підсобного господарства підприємство не мало. І, хоча Конотопський міськком партії ухвалив рішення про передачу 550 га землі радгоспу «Паризька Комуна» заводу, у практичну площину справа не перейшла, а час осінніх польових робіт спливав. На підприємстві було організовано їдальню, спроможну давати 500–600 щоденних обідів, взуттєву майстерню і перукарню [22, 8].

У довідці про роботу Управління будівельно-відновлювальних робіт (УБВР) на Львівській залізниці станом на 1 липня 1944 р. зазначалося, що, незважаючи на неодноразові звернення до НКШС, Управління робітничого постачання (УРП) Центрального управління відновлювального будівництва (ЦУВБ) фонди на хліб та інші продукти харчування в рахунок III кварталу отримані не були, в зв'язку з чим харчування робітників перебувало під загрозою зриву. УРП Управління відновлювального будівництва не мав необхідної кількості кадрів і навіть начальника, дільничних будвідділів робітничого постачання. Керівники УБВР приділяли значну увагу продовольчому постачанню і воно було більш-менш налагоджене, хоча деякі види харчових продуктів і не були відпущені фондами. ВРП відкрив 11 їдалень, 3 котлопункти, 6 магазинів, 13 лавок, 4 хлібопекарні, 2 помивочні, 3 взуттєві майстерні, 5 перукарень, 1 риболовну дільницю. За потреби ВРП в обігових коштах у 372 тис. крб. йому не вистачало 227 тис. крб. (61%). Крім того, він постійно відчував гостру потребу в інвентарі та кухонному обладнанні. Передбачені ж наказом № 673/ц УРП ЦУВБ надходження коштів та устаткування затримувалися з невідомих причин [23, 6 зв. –7].

Заводи металургійної та коксохімічної промисловості Ворошиловградської області влітку 1944 р. мали у користуванні 7 тис. га посівних площ, з яких 2214 га засіяні зерновими, масляними й круп'яними культурами, 1256 га – городньо-баштанними, 617 – засаджені картоплею. До 1 вересня у підсобних господарствах було зібрано понад 1 тис. т овочів.

З метою підсилення продовольчої бази ДКО спеціальною постановою передав Ворошиловському коксохімзаводу радгосп «Переможець». Щоправда, у радгоспі не було тягової сили, реманенту, жодної вцілілої будівлі, кваліфікованої робочої сили. Заводчани власними силами відремонтували 5 тракторів, необхідний сільськогосподарський інвентар, відбудували житлові й побутові приміщення. Було засіяно 406 га зернових (замість 350 га за планом), 135 городини, 50 га картоплі. Продукція з полів радгоспу надходила до їдальні підприємства й у торгівельну мережу заводу, що дало можливість організувати додаткове одноразове харчування робітників. Передбачалося, що за сприятливих умов урожай дасть змогу забезпечити харчування зайнятих на виробництві упродовж року [24, 23].

До 1 листопада 1944 р. на Смолянинівському коксохімзаводі було заготовлено, 130 т капусти, 60 т помідорів 47 огірків, 100 т буряків, 9 т моркви, 12 т цибулі, 160 т картоплі. 12 т картоплі одержали родини військовослужбовців, 2 т – дитбудинок, 46 т – решта родин виробничників. Основний контингент зайнятих на виробництві мав право на дворазове харчування, мобілізовані та одинаки – на триразове. Денний раціон коливався від 4 до 7 блюд для основних робітників та від 6 до 9 для мобілізованих і одинаків. Заводська їдальня надавала якісну і калорійну їжу [25, 39–41].

Далеко не скрізь належним чином вирішувалося питання оплати праці, забезпечення працівників предметами першої необхідності, одягом та взуттям. Так, на переконання голови профспілкового комітету Вінницької залізниці саме затримання заробітної платні стало головною причиною 10 випадків дисциплінарних порушень, зафіксованих у травні 1944 р. в депо Козятин. Зарплатня видавалася у першу чергу командному складу, новоприбулі ж робітники по два і більше місяців не одержували платні [26, 42].

У зверненні начальника паровозо-вагоноремонтного заводу ім. Т. Шевченка Одеської залізниці до заступника секретаря Київського обкому КП(б)У з транспорту від 27 вересня 1945 р. зазначалося: «Згідно з рішенням колегії НКШС на завод 10 вересня 1945 р. прибула команда репатрійованих радянських військовополонених у кількості 198 осіб на постійну

роботу. Контингент одягом і взуттям не забезпечений. Увесь особовий склад одягнений у поношений літній верхній одяг німецького зразка. Спідніс мають лише по одній парі, що на них, та й то не всіх. Частина не забезпечена взуттям зовсім, а у більшості останнє у стані, що потребує заміни найближчим часом. Постільним команда не забезпечена і на заводі нічого для її забезпечення немає, крім матраців і подушок. Не дивлячись на неодноразові звернення заводу телеграмами і листом до ЦТР НКШС з приводу забезпечення прибулих одягом, взуттям і білизною, до сих пір питання не вирішене. Подальше зволікання із забезпеченням може привести до невиходів на роботу, а з початком холодів – до захворювань.

Становище із забезпеченням робітників спецодягом, теплим одягом і взуттям на заводі вкрай важке. На заводі, крім прибулої команди репатрійованих, які потребують повного забезпечення, знаходяться також 300 осіб виробничої молоді, прибулої з ФЗН, і у жовтні місяці прибудуть ще 180 осіб із ФЗН і залізничного училища, які також будуть потребувати спецодяг і взуття. Можливостей вишукування одягу і взуття на місці завод не має і не отримує матеріалу для пошивки. Якщо питання додаткового харчування завод може вирішити завдяки підсобному господарству і забезпечує триразовим харчуванням усіх молодих робітників і репатрійованих, які проживають у гуртожитках, то питання забезпечення одягом і взуттям самостійно вирішити не може.

Крім того, необхідно звернути увагу на факт забезпечення репатрійованих харчовими картками з боку облторгвідділу м. Києва. Низка телеграм і листів з цього питання в Облторгвідділ, Наркомтрог і ГУРП* НКШС залишилася без відповідей. На репатрійованих видані лише хлібні картки» [13, 188].

Дійовим засобом вирішення продовольчої проблеми став розвиток індивідуального городництва. Так, першочерговим завданням дирекція Харківського турбогенераторного заводу вважала забезпечення членів колективу, у сім'ях яких були військовослужбовці, індивідуальними городами. 420 родин військовослужбовців одержала земельні ділянки (28 га землі для цього було відведено у межах міста). Кожна сім'я отримала для посадки по 40 кг картоплі. Індивідуальні городи мали всі працівники заводу [20, 10].

На заводі № 75 Наркомтанкомпрому весною 1944 р. для індивідуального городництва було надано 310 га землі. Земельні ділянки в користування отримали 4315 заводчан, у тому числі 1351 член сімей фронтовиків та інвалідів Вітчизняної війни. Керівництво підприємства допомогло в оранці 290 га, решту городники обробили власними силами. Родини фронтовиків та інвалідів війни, а також частина робітників, які прибули зі східних районів країни, одержали посівний матеріал: 34 т. картоплі, 300 кг квасолі, 50 кг буряка. Іншим робітникам були створені умови для закупівлі посівних матеріалів за спеціальними довідками у сільських районах Харківщини. Ними скористалися 2835 працівників заводу. На підприємстві організували виготовлення сільськогосподарського інвентаря. Городники отримали 1500 лопат, 1000 саней. Керівництво надало 30 осіб для охорони індивідуальних ділянок, а також транспорт для перевезення врожаю. Середній врожай картоплі становив 7 тонн з 1 гектара [27, 141–142].

В УБВР Львівської залізниці до середини 1945 р. сформувалася система робітничого постачання. Станом на 1 липня 1945 р. контингент УБВР обслуговували 17 магазинів, 14 їдалень, 7 хлібопекарень, 17 побутових підприємств (3 пошивочних, 6 взуттєвих майстерень, 6 перукарень, 1 пральня, 1 фотоательє), – всього 55. Планові показники діяльності відділів робітничого постачання характеризували такі цифри: торгівля – 133%, громадське харчування – 115%, хлібопекарство – 2035, підсобно-побутове обслуговування – 160%, децентралізована заготівля сільськогосподарської продукції – 145%, децентралізовані закупівлі – 627%. Не був виконаний план з вилову риби (38%), оскільки для цього не надали водойм у всіх 4 областях, де провадив роботи УБВР. Надані «Відновбудорсу» фонди на продуктові й промислові товари за основним асортиментом унормованих товарів були освоєні. Виняток становили фонди на рибопродукти: з наданих 53,4 т фактично вдалося

* ГУРП – Головне управління робітничого постачання.

одержати 13,4 т (25%). Та й фонди на промтовари як за кількістю, так і за асортиментом не задовольняли потреб працюючих контингентів [28, 126–126 зв].

З метою отримання додаткових ресурсів харчових продуктів у I півріччі була створена власна продовольча база на площі 313 га, на яких були отримані такі врожаї: зернових-круп'яних – 202 т (194% від плану), картоплі – 53 т (59%), овочів – 68 т (89%). На кінець I півріччя власна тваринницька база мала 12 свиней на відгодівлі, 21 голову великої рогатої худоби [28, 127].

Самі виробничники багато робили для того, щоб відновити інші заклади комунально-побутової сфери. Так, на Ольховському коксохімі до 1 вересня 1944 р. були підготовлені, крім 6410 м² житлової площі, ще лазня, перукарня, 2 магазини, дитячі ясла, школа ФЗН на 200 осіб, 2 їдальні [25, 159]. Колектив Алмазьянського металургійного заводу власними силами відновив 1000 м² житлової площі, обладнав клуб, дитячий садок і ясла, лазню на 500 осіб, взуттєву майстерню, млин та інші об'єкти [25, 162]. Дирекція Лутугинського чавуно-ливарного заводу забезпечила введення в дію 4460 м² житла, лазні, клубу, хлібопекарні, дитячого садка і ясел, 2 їдалень [25, 164].

Висновок. Викладене вище свідчить, що масштаби руйнувань стратегічно важливих промислових центрів та залізничного транспорту республіки потребували комплексних заходів, спрямованих на їх відбудову. Основним фактором, що сприяв закріпленню робітників на підприємствах та господарських одиницях залізниць, стало вирішення проблем соціального змісту. Та незважаючи на майже тотальне руйнування об'єктів соціальної інфраструктури, гострий дефіцит фінансово-матеріальних ресурсів, кваліфікованої робочої сили, продуктів харчування, предметів першої необхідності, центральні та місцеві органи влади, керівники підприємств і трудові колективи ще в умовах триваючої війни справді титанічними зусиллями змогли розв'язати найбільш нагальні проблеми, пов'язані з побутовим облаштуванням працівників важкої індустрії та залізничного транспорту – вирішальних галузей воєнної економіки УРСР. Разом з тим стратегія відбудовних робіт, застосовна адміністративно-командним апаратом правлячої влади, продемонструвала старі вади більшовицької системи господарювання, якій були притаманні такі риси як невисока виконавська дисципліна, бюрократизм, цифроманія, залишковий принцип забезпечення соціальної сфери, що відбивалося на рівні життя і здоров'ї людей.

Список використаної літератури

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 1845.
2. Марзеев А. Н. Санитарные последствия разрушения городов Украины в период войны и оккупации 1941–1945 гг. / А. Н. Марзеев // Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации: Труды второй конференции (17–19 декабря 1946 г.). – М. : Изд-во Академии медицинских наук СССР, 1948. – Т. 1. – 180 с.
3. Здравоохранение и медицинская наука в Украинской ССР. Пути и итоги развития. – К., 1987.
4. Натрадзе А. Г. Материальный ущерб, причинённый здравоохранению Союза ССР немецко-фашистскими захватчиками в великую Отечественную войну / А. Г. Натрадзе, С. Ф. Качалов // Советское здравоохранение. – 1946. – № 3. – С. 1–22.
5. Губський І. М. Відбудова і розвиток аптечного господарства УРСР в післявоєнні роки / І. М. Губський, В. А. Ткачук // Фармацевтичний журнал. – 1975. – № 2. – С. 10–14.
6. Див.: Лисенко О. Демографічні втрати України в роки Другої світової війни / О. Лисенко, О. Перехрест, І. Перехрест, А. Іржавська // Україна в роки Другої світової війни: погляд з ХХІ ст. – К. : Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – С. 737–784.
7. Советская Украина в годы великой Отечественной войны : док. и материалы : в 3 т. – К. : Наукова думка, 1985. – Т. 3. – 511 с.
8. Розвиток народного господарства Української РСР. 1917–1967 : в 2 т. – К. : Наук. думка, 1967. – Т. 2. – 500 с.; Історія робітничого класу Української РСР : у 2 т. / ред. кол. І.О. Гуржій та інш. – К. : Наук. думка, 1967. – Т. 2 : Робітничий клас УРСР у 1917–1965 роках. – 507 с.; Українська РСР в Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. – в 3-х т. – Т. 3. Радянська Україна в завершальний період Великої Вітчизняної війни. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1975. – 455 с.; Буцько М. О. В ім'я перемоги (Комуністична партія України на чолі всенародної боротьби за відбудову важкої промисловості республіки в роки Великої Вітчизняної війни) / М. О. Буцько, О. С. Масний. – К. : Вид. Київ. ун-ту, 1967. – 196 с.; Денисенко П. І. Комуністична партія України – організатор відбудови народного господарства

- республіки (1943–1945 рр.) / П. І. Денисенко. – К. : Політвидав України, 1968. – 176 с.; Куманев Г. А. На службе фронта и тыла. Железнодорожный транспорт СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны 1938–1945 / Г. А. Куманев. – М. : Наука, 1976. – 455 с.; Кумча И. П. Восстановление горнорудной промышленности Украины / И. П. Кумча. – Днепропетровск : Обл. изд-во, 1957. – 80 с.; Мавродин В. И. Коммунисты Донбасса в борьбе за восстановление тяжелой промышленности в годы Великой Отечественной войны (1943–1945 гг.) / В. И. Мавродин. – М. : Изд. Моск. ун., 1962. – 64 с.; Чернявский У. Г. Война и продовольствие. Снабжение городского населения в Великую Отечественную войну (1941–1945) / У. Г. Чернявский. – М. : Наука, 1964. – 208 с.
9. Чернега П. М. Вклад робітників України в зміцнення воєнно-економічної могутності СРСР в роки Другої світової війни (1939–1945) / П. М. Чернега. – К. : Вид. НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. – 426 с.; Головка М. Л. Профспілки України у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. : навч. посібник / М. Л. Головка, О. Є. Лисенко. – К. : АПСВФПС України, 2002. – 312 с.; Бровар О. В. Вугільна промисловість Донбасу у 40–60-х рр. XX ст.: проблеми соціального розвитку / О. В. Бровар. – Донецьк : Юго-Восток, 2009. – 364 с.; Економічна історія України. Історико-економічні дослідження : в 2 т. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 606 с.; Хойнацька Л. М. Відновлення машинобудівної індустрії України та його соціальні наслідки (1941–1950 рр.) / Л. М. Хойнацька. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2003. – 232 с.; Лобода М. К. Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941–1950) / М. К. Лобода. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2012. – 260 с.
 10. Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны / М. В. Коваль. – К. : Наукова думка, 1977. – 264 с.
 11. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 77, спр. 37.
 12. Там само, спр. 36.
 13. Там само, спр. 241.
 14. Там само, спр. 27.
 15. Там само, оп. 23, спр. 1082.
 16. Там само, спр. 1078.
 17. Там само, оп. 76, спр. 12.
 18. Там само, спр. 38.
 19. Там само, оп. 23, спр. 754.
 20. Там само, спр. 1081.
 21. Там само, спр. 1855.
 22. Там само, оп. 77, спр. 38.
 23. Там само, спр. 103.
 24. Там само, оп. 23, спр. 1067.
 25. Там само, спр. 1077.
 26. Там само, оп. 77, спр. 42.
 27. Там само, оп. 23, спр. 1084.
 28. Там само, спр. 2169.

Одержано редакцією 01.09.2014
 Прийнято до публікації 20.11.2014

Аннотация. *Ветров І. Г., Шелейко Т. В. Решение социальных проблем в тяжелой промышленности и на железнодорожном транспорте Украины на начальном этапе восстановления. 1943–1945 гг. В статье рассматривается комплекс вопросов, связанных с возрождением социальных объектов тяжелой индустрии и железнодорожного транспорта Украины в начальный период их восстановления в 1943–1945 гг. Устанавливаются особенности и характер убытков, причиненных этому сегменту – экономики республики в ходе реализации тактики «выжженной земли» и боевых действий. Прослеживаются основные подходы к воплощению социальной стратегии советского правительства. Констатируется, что ее определяющей чертой являлась диспропорция в финансово-материальном обеспечении восстановительных работ в социальной и производственной сферах в пользу последней. Раскрываются приоритетные направления мероприятий, направленных на восстановление жилья, обеспечения работников этих отраслей одеждой, обувью и продуктами питания, регенерацию коммунально-бытовых заведений, учреждений здравоохранения и образования. Отмечается, что одновременно с централизованными капиталовложениями союзное правительство нацеливало руководителей предприятий на максимальное использование местных ресурсов: рабочей силы, строительных материалов, сырья и т.д. Особое внимание уделялось организации отделов рабочего снабжения и подсобных хозяйств. Раскрываются недостатки в решении этого комплекса проблем.*

Ключевые слова: *Вторая мировая война, тяжелая индустрия, железнодорожный транспорт, восстановление, социальная сфера.*

Summary. Vetrov I. G., Sheleiko T. V. *Solution of social problems in heavy industry and railway transport of Ukraine at the initial stage of recovery. 1943–1945.* The article considered the complex of issues associated with the revival of social objects heavy industry and railway transport of Ukraine in the initial period of recovery in the years 1943–1945. Features and nature of the losses caused by this segment of economy of the Republic in the course of implementation tactics « scorched earth» and in the process of war actions are shown. Main approaches to implementation of the social strategy of the Soviet government are traced. States that its defining feature was the disparity in financial and material support recovery efforts in the social and industrial sectors in favor of the latter. Priority directions of activities aimed at the rehabilitation of housing, provision of employees of these industries clothing, footwear and food, the regeneration of municipal institutions, institutions of health and education are revealed. It is noted that simultaneously with the centralized capital investments of the Union government conducts business leaders on maximum use of local resources: workforce, building materials, raw materials and so on. Special attention was paid to the organization of department's worker supply and farms. Shortcomings in the solution of a complex problem are disclosed.

Key words: World War II, heavy industry, railway transport, recovery, social sphere.

УДК 94 (477) «1943/1945»

Т. В. Терещенко

МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ СЕЛЯН ЦЕНТРАЛЬНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ В 1943–1945 рр.

Стаття присвячена аналізу матеріального становища сільського населення центральних областей України в останні роки війни. Розглянуто вплив різних факторів на матеріальне становище селян, а також джерела їхніх прибутків.

Ключові слова: соціально-побутова сфера села, селяни, колгоспники, період відбудови, побут, добробут.

Постановка проблеми. Рівень життя населення – надзвичайно складна соціально-економічна категорія, яка містить безліч різнопланових показників, що тим чи іншим чином характеризують матеріальний добробут, соціальне середовище, умови проживання та інші важливі аспекти людського життя. **Метою** публікації є вивчення чинників, які визначали матеріальне становище сільського населення Центральної України у початковий період відбудови в 1943–1945 рр.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема якості життя українського колгоспного селянства в означений період недостатньо висвітлена у працях істориків радянського періоду. Не написано достатньої кількості праць з цієї тематики й після здобуття незалежності. Проте є низка досліджень, які прокладають шлях у цьому напрямку. Окремі питання щодо матеріального становища українського селянства в 1943–1945 рр. відображені у колективній монографії «Українське село у 20–90-х роках ХХ століття» [1]. Суперечливі процеси розвитку аграрного сектора України та соціально-побутової сфери села у 1943–1945 рр. з нових методологічних позицій проаналізовано у відповідних розділах другого тому фундаментальної колективної праці «Історія українського селянства» [2], колективній монографії «Економічна історія України» [3], «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси» [4]. Наслідки війни та нацистської окупації для українського села та його соціальної сфери розкриваються в монографії «Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище» та статтях О. Г. Перехреста [5]. Причини невисокого рівня життя сільського населення України цього періоду розглядає І. Рибак [6], він з'ясовує хід та основні етапи відбудовчих робіт, характеризує не лише кількісні, а й якісні їхні параметри.

Виклад основного матеріалу. В умовах триваючої війни надзвичайно важким було матеріальне становище селян. Воно зумовлювалося не лише втратами, викликаними війною та окупацією, а й наслідком скорочення фондів споживання в колгоспах і різкого зменшення оплати праці колгоспників [7, 12; 8, 207].

Пояснювалося таке становище рядом причин. Збільшилися норми обов'язкових поставок колгоспами державі сільськогосподарської продукції при суттєвому зменшенні урожайності й поголів'я худоби, а також видатки колгоспів за розрахунками з державою за всіма видами постановок і позик; значна частка прибутків колгоспів йшла на відбудову зруйнованого під час окупації господарства; збільшилися витрати колгоспів, що йшли на поповнення різних фондів: допомоги Червоній армії, інвалідам війни, сім'ям військовослужбовців, дітям-сиротам, колгоспникам похилого віку та тим, хто втратив працездатність [9, 252]. Зростання прибутків колгоспів гальмувалося також низькими заготівельними цінами на сільськогосподарську продукцію. У середньому грошові прибутки колгоспів України в 1945 р. становили лише 56,5% від рівня 1940 р. [10, 81]. Усе це зменшувало відсоток відрахування коштів на оплату трудодня при розподілі прибутків колгоспників [9, 252]. Оплата праці колгоспника в центральних областях України не відрізнялася від загальноукраїнського рівня й була нижчою, ніж до війни [9, 81]. Так, у 1944 р. середня оплата трудодня на Київщині становила 1,1 кг зерна і 0,72 крб. грошима [9, 251], а частина колгоспів зовсім не здійснювала грошової або натуральної оплати праці колгоспників [9, 252; 11, 21, 27]. Питома вага прибутків за працю у колгоспі в сукупному доході сім'ї колгоспника становила загалом не більше 20,3% грошових доходів і 37,7% доходу зернових. Загальні щомісячні грошові та натуральні виплати рідко сягали 20 крб. на особу. Це значною мірою підривало матеріальну зацікавленість колгоспників у результатах своєї праці в колгоспі [9, 253; 12, 83–84]. Селяни отримували принаймні у 2–3 рази менше продуктів за трудоднями, ніж робітники і службовці за картками, тому були кровно зацікавлені у розвитку присадибного господарства. Прагнення ж селян усіма засобами збільшити свої присадибні ділянки відповідно до постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 27 травня 1939 р. «Про заходи по охороні громадських земель колгоспів від розбазарювання» трактувалося владою як розбазарювання, розкрадання колгоспної землі [13, 18; 12, 335; 14, 10].

За відомостями, отриманими з ряду районів Київської, Кіровоградської, Полтавської, Дніпропетровської областей, у такий спосіб було «розбазарено» 649,1 тис. га. Тому вилучення земельних надлишків стало для радянської влади на завершальному етапі війни актуальним завданням. З трибун пленумів обкомів та райкомів звучала різка критика на адресу тих керівників колгоспів, які допустили розширення особистих присадибних земельних ділянок селян за рахунок громадських земель. Преса мобілізувала громадську думку й вимагала впорядкування землекористування [12, 44].

Органи Наркомзему і Держконтролю УРСР провели спеціальні ревізії в колгоспах [15, 10–11]. На середину 1945 р. перевірки з обмірами земельних наділів та приведенням розмірів присадибних ділянок селян до норм, передбачених Статутом сільськогосподарської артілі відбулися в Полтавській області в усіх 2459 колгоспах, у Київській – у 1932 колгоспах із 2349, у Кіровоградській – у 1592 колгоспах із 1718, у Дніпропетровській – у 1338 колгоспах із 1682 [14, 10]. За результатами цих перевірок було встановлено ряд відхилень від норм. Наприклад, унаслідок перевірки організаційно-колгоспним відділом Кіровоградського обласного земельного відділу лише п'яти колгоспів Єлисаветградського району було виявлено, так званих, «розбазарювань» і самозахоплення землі в розмірі 10,19 га. Установлено, що окремі колгоспники, а також робітники й службовці, самовільно приєднували до своїх присадибних ділянок до 0,5 га землі, чим удвічі й утричі збільшили їхні розміри. Наприклад, у колгоспі ім. XVII партз'їзду в колгоспника А. Б. Сміяна за шнуровою земельною книгою значилося 0,65 га землі, а фактично він мав 1,14 га [13, 18].

Виступаючи за впорядкування землекористування селянськими дворами, держава виходила не тільки і не стільки з необхідності збереження громадських земель колгоспів. Адже мова переважно йшла про повернення колгоспам усього декількох гектарів земельних угідь, тоді як вони мали у своєму розпорядженні сотні гектарів, які, до того ж, часто не використовувалися повною мірою [16, 44, 330]. А для селянина кожна сотка землі мала життєво важливе значення. Перевищення розмірів присадибних ділянок заборонялося насамперед тому, що це порушувало співвідношення між працею на громадській і особистій землі, а в період сільськогосподарських робіт відволікало робочу силу з колективного

господарства. У 1944–1945 рр. посіви на присадибних ділянках колгоспників значно перевищили довоєнні розміри [16, 45]. Замість додаткового джерела прибутків, яким воно мало бути згідно зі Статутом сільськогосподарської артілі, особисте господарство у завершальний період війни стало для колгоспників основним, адже громадське господарство не задовольняло потреби селян і не компенсувало трудові затрати. Працівники Наркозему УРСР у ході перевірок виявляли випадки, коли колгоспники припиняли працювати в громадському господарстві або працювали для годиться, щоб користуватися правами члена колгоспу й зберегти присадибну ділянку як основне джерело прибутку [16, 46].

Залежність селянина від підсобного господарства посилювала його зв'язок з ринком. Особисте господарство давало картоплю, овочі, молоко, м'ясо, яйця, але не могло забезпечити повністю потребу в хлібі. Доводилося йти на базар ще й тому, щоб отримати гроші для сплати грошового податку. При цьому варто зазначити, що в 1944–1945 рр. ціни на колгоспному ринку порівняно з 1940 р., значно зросли, але купівельна спроможність карбованця падала, продавати товари було не вигідно. У цій ситуації колгоспники віддавали перевагу продуктообміну [16, 348].

Колгоспна торгівля ж не була організована належним чином [16, 349]. Фактично сільськогосподарська продукція з колгоспів і особистих селянських господарств переважно скуповувалася оптом перекупниками і перепродавалася за вищими на 50–100% цінами. Та, не зважаючи на це, у завершальний період війни значення ринку як джерела номінальних прибутків зросло не лише для колгоспників, але й для колгоспів.

Важливою складовою соціальної інфраструктури села, завдяки якій селяни могли прилучитися до сфери споживання, мала слугувати торгівельна мережа. Однак у 1943–1945 рр. торгівельне обслуговування в сільських населених пунктах було незадовільним. Сільська торгівельна мережа після окупації потребувала значних відновлювальних робіт. Проте через відсутність капіталовкладень відбудова державних торгівельних закладів в основному здійснювалася на рівні районних центрів, а в селах цією справою мали займатися сільські споживчі товариства, залучаючи кошти колгоспного селянства [17, 164]. Але розорене війною та радянською податковою політикою зuboжіле селянство не мало достатніх коштів і сил, щоб сприяти відновленню у повному обсязі довоєнної мережі торгівельних закладів на селі. Там же, де вдавалося залучити кошти селян, робота закладів торгівлі відновлювалася. Так, уже в 1944 р. завдяки залученню коштів колгоспників у селах Київської області вже діяло 300 сільських споживчих товариств [6, 114], у селах Кіровоградської області – 30 споживчих товариств та 330 сільпо [18, 69]. Однак крамниці, що відновлювали свою роботу, не мали змоги задовольнити зазвичай навіть найелементарніші запити сільського населення. У них часто були відсутні у вільному продажі товари першої необхідності: мило, сірники, гас, значна частина асортименту будівельних матеріалів, мотузки, ліхтарі, лампи, посуд, інвентар для сільськогосподарських робіт та інше, не кажучи вже про тканини, взуття, одяг, сіль, цукор, олію та інші продукти [16, 357]. Їхня відсутність зумовлювала рівень життя кожної окремої сім'ї та її членів. У селянських житлах не вистачало елементарних речей: ліжок, стільців, шаф, столів. А ковдри, постільна білизна, матраци стали взагалі предметами розкоші для багатьох сільських жителів.

Значною мірою це було пов'язано з об'єктивними причинами, адже виробництво найнеобхідніших товарів та продуктів зменшилося порівняно з довоєнними періодом у декілька разів. Так, виробництво панчішно-шкарпеткових виробів у 1945 р. зменшилось порівняно з 1940 р. у 5,4 рази, трикотажу, гумового взуття, цукру в 4,7 рази, кондитерських виробів у 3,7 рази, шкіряного взуття у 3,4 рази, мила у 3 рази, рослинної олії більш ніж у 2,7 рази [16, 42–43]. У 1943–1945 рр. в умовах післяокупаційної відбудови випуск гостродефіцитних товарів лише налагоджувався й ними постачалися насамперед частини Червоної армії, робітники провідних галузей промисловості, а також дитячі та лікувальні заклади. До того ж, селяни, на яких не поширювалося нормоване постачання продовольчими та промисловими товарами за картковою системою, як це практикувалося в містах, були позбавлені можливості хоча б часткового задоволення потреб на найнеобхідніші товари в торгівельних закладах міста [19, 35].

Ситуацію із забезпеченням селян не покращувала й організована Центроспількою для викачування з села додаткових ресурсів зустрічна торгівля промисловими та продовольчими товарами в обмін на різноманітну сільськогосподарську продукцію [16, 357; 20; 69]. У 1943 р. із загального ринкового фонду споживчої кооперації майже 40% товарів направлялися на стимулювання заготівель шерсті, коконів шовкопряда, зерна та іншої сільськогосподарської продукції. У 1944 р. з цією метою було виділено половину, а в 1945 р. – чотири п'ятих усіх виділених фондів [16, 83]. У зв'язку з цим торгівельні заклади на селі не могли виконувати прямі функціональні обов'язки, займаючись переважно заготівлею сільськогосподарської продукції [6, 115].

До всього цього додавалися проблеми та труднощі, пов'язані з побутовим обслуговуванням сільського населення. В умовах війни воно фактично було згорнуто. Кустарі-одиначки, які працювали в деяких селах, не могли задовольнити величезний попит на побутові послуги сільських жителів.

За цих умов вирішення проблеми побутового обслуговування значною мірою залежало від відновлення роботи промислових комбінатів системи Наркомату місцевої промисловості УРСР та підприємств і майстерень промислової та інвалідської кооперації, підпорядкованих Укооппромаді та Укоопінраді. Слід зазначити, що робота в цьому напрямі розпочиналася відразу ж після вигнання окупантів, унаслідок чого вже до кінця 1943 р. в районах центральних областей України відновили роботу десятки таких підприємств, а в подальшому їх кількість стрімко збільшувалася. Зокрема, на кінець 1945 р. у Київській області (без м. Києва) функціонували 50 промислових комбінатів із 378 майстернями та цехами [21, 7], у першій половині 1946 р. у Дніпропетровській області – відповідно 40 із 346, у Кіровоградській – 30 із 261, у Полтавській – 30 промислових комбінатів із 314 майстернями та цехами [22, 4–5]. Вони виробляли різноманітні товари широкого вжитку та надавали послуги населенню. Особливо швидкими темпами зростало гончарне та шкірообробне виробництво, виробництво бочкотари, виробів із металу, ремонт і виробництво взуття, зброї, обозу та ін.

Однак, загалом це суттєво не позначилося на рівні побутового обслуговування селян. По-перше, обсяги наданих послуг були ще незначними і набагато меншими, ніж у довоєнний період. Так, якщо в 1940 р. промкомбінати Київщини (разом з м. Києвом) випустили валової продукції та надали послуг населенню на суму 73 689 тис. крб., то за 1943 р. (від моменту визволення) – по лютий 1945 р. включно – лише на 20 418 тис. крб. (без м. Києва). У Дніпропетровській області ці показники за той же період становили відповідно 20 479 тис. крб. і 11 411 тис. крб., Полтавській – відповідно 15 267 тис. крб. і 9 927 тис. крб., Кіровоградській у 1940 р. – 8 879 тис. крб. і за 1944 р. – лютий 1945 р. – 2 389 крб. [23, 75 зв.].

По-друге, згадані промкомбінати розташовувалися переважно в районних центрах і селяни часто не мали можливості, часу і транспорту, щоб скористатися їхніми послугами. За цих умов сільським жителям не залишалось нічого іншого, як перейти на побутове самообслуговування. У домашніх умовах, використовуючи підручні засоби вони пряли, ткали полотно, вичиняли шкіру, виготовляли та ремонтували одяг, взуття тощо. У зв'язку з цим селяни продовжували носити одяг із домотканого полотна, військове обмундирування, саморобне взуття тощо.

Відсутність торгівельного та побутового обслуговування створювала для мешканців сіл неймовірно труднощі у повсякденному житті [616, 105]. Узимку та восени через відсутність одягу люди часто не мали можливості виходити на вулицю, нерідко взуттям члени сім'ї користувалися по черзі. Непоодинокими були випадки, коли, не маючи чобіт, діти не ходили до школи.

Не було достатньої матеріальної бази для організації на селі громадського харчування [14, 221]. Мережа їдалень, чайних, буфетів у 1945 р. становила лише 32% довоєнного рівня. Їдальні здебільшого містилися в тісних приміщеннях, нові приміщення будувалися тільки в районних центрах [14, 221; 16, 116]. Забезпечувалися громадським харчуванням передусім робітники МТС, сільська інтелігенція, партійний актив та діти [4, 69 зв.].

Висновки. У роки війни та окупації житлово-побутовій сфері села було завдано величезних збитків та руйнувань, які відкинули її на багато років назад. Перебуваючи під нацистською окупацією, жителі сіл задовольнялися надзвичайно примітивними житлово-побутовими умовами, а частіше потерпали через їх повну відсутність. Після звільнення сіл України від загарбників почали здійснюватися найбільш невідкладні заходи з відновлення житлового фонду та окремих галузей побутової інфраструктури села. Однак, неефективність системи планування й управління, відсутність матеріальних стимулів і примусовий характер праці, обмеження прав призвели до відчуження селянина від землі та результатів його праці. Аграрна політика радянської держави післяокупаційних років була антиселянською, спрямованою на викорінення товарно-грошових відносин, носіями яких було селянство. Вона призвела до голоду на селі, знелюднення села і врешті-решт стала однією з основних причин економічної кризи, яку переживало тодішнє суспільство.

Список використаної літератури

1. Українське село у 20–90-х роках ХХ століття (короткий історико-економічний нарис). – К., 1998. – 278 с.
2. Історія селянства України : в 2-х т. / Інститут історії України НАН України. – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 2. – 653 с.
3. Економічна історія України : історико-економічне дослідження : в 2-х т. / Інститут історії України НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – 696 с.
4. Україна в Другій світовій війні : погляд з ХХІ століття. – К. : Наукова думка, 2011. – Кн.2. – 941 с.
5. Перехрест О. Г. Українське село в 1941–1945 рр. : економічне та соціальне становище / О. Г. Перехрест. – Черкаси : ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011. – 668 с.
6. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921–1991 рр. / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2000. – 304 с.
7. Пилявец Ю. Г. Колхозы Украины в восстановительный период : проблемы и трудности (1943–1950) : автореф. дис. ... доктор. истор. наук / Ю. Г. Пилявец. – К., 1992. – 15 с.
8. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898–1986 гг.) : 9-е изд. – М. : Политиздат, 1985. – Т. 7 : (1938–1945 гг.) – 574 с.
9. Лавринович М. І. Комуністична партія України – організатор відбудови сільського господарства в 1943–1945 рр. (На матеріалах Житомирської, Київської, Сумської та Чернігівської областей) : дис. ... канд. істор. наук / М. І. Лавринович. – К., 1964. – 280 с.
10. Коваль М. В. УРСР у період відбудови і розвитку народного господарства (1945–1955 рр.) / М. В. Коваль // Укр. істор. журн. – 1990. – № 4. – С. 80–87.
11. Зубкова Е. Ю. Общественная атмосфера после войны (1948–1952). Механизмы борьбы с инакомыслием / Е. Ю. Зубкова // Свободная мысль. – 1992. – № 9. – С. 79–88.
12. Найближчі завдання працівників сільського господарства України. Виступ Голови Раднаркому УРСР і Секретаря ЦК КП(б)У М.С.Хрущова на Пленумі ЦК КП(б)У 6 червня 1945 р. Скорочена стенограма // Колгоспник України. – 1945. – № 72 (653). – 19 червня. – С. 1–2.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 27, оп. 17, спр. 6316.
14. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 17, спр. 3334.
15. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО), ф. Р–2860, оп. 1, спр. 70.
16. Арутюнян Ю. В. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны / Ю.В. Арутюнян. – М. : Изд-во АН ССР, 1961. – 459 с.
17. Вербицкая О. М. Российское крестьянство: от Сталина к Хрущеву. Середина 40-х – начало 60-х годов / О. М. Вербицкая. – М. : Наука, 1992. – 224 с.
18. ДАКО, ф. Р–5115, оп. 2, спр. 8.
19. Гетьман Г. О. Розвиток кооперативної торгівлі на Україні в післявоєнні роки (1945–1952 рр.) / Г. О. Гетьман. – Харків : Видавництво Харківського ун-ту, 1969. – 175 с.
20. Сільське господарство Кіровоградщини (1944–1975) : зб. документів і матеріалів / упоряд. Л. О. Білаш, Є. І. Горбунова, Г. Ф. Турчаніна. – Дніпропетровськ : Промінь, 1987. – 248 с.
21. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 76, спр. 210.
22. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 76, спр. 206.
23. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 76, спр. 152.

Одержано редакцією 01.09.2014
Прийнято до публікації 20.11.2014

Аннотация. Терещенко Т. В. *Материальное положение сельского населения центральных областей Украины в 1943–1945 гг.* Статья посвящена отдельным аспектам материального положения сельского населения центральных областей Украины на начальном этапе восстановления народного хозяйства в последние годы войны. В ней рассмотрено влияние различных факторов на материальное положение крестьян, а также источники их доходов.

Ключевые слова: социально-бытовая сфера села, крестьяне, колхозники, период восстановления, быт, благополучие.

Summary. Tereshchenko T. V. *Material status of rural population central areas of Ukraine (years 1943–1945.)* The article analyzes the material position of the rural population of the central areas of Ukraine during the period of re-establishment of the economy (1943–1945) on the basis of numerous sources and literature. The influence of different factors on the financial position of the villagers and the main sources of income were investigated. An attempt of a complex study of the village social sphere at the period of renewal as well as specific character of its functioning in the context of the socio-political life of the republic has been made in the course of the investigation with the help of the different approaches analysis of a great many of scientific publications. Its results gave the author an opportunity to make a general conclusion, that the chief causes of the Central Ukraine village social sphere low level development at the reconstruction period were not only the consequences of war, but also the existence of the administrative-command system which, while forming state budget, would re-distribute the funds for the profit of heavy industry, neglecting village natives' social needs as well as folk welfare improvement.

Key words: the village social sphere, the village natives, the country renewal and development process, the reconstruction period, the social-living network, the folk welfare improvement.

УДК 94(477) «1941–1945» – 0.58.244

О. Г. Перехрест

ЗАХОДИ ЩОДО ВІДРОДЖЕННЯ САДІВНИЦТВА Й ВИНОГРАДАРСТВА В УКРАЇНІ В 1943–1950 рр.

Стаття присвячена розгляду недостатньо дослідженого й висвітленого у вітчизняній історіографії сегмента аграрної історії України – відродженню садівничої й виноградарської галузей сільськогосподарського сектора економіки України в 1943–1945 рр. Проаналізовано стан справ у зазначених галузях у передвоєнний період, згубні наслідки для їхнього функціонування війни та нацистської окупації. Розглянуті здійснені заходи щодо відродження садівництва й виноградарства в республіці в 1943–1945 рр. Показано основні напрямки відновлювальних робіт, проблеми й труднощі, які супроводжували цей процес, шляхи й засоби їх подолання, конкретну допомогу, надану українським аграріям республіками СРСР. Акцентовано увагу на позитивних результатах відновлювальних робіт і невирішених проблемах та їхніх причинах.

Ключові слова: садівництво, виноградарство, насадження, сортовий склад, посадковий матеріал.

Постановка проблеми. У відбудовний період у переліку здійснюваних заходів по відродженню в республіці сільського господарства великі завдання стояли щодо відтворення та подальшого розвитку садівництва і виноградарства. Упродовж 1943–1945 рр. у республіці було здійснено значну роботу щодо відновлення цих важливих галузей аграрного сектора економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Однак в історичній літературі, присвяченій відбудовним процесам у сільському господарстві республіки, це питання до теперішнього часу залишається недостатньо висвітленим: до нього зверталися в контексті більш загальних проблем лише М. О. Буцько і М. І. Лавринович, О. П. Каневський та автор заявленої публікації [1]. З огляду на викладене вище у статті ставиться **мета** проаналізувати здійсненні в 1943–1945 рр. заходи по відновленню в Україні, зокрема в колгоспно-радгоспному секторі республіки, садівництва і виноградарства.

Виклад основного матеріалу. Довоєнна Україна завдяки родючим ґрунтам і порівняно м'якому клімату була одним із найбільших районів товарного плодівництва не лише в СРСР,

а й в Європі. Перед війною в Україні налічувалося майже півмільйона гектарів плодоягідних насаджень. На цей час, у порівнянні з 1913 р., коли площа під садами займала 156,2 тис. га, площа садів зросла більше ніж у три рази. До традиційних районів плідництва (Наддністров'я, Поділля, Чорноморське узбережжя) додалися нові. Зокрема, значні плодівні насадження було закладено навколо промислових центрів у Донбасі, на Дніпропетровщині й Запоріжжі, – там, де садівництво раніше було розвинуто зовсім мало. Наприклад, у Донбасі (Сталінська і Ворошиловградська області) у 1925 р. було садів 13 448 га, у 1928 р. стало 28 041 га [2, 212–213], а вже перед війною – понад 60 тис. га [3, 115], у тому числі в колгоспах 18 133 га [4, 200]. За орієнтовними підрахунками, до війни, коли багато ще молодих садів не плодоносили, в Україні вирощувалося на душу населення 20 кг плодів (для порівняння зазначимо, що в усьому СРСР майже 15 кг, а в дореволюційній Росії – 8 кг).

Більше половини довоєнного садового фонду республіки припадало на колгоспи, радгоспи та інші державні господарства. Особливо швидкими темпами розвивалося товарне садівництво в колгоспах. У 1940 р. у колгоспах було насаджено 26,7 тис. га нових і підсаджено 10,1 тис. га старих садів, а всього садів у колгоспах на 1 січня 1941 р. було 212 тис. га [2, 214].

Під час окупації та воєнних дій плодоягідні насадження в багатьох колгоспах і радгоспах, а також на садибах сільських мешканців були або зовсім знищені, або їхня кількість набагато зменшилась. Лише у колгоспах лівобережних областей загинуло не менше 15% старих і 30–35% молодих садів [4, 23]. Було цілком знищено 40,9 тис. га садів. Детальніші дані про кількість плодово-ягідних насаджень у східних областях республіки у 1940 р., знищених у період окупації та наявних на 1 січня 1944 р., наведені у таблиці 1 [4, 200].

Таблиця 1

**Плодово-ягідні насадження в колгоспах східних областей УРСР
станом на 1 січня 1944 р.***

(гектарів)

Області	Сади			Ягідники		
	Було в 1940 р.	Знищено в період окупації	Залишилося	Було в 1940 р.	Знищено в період окупації	Залишилося
Харківська	15094	3000	12094	651	135	516
Ворошиловградська	6381	1600	4781	355	125	230
Сталінська	11752	3000	8752	468	180	288
Полтавська	10863	2700	8768	672	180	492
Сумська	8028	1600	6428	265	45	220
Чернігівська	9387	2400	6987	489	95	394
Дніпропетровська	13334	2600	20734	398	95	303
Запорізька	19751	4000	15751	406	105	301
Київська	17582	3500	14082	986	330	656
Житомирська	4914	1000	3914	260	90	170
Вінницька	20371	4100	16271	317	100	217
Кам'янець-Подільська	24236	4800	19436	290	100	190
Кіровоградська	5973	1200	4773	162	50	112
Миколаївська	8157	1600	6557	41	15	26
Одеська	5832	1200	4632	55	20	35
	181655	38300	143355	5815	1665	4150

* По незвільненим областям площа знищених насаджень обрахована за процентами знищених у звільнених областях

Крім того, унаслідок хижацької експлуатації та відсутності належного догляду загинуло 22% дерев у решті насаджень, що в переведенні на суцільну посадку становило 73,2 тис. га. Отже, загальні втрати в галузі садівництва в Україні обраховувалися в 114,1 тис. га, або 30,6% [5, 179].

Після визволення України від загарбників у республіці в короткі строки була проведена велика робота по відродженню садівництва. Лише в колгоспах у 1944–1945 рр. було проведено ремонтні роботи на площі 15 720 га садів і плодоягідних плантацій [6, 138], посаджено тисячі гектарів нових садів. Однак до повного виконання обсягів відбудовних робіт у галузі було ще далеко, адже це потребувало тривалого часу й великих матеріальних і трудових затрат.

Відновлення старих і закладання нових садів затримувалося через відсутність посадкового матеріалу. До війни в Україні функціонувало 300 плодкових розсадників з черговим полем 930 га, де вирощувалось за рік майже 10 млн саджанців. Але й тієї кількості не вистачало для задоволення зростаючих потреб садівництва. Зокрема, дуже мало одержували саджанців колгоспники для своїх присадибних садів. Під час нацистської окупації майже всі плодкові розсадники були зруйновані й зовсім припинили свою діяльність. Велику кількість посадкового матеріалу загарбники вивезли до Німеччини. Тільки з плодкових розсадників Укрсадовинтресту за два роки було вивезено 1,6 млн саджанців [2, 221]. Тому насамперед вживалися заходи, спрямовані на найшвидше відновлення довоєнної кількості та площі плодкових розсадників, поліпшення порідного та сортового складу посадкового матеріалу.

Станом на 1 січня 1945 р. площа садів у всіх категоріях господарств України становила 491,8 тис. га, зокрема в колгоспах – 368,2 тис. га й радгоспах – 41,8 тис. га, площа ягідників, відповідно, 4,3 тис. га, 3,0 га і 0,6 тис. га [3, 47 зв.]. Водночас не в усіх колгоспах і радгоспах відновленню садівництва приділялася належна увага. У багатьох з них до відновлювальних і ремонтних робіт у садах навіть не приступили або проводили їх у незначних розмірах. У 1945 р. понад 10 тис. (або 38%) колгоспів зовсім не мали садів і ягідників, а 40% колгоспів мали їх менше 10 га (зокрема понад 7 тис. колгоспів мали сади площею менше 5 га). Майже в 40% садиб колгоспників зовсім не було плодкових дерев і ягідників на своїх садибах [2, 215–216]. Незначна кількість плодкових дерев на садибах селян зумовлювалася головним чином тим, що через поганий сортовий склад насаджень, періодичне плодоношення яблунь і груш та низьку їх врожайність селянам не вигідно було відводити землю для присадибного садівництва. На селянських садибах переважали вишні та сливи.

Великий обсяг роботи належало виконати й по відновленню та розвитку в республіці виноградарства. Україна мала сприятливі умови і великі можливості для розвитку виноградарства і виноробства. У 1940 р. площа виноградників досягла 86,8 тис. га, зокрема 53,7 тис. га в східних областях УРСР. Найбільша площа виноградників у 1940 р. була в таких областях: Ізмаїльська – 31 761 га, або 36,6% виноградників УРСР, Одеська – 30 062 га, або 34,6%, Миколаївська – 5804 га, або 6,7% виноградників УРСР, Запорізька – 5694 га, або 6,6%, Херсонська – 5328 га, або 6,1%, Дніпропетровська – 1991 га, або 2,3%, Вінницька – 1872 га, або 2,2%, Сталінська – 1463 га, або 1,7%, Чернівецька – 119 га, або 1,3% виноградників УРСР. На ці області припадало 98,1% виноградників України, у тому числі 71,2% на Ізмаїльську і Одеську області. Виноградники УРСР уже до війни по площі займали одне з перших місць у Радянському Союзі.

Чимало передових колгоспів Одеської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької та інших областей збирали врожай винограду європейських сортів по 70–80 ц з гектара, а окремі колгоспи, бригади і ланки – по 100–120–150 ц з гектара. Колгосп «Вперед» Баштанського району Миколаївської області в 1939 р. одержав урожай винограду 116 ц з гектара. Колгосп ім. 120-ти Привольнянського району Миколаївської області в тому ж році одержав 116,2 ц з гектара. Радгосп «Перемога наймитів» Каховського району Херсонської області в 1939 р. з площі 296 га одержав у середньому по 118,9 ц винограду з гектара.

У господарствах, де приділяли належну увагу виноградарству, воно давало високі прибутки. Так, колгосп ім. К. Лібкнехта Одеського району, котрий у 1939 р. зібрав урожай по 80,4 ц з гектара, із загальної суми прибутку за 1939 р. у 1979 тис. крб. одержав прибутку від винограду 1132 тис. крб. Грошова оплата трудодня в колгоспі становила понад 13 крб. Колгосп ім. Петровського Могилів-Подільського району Вінницької області

одержав прибутку від виноградарства 1227 тис. крб. при загальному прибутку колгоспу в розмірі 1367 тис. крб. Грошова оплата трудовня в цьому колгоспі становила майже 25 крб. [2, 225–226].

Під час війни виноградарство України зазнало великих втрат. Велика площа виноградників загинула (див. таблицю 2 [4, 200]), а ті, що лишилися, були дуже зрідженими. Були знищені цінні виноградні розсадники, а більшість маточників американських лоз викорчувана.

Таблиця 2

**Виноградні насадження в колгоспах східних областей УРСР
станом на 1 січня 1944 р.***

Області	Виноградники		
	Було в 1940 р.	Знищено в період окупації	Залишилося
Харківська	36	15	21
Ворошиловградська	247	86	161
Сталінська	754	190	564
Полтавська	82	30	52
Сумська	6	3	3
Чернігівська	21	21	–
Дніпропетровська	1451	20	1281
Запорізька	4342	870	3472
Київська	123	40	83
Житомирська	–	–	–
Вінницька	1413	200	1213
Кам'янець-	177	60	117
Подільська	256	85	171
Кіровоградська	4548	910	3638
Миколаївська	14655	3000	11655
Одеська			
	28141	5710	22431

* По незвільненим областям площа знищених насаджень обрахована за процентами знищених у звільнених областях.

Ситуація ускладнювалася тим, що в Україні були мало поширені кращі сорти винограду, натомість великого поширення набули низькоякісні сорти гібридів, які у порівнянні з європейськими сортами давали у кілька разів нижчий урожай і, до того ж, низької якості. Так, у виноградних насадженнях колгоспів і радгоспів, а також на присадибних виноградниках колгоспників та одноосібників питома вага гібридів становила 80%. Ще у 1939 р. було заборонено насадження гібридів, і з того часу нові виноградні насадження потрібно було закладати виключно європейськими сортами. Серйозним недоліком було і те, що більшість виноградників були багатосортними. У промислових виноградниках південних областей України налічувалося десятки європейських сортів винограду, більша частина яких були нестандартними, їх асортимент не враховував особливості окремих зон і районів [2, 227].

За розрахунками Наркомату землеробства УРСР, для відновлення пошкоджених у період війни виноградників необхідно було організувати, починаючи з 1944 р., щорічне закладання нових виноградних плантацій на площі 3980 га, у т.ч. європейських сортів – 3475 га, маточників американських лоз – 415 га. Для забезпечення посадковим матеріалом необхідно було організувати виноградні розсадники на площі 270 га, у т.ч. підщеплених саджанців 90 га, кореновласних саджанців європейських сортів – 136 га та американських лоз – 44 га, а для забезпечення виноградарського господарства кваліфікованими кадрами щорічно готувати 1270 бригадирів-виноградарів [4, 195].

З огляду на важливість відродження і розвитку в республіці виноградарської галузі Раднарком УРСР 27 червня 1944 р. прийняв спеціальну постанову «Про відбудову і дальший розвиток виноградарства Української РСР». Постановою було визначено на ближчі роки програму відновлення і ремонту наявних виноградних насаджень, створення в колгоспах і радгоспах великої кількості виноградарських розсадників і маточників американських лоз для значного розширення площі виноградників, а головне – поліпшення якості українського виноградарства та виноробства, визначено райони, які повинні були спеціалізуватися на виробництві марочних і столових вин, шампанських виноматеріалів, коньяків та у вирощуванні столового винограду, а також затверджено стандартний асортимент сортів винограду. Передбачалося в південних і південно-західних районах України, найбільш сприятливих для вирощування винограду, але віддалених від великих міст і промислових центрів, створити сировинні бази для виробництва високоякісних марочних і столових вин, шампанського і коньяків. Для одержання шампанських виноматеріалів і виробництва шампанського виділялися південно-західні райони Одеської області – Гросулівський, Роздільнянський і Цебриківський та Придністровські райони Вінницької області – Могилів-Подільський, Ямпільський і Яришівський. Розташовані на правому березі Дніпра Береславський, Калінінський і Херсонський райони Херсонської області мали спеціалізуватися на вирощуванні винограду для виробництва високоякісних марочних вин, в основному білих, а лівобережний Каховський район Херсонської області – на вирощуванні винограду для виробництва високоякісних марочних столових вин, в основному червоних. Для виробництва коньяків виділялися західні райони Одеської області – Фрунзівський, Котовський, Красноокнянський, Балтський і Піщанський. Вирощування столового винограду мало здійснюватися в особливо сприятливих для цього Ізмаїльській, Одеській, Миколаївській, Херсонській і Запорізькій областях, а також навколо всіх великих міст і промислових центрів України. Передбачалося значно розширити площі виноградних насаджень столових, а також технічних сортів винограду для виробництва шампанських і столових вин у районах Донбасу [2, 226–228].

Уже впродовж 1944 р. у республіці були виконані великі за обсягами роботи по відродженню виноградарської галузі, організації державних і колгоспних виноградарських господарств і виноградних розсадників та відновленню виноградних насаджень. З метою концентрації керівництва процесом вирощування й переробки винограду в складі Наркомату харчової промисловості було організовано Головне управління виноробної промисловості (з чотирма трестами: Одеським, Херсонським, Сталінським й Ізмаїльським), якому підпорядкували 20 виноградарських радгоспів інших наркоматів і трестів. Станом на 21 листопада було відновлено діяльність 5 виноградарських радгоспів в Ізмаїльській області, підібрані господарства для організації виноградарських радгоспів у Сталінській, Ворошиловградській і Чернівецькій областях. Приступили до організації 11 радгоспів в Одеській області й 10 радгоспів в Ізмаїльській області.

Для забезпечення виконання плану ремонту існуючих виноградників і закладання нових у 1944 р. радгоспами було вирощено 640 тис. шт. кореневовласних європейських саджанців і 515 тис. шт. прищеплених саджанців, що дозволило забезпечити потреби в ремонті виноградників радгоспів на площі 800 га і посадку 25 га нових виноградників.

Велику кількість посадкового матеріалу надала для радгоспів і колгоспів України Грузинська РСР, а саме: прищеплених саджанців – 500 тис. шт., чубуків прищеплених сортів – 6 млн шт., чубуків європейських сортів – 600 тис. шт. Крім того, Україна одержала 11 млн 600 тис. шт. чубуків європейських стандартних сортів винограду з інших республік та областей Радянського Союзу.

Однак для виконання планових завдань по закладанню нових виноградників у радгоспах не вистачало: прищеплених саджанців – 600 тис. шт., американських прищеп – 10 млн шт. Тому з метою виконання встановленого урядом плану по виробництву посадкового матеріалу (по заготівлі, прищепленню і вирощуванню) Наркомхарчпромом УРСР і Наркомземом УРСР спільно були розроблені й реалізовані наступні заходи: визначено

47 колгоспних розсадників, які вирощували посадковий матеріал на договірних засадах з радгоспами; для заготівлі посадкового матеріалу до Грузії й Криму було відряджено 15 агрономів, 50 робітників радгоспів і 175 колгоспників; здійснено підготовку ґрунту (плантаж) під закладання шкілок навесні 1945 р. у радгоспах на площі 149 га і в колгоспах на площі 230 га [7, 396–397].

Висновки. Розпочата робота в 1944 р. по організації державних і колгоспних виноградних розсадників та відновленню виноградних насаджень була продовжена в 1945 р. Однак через відсутність необхідної кількості коштів, спеціальної техніки та тягла, посадкового матеріалу, спеціалістів і робочої сили в повному обсязі поставлені завдання у справі відродження галузі не вдалося виконати.

Список використаної літератури

1. Буцько М. О. Відродження колгоспного села. (Комуністична партія України – організатор відбудови сільського господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни) / М. О. Буцько, М. І. Лавринович. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 168 с.; Каневський О. П. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР / О. П. Каневський. – К. ; Х. : Держсільгоспвидав УРСР, 1947. – 286 с.; Перехрест О. Г. Українське село в 1941–1945 рр. : економічне та соціальне становище / О. Г. Перехрест. Монографія / НАН України. Ін-т історії України. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2011. – 668 с.
2. Каневський О. П. Вказ. праця.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 3987.
4. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 62.
5. Лаута С. П. Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни / С. П. Лаута. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1965.
6. Буцько М. Вказ. праця.
7. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 : документы и материалы : в 3 т. – К. : Наукова думка, 1985. – Т. 3. – 511 с.

Одержано редакцією 01.09.2014

Прийнято до публікації 20.11.2014

Аннотация. *Перехрест А. Г. Мероприятия по возрождению садоводства и виноградарства в Украине в 1943–1950 гг. Статья посвящена рассмотрению недостаточно исследованному и освещенному в отечественной историографии сегмента аграрной истории Украины – возрождению садоводческой и виноградарской отраслей сельскохозяйственного сектора экономики Украины 1943–1945 гг. Проанализированы состояние дел в названных отраслях в передвоенный период, губительные последствия для их функционирования войны и нацистской оккупации. Рассмотрены осуществленные мероприятия по возрождению садоводства и виноградарства в республике в 1943 – 1945 гг. Показаны основные направления восстановительных работ, проблемы и трудности, сопровождавшие этот процесс, пути и средства их преодоления, конкретную помощь, наданную украинским аграриям республиками СССР. Акцентируется внимание на положительных результатах восстановительных работ и нерешенных проблемах и их причинах.*

Ключевые слова: садоводство, виноградарство, насаждения, сортовой состав, посадочный материал.

Summary. *Perekhrest A. G. Events on revival of horticulture and viticulture in Ukraine in 1943–1950 gg.*

The article considers insufficiently explored and illuminated in the national historiography segment agrarian history of Ukraine – the revival of horticultural and viticultural industries agricultural sector of economy of Ukraine 1943–1945 gg. Analyzed the state of affairs in these sectors in peredvoenny period devastating consequences for their functioning war and the Nazi occupation. The activities considered to revive the horticulture and viticulture in the during the 1943–1945 are implemented. It was showed the basic directions of restoration work, the problems and difficulties that accompanied this process, ways and means to overcome them, specific assistance, nada Ukrainian farmers by Soviet republics. Emphasize the positive results of restoration work and unsolved problems and their causes.

Key words: horticulture, viticulture, planting, varietal composition, planting material.

**ДО ПИТАННЯ ЗАПРОВАДЖЕННЯ КАРТКОВОЇ СИСТЕМИ РОЗПОДІЛУ
ПРОДУКТІВ ХАРЧУВАННЯ ТА ПРОМИСЛОВИХ ТОВАРІВ
В ЦЕНТРАЛЬНІЙ УКРАЇНІ
НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ПЕРІОДІ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ**

У статті розкрито шляхи вирішення проблеми забезпечення населення міст продуктами харчування та промисловими товарами через запровадження карткової системи у завершальний період Великої Вітчизняної війни. Охарактеризовано діяльність карткових бюро та висвітлено проблеми, що виникали під час їхньої роботи. Приділено увагу питанню виготовлення бланків цих важливих документів, що виготовлялися на спеціальному візерунковому папері та вчасному постачанні їх до карткових бюро. Звернуто увагу на проблему появи у списках т.зв. «мертвих душ».

Ключові слова: карткове бюро, контрольно-облікове бюро, бланки, робітники, списки, норми, міське населення, продовольчі та промислові картки, труднощі.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання історії функціонування карткової системи, що була запроваджена в роки Великої Вітчизняної війни, одержало доволі широке висвітлення у працях У. Чернявського [1], Л. Гордона [2], О. Зуйкової [3], А. Ларіна [4], Т. Вронської [5], О. Янковської [6]. Разом з тим, є потреба детальніше розглянути питання запровадження й використання карткової системи в Центральній Україні у завершальний період Великої Вітчизняної війни. У статті автор ставить за **мету** розкрити принципи організації роботи карткових бюро, їхні функції, проблеми та недоліки, що мали місце в роботі бюро.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, для розподілу серед населення карток, ордерів, спеціальних талонів на нормовані продовольчі та промислові товари при міських і районних радах були організовані карткові бюро, до роботи яких поряд з штатними працівниками залучалися також робітники промислових підприємств та службовці державних установ. Вони безпосередньо займалися видачею карток, здійснювали інші контрольні функції. Долучалися до цієї роботи і представники громадськості. Спеціально створені при будуправліннях, райвоенкоматах громадські комітети, до яких входили здебільшого дружини військовослужбовців, стежили за розподілом карток та їх отоварюванням.

Окрім цього, у кожній з областей Центральної України були створені спеціальні контрольно-облікові бюро, які відстежували правильність видачі карток, перевіряли контингенти населення, прийнятого на централізоване постачання, а також здійснювали ревізії наявності та видачі товарів безпосередньо у торговельних закладах. За встановленим порядком усі торговельні організації, заклади громадського харчування зобов'язані були здавати контрольно-обліковим бюро талони карток на підтвердження реалізації нормованих продуктів.

Так, наприклад, у м. Києві для проведення контрольної роботи поряд із 13 міськими контрольно-обліковими бюро у всіх районах міста були створені свої карткові бюро, які розпочали роботу з 1 грудня 1943 р. [7, 69].

У досліджуваній період функції безпосереднього контролю за сферою розподілу продуктів харчування та промислових товарів, окрім згаданих органів влади, знаходились у компетенції Народного Комісаріату державного контролю (згодом Міністерство державного контролю), який більш ефективно, ніж ті, що робили це у попередній час (державна інспекція при Наркоматі торгівлі), виконував ці обов'язки [8, 42]. Це відбувалося не тому, що у Держконтролі працювали більш сумлінні люди, а тому, що, по-перше, поєднання розподільчих і контролюючих функцій цілком справедливо було визнане неефективним і, по-друге, створювало певні «спокуси» для функціонерів.

Картки видавалися за заздалегідь складеними списками за місцем роботи або проживання і були документами суворої звітності. Якщо з працюючими справа була більш-менш зрозумілою, оскільки ними опікувалися за місцем роботи, то з іншими верствами населення (зокрема з утриманнями) траплялися ускладнення. Цей статус у той час могли отримати громадяни

похилого віку або непрацездатні, а також діти. Так, кількість утриманців фіксувалася і вписувалася або до картки працюючого члена родини, або до окремих списків при домоуправліннях.

Принагідно слід наголосити, що з часом окремі складові карткової системи зазнали серйозних реформувань. Певне безладдя, пов'язане зі становленням цієї складної постачальницької ієрархії, поступово ліквідовувалося. Вибудовувалась струнка і сувора послідовність складання списків працюючих, яка була значно відмінною від тієї дещо спрощеної, що існувала в перші місяці впровадження нормованого постачання. Коли вся територія УРСР була визволена й відновили свою роботу практично всі галузеві економічні органи, у картковій системі стали дотримуватись суворого порядку, за яким спочатку підприємства надсилали свої клопотання і відповідні списки до галузевих наркоматів, потім останні передавали їх до аналогічних союзних установ, і вже ті через РНК СРСР вносили їх до відповідного переліку підприємств, організацій та установ і планували відповідні кошти у централізованому фонді.

У межах організаційної підготовчої роботи до запровадження карткової системи у містах Центральної України важливе місце займала проблема друку самих бланків цих життєво важливих документів, що виготовлялися на спеціальному візерунковому папері. Це було для того часу досить нелегкою справою через брак паперу і віддаленість самих друкарень від споживачів, а відтак – ускладнювалася їх доставка до розподільчих структур.

Картки на хліб, інше продовольство і промислові товари з 1 січня 1943 р. друкувалися за єдиними формами. Вони мали умовні позначки категорій та груп постачання, найменування республіки, краю, області, міста із зазначенням року і місяця, на який видана картка на хліб та продовольчі товари. Кожна з них мала вигляд аркуша, який містив відрізки квадратиків односторонньої норми, об'єднані за декадами. У нижній частині картки – «прикріпному талоні» – вказувалися місяць і рік, а також місячна норма. У верхньому лівому кутку (або у правому) під узагальнюючою графою «стандартна довідка» містилися дані про власника документа: прізвище, ім'я та по батькові, дані паспорта, адреса, а також наявність утриманців та їх кількість. Ці ж дані містив і «контрольний талон», який також був невід'ємною частиною кожної картки. То ж кожен продавець хлібного магазину, окрім робочого ножа, мав бути озброєним і ножицями, щоб відрізати шматочок паперу – квадратик денної норми від картки. Згодом продовольчі (як і промислові картки) зазнали певних змін. Якщо у 1944 р. це були талони або місячні картки для різних верств міського населення на продовольство й окремо на цукор, то вже пізніше їх певних чином уніфікували.

Також непоодинокими були випадки, коли перебої у постачанні траплялися не лише тому, що бракувало хліба або інших продуктів. Виникали труднощі також із доставкою бланків карток, наприклад, до Полтави з Харкова, де вони друкувалися наприкінці грудня 1943 р. [9, 21]. Такі ж негаразди пізніше виникли з доставкою карток у Вінницю.

Брак паперу на початку 1944 р. змусив друкарню «Київська правда» надрукувати п'ятиденні талони на хліб для утриманців із нормою 300 гр. на день на зворотному боці німецької продовольчої картки, яка передбачала забезпечення працюючих під час окупації столиці за нормою 500 гр. хліба на день. Це не залишилось непоміченим з боку Наркому внутрішніх справ УРСР В. Рясного, який у своєму листі до секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка звернув на це увагу і просив негайно заборонити використання цих карток, оскільки вони «можуть служити предметом агітації з боку ворожого елемента» [10, 1–2].

З метою забезпечення своєчасного друкування та видачі карток для визволених областей УРСР постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 27 липня 1944 р. «Про друкування хлібних, продовольчих та промтоварних карток і талонів для УРСР» на зміну постанови від 21 грудня 1943 р. передбачалося організувати до 1 серпня 1944 р. спеціальні режимні цехи для друкування карток і талонів для населення України й областей центрального регіону, зокрема, у друкарнях «Комуніст» (м. Харків) – для Полтавської області, «Хромолітографія» (м. Одеса) – для Кіровоградської і Вінницької областей; столична друкарня «Київська правда» – для Києва, Черкас та інших міст Київської області. Друкарні зобов'язувалися виготовляти картки на півтора

місяці вперед, а уповноважений Наркомату зв'язку СРСР при РНК УРСР зобов'язаний був неухильно стежити за своєчасним відправленням карток і талонів до окремих міст УРСР за вказівками та в терміни, встановлені Наркоматом торгівлі УРСР [11, 73].

Утім, у системі нормованого постачання перманентно виникали проблеми, які не залежали від роботи верстата, що друкував картки, або залізниці, яка не могла вчасно їх доставити на місця. Ці зловживання ставали породженням людської «ініціативи» у бажанні погріти руки, користуючись негараздами воєнної доби. Непоодинокими були випадки, коли ті, хто мав доступ до складання списків отримувачів карток на окремих підприємствах, вносили до них т.зв. «мертві душі».

Наприклад, за законом ті, хто звільнявся з підприємства, втрачали право на отримання т.зв. індустріального пайка. Картки в цьому випадку видавалися вже на новому місці роботи, а на заводі або фабриці, де працював робітник до того, він виключався зі списку. Представники адміністрації підприємств, однак, часто-густо залишали тих, хто звільнився, у списках на отримання продуктів харчування або ще й вносили до списків вигадані прізвища і таким чином одержували «зайві» пайки. До таких же дій вдавалися й працівники карткових бюро.

Навівши порядок у друкуванні карток, органи влади вирішили у серпні 1944 р. продемонструвати свою прискіпливу увагу до функціонування карткової системи в УРСР, здійснивши показову перевірку Сталінського району м. Києва силами 130 спеціально виділених для цього працівників. Унаслідок перевірки 10 контор і 56 домоуправлінь, які здійснювали видачу карток у згаданому районі столиці, було виявлено грубі порушення: картки видавалися утриманцям, на яких глава або член сім'ї вже отримував продукти за місцем роботи; картки видавалися приватним торговцям, які не мали на це права, а також іншим особам, які були працездатними, але ніде не працювали. Зафіксовані були також випадки привласнення карток шляхом підробки підписів у відповідних списках за тих, хто вибув із будинку або помер. Нечисті на руку працівники цих установ штучно збільшували кількість утриманців у родинах, забираючи собі зайві картки, а також видавали інвалідам картки з нормою 300 гр. хліба на день, а по відомості проводили ці ж документи з нормою 500 гр. Шляхом таких маніпуляцій і обману лише за травень 1944 р. робітники домоуправлінь Сталінського району м. Києва видали або привласнили хлібних карток на 1 т хліба. Серед визнаних винними 5 осіб було притягнуто до кримінальної відповідальності [11, 15–18].

Доречно акцентувати на тому, що злочини у сфері карткової системи протягом усієї війни та перших повоєнних років карались дуже суворо. Ще 3 березня 1943 р. Нарком юстиції СРСР на численні звернення з місць дав чітке роз'яснення, що справи про розкрадання продовольчих і промислових карток треба відносити до категорії справ, передбачених спільним наказом Наркомату юстиції (НКЮ) СРСР і прокурора СРСР від 2 січня 1943 р. та спеціальною постановою ДКО від 22 січня 1943 р., наказом прокурора СРСР і НКЮ СРСР від 27 січня 1943 р., кваліфікуючи їх за статтею 162 п. «г» і «д» Кримінального кодексу, яка передбачала позбавлення волі від 2 до 5 років. Продаж карток передбачав ще вищий ступінь покарання. Ті, хто купував картки, також повинні були відповідати за законом, зокрема за ст.192 ч. II Кримінального кодексу [12, 20–22, 32], яка передбачала виправні роботи від двох до шести місяців. Такі роз'яснення були розіслані всім судовим інституціям та органам внутрішніх справ. Пізніше траплялися і випадки, коли для залякування населення деякі високі очільники держави пропонували застосовувати й вищу міру покарання стосовно тих, хто продавав картки.

Уже майже через рік після визволення Полтава знову опинилася у центрі непорозуміння, пов'язаного з відсутністю карток на хліб та інші продукти. 6 вересня 1944 р. із грифом «таємно» до організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У надійшла телеграма, у якій повідомлялося, що «Харківський обласний відділ торгівлі і Харківське облкартбюро не забезпечують виконання партійних постанов у сфері відпуску продовольчих та промислових карток для Полтавської області», тому що у липні там не видано 15 тис. хлібних карток, у серпні – 179 тис., а також 168 тис. продовольчих карток [13, 172].

Такого роду порушення траплялися не так уже й рідко й щоразу ставали предметом серйозного розгляду контролюючих організацій.

Аналізуючи систему нормованого постачання, необхідно звернути увагу на таку дуже важливу обставину – без грошей картки не отоварювалося, і тому рівень забезпечення продуктами харчування кожної родини залежав від того, скільки працюючих та утриманців було у ній. Розмір самої зарплати, пенсії, допомоги або стипендії (для студентів і учнів ремісничих училищ) суттєво впливав на рівень забезпечення та споживання.

Тим, хто мав нещастя загубити місячні картки, загрожувало голодне або напівголодне животіння, оскільки, як правило, картки не дублювалися. Відновлювалися втрачені картки у виняткових випадках, яких були одиниці на тисячі. Дуже важко було довести, що картка дійсно була викрадена. І спрямованість відповідних органів на ще більшу суворість у вирішенні цих питань була непохитною. Це пояснювалось, не в останню чергу, і тим, що у воєнний та повоєнний час процвітала спекуляція картками.

Раз на місяць відбувалася перереєстрація карток робітників для того, щоб зняти з обліку тих, хто звільнився. Працевдатним громадянам, які не влаштовувалися на роботу, видавали лише картки на хліб, із постачання жирами і м'ясом їх знімали. Жителі приміської зони, де картки не видавалися, у разі влаштування на роботу отримували їх нарівні з городянами [14, 10].

Висновки. Отже, викладене вище свідчить, що рівень постачання за картками для більшості громадян був далеко недостатнім і дозволяв лише задовольняти низький фізіологічний мінімум. Тим більше, що багатьом родинам, де картки мали не всі, доводилося виживати на одну-дві картки трьом-чотирьом особам. Тому дуже важливими факторами карткової системи, через яку здійснювалося постачання продуктами харчування, стали запроваджені норми та їх диференціація. Але це питання окремого дослідження.

Список використаної літератури

1. Чернявский У. Г. Война и продовольствие. Снабжение городского населения в Великую Отечественную войну / У. Г. Чернявский. – М., 1964. – 208 с.
2. Гордон Л. А. Черты социалистического образа жизни: быт городских рабочих вчера, сегодня, завтра / Л. А. Гордон. – М.: Наука, 1977. – 159 с.
3. Зуйкова Е. М. Удовлетворение бытовых потребностей городского населения / Е. М. Зуйкова. – М., 1976. – 38 с.
4. Ларін А. Ф. Відновлення постачання продовольчими товарами міського населення УРСР після визволення від гітлерівських окупантів / А. Ф. Ларін // Український історичний журнал. – 1974. – № 7. – С. 50–57.
5. Вронська Т. В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.) / Т. В. Вронська. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 83 с.
6. Янковська О. Соціальна політика радянської держави в містах України в 1945–1953 рр. за свідченнями громадян (на матеріалах НКВС–НКДБ УРСР) / О. Янковська // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. Вип. 9. – К.: НАН України. Інститут історії України, 2005. – С. 326–345.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 78, спр. 19
8. Кожурин В. С. Неизвестная война: деятельность советского государства по обеспечению условий жизни и труда рабочих в годы Великой Отечественной войны / В. С. Кожурин. – М., 1990. – 346 с.
9. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 78, спр. 92.
10. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1352.
11. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1353.
12. Государственный архив Российской Федерации, ф. 9492, оп. 1, д. 1.
13. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 78, спр. 90.
14. Чернявский У. Г. Обеспечение городов продовольствием в годы Великой Отечественной войны / У. Г. Чернявский // История СРСР. – 1959. – № 4. – С. 57–64.

Одержано редакцією 01.09.2014
Прийнято до публікації 20.11.2014

Анотація. Гальченко С. И. К вопросу о внедрении карточной системы распределения продуктов питания и промышленных товаров в Центральной Украине на завершающем этапе Великой Отечественной войны. В статье раскрыты пути решения проблемы обеспечения населения городов продуктами питания и промышленными товарами через организацию карточной системы на завершающем этапе Великой Отечественной войны. Дана характеристика деятельности карточных бюро и проблемы, которые возникали во время их работы. Уделено

внимание проблеме выпуска самих бланков, которые изготовлялись на специальной бумаге и своевременной поставке их в бюро. Было обращено внимание и на проблему появления в списках т.н. «мёртвых душ».

Ключевые слова: карточное бюро, контрольно-учётные бюро, бланки, рабочие, списки, нормы, городское население, продовольственные и промышленные карты, трудности.

Summary. Galchenko S.I. To the question of card system rationing of food distribution and industrial products in the central Ukraine at the final stages of World war II. In the article the author reveals solutions how to provide the urban population through the organization of card system in the final stages of World War II. The cardbureau activities and problems are characterized, which encountered during the last. Separately stated submission to Narodnyi Commissariat. Also the attention was paid to the problem of printing forms of these vital documents that were made at a special patterned paper and supplying them to the cardbureaus. Typically, the card issued to a predefined lists for job or address and documents were of strict accountability. Most cards have a specific design with clearly specified rules. The author drew attention to the problem of the existence in the lists of the so-called "DeadSouls", which was proved by the public authorities and involved punishment for perpetrators up to imprisonment from 2 to 5 years. Analyzing the normalized supply system the author noticed very important fact that no money cards do not used and therefore the level of foodstuff in each family depended on the number of employees and dependents were in it. The size of the salaries, pensions, allowances or scholarships (for students and trade schools) significantly affect the level of provision and consumption.

Also, who had the misfortune to lose monthly cards were threatened to hungry or half-starved existence because no card reviewed. Once per month there was re- cards of the workers to withdraw from the account of those who resigned. People of working age who are not held a job were given cards only for bread, with fat and meat supply them removed.

Key words: cardbureau, Control and Accounts Office, forms, workers, lists, rules, urban population, food and industrial cards, difficulties.

УДК. 930.85 (477):«1950/1960»

Ю. В. Дзюбенко

ДО ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КАДРАМИ РЕЖИСЕРІВ УКРАЇНСЬКОЇ КІНОІНДУСТРІЇ В 1950-х – 1960-х РР.

У статті охарактеризовано ситуацію з забезпеченням українських кіностудій кадрами режисерів. Наголошено, що час «відлиги» став для вітчизняного кінематографа знаковим, адже відбувається відхід від домінування ідеологічної пропаганди, а національний колорит і традиції зумовили появу українського поетичного та авторського кіно. Звернуто увагу на те, що в цей період має місце обмін режисерами між республіканськими кіношколами та кіностудіями. Режисери, що приїздили працювати в Україну, гармонічно вливались у ті культурні процеси, що відбувались на теренах республіки. У свою чергу вихідці з України, що працювали на Московській та інших республіканських кіностудіях, отримали визнання як у Радянському Союзі, так і за кордоном.

Ключові слова: кіностудія, кінорежисер, «відлига», поетичне кіно, авторське кіно.

Постановка проблеми. У період другої половини 1950-х – на початку 1960-х рр., так званий період «відлиги», кіно розвивається як дієвий засіб побудови радянського суспільства. Кіномистецтво стає інструментом зближення національних культур, формує засадні принципи радянського способу життя та суспільних організацій. Стрімко зростає кількість української кінопродукції. Якщо у довоєнний період на українських кіностудіях було знято 56 стрічок, то з 1954 р. по 1964 р. – понад 180 кінофільмів. На шпальтах газет точилися дискусії про ідеального героя, типовий позитивний образ із суперечливими рисами, подальші перспективи розвитку вітчизняного кінематографу. У свою чергу, така ситуація викликала нові потреби у кадрах вітчизняних кінорежисерів та акторів. Вирішення цієї проблеми стає нагальною умовою функціонування кіноіндустрії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Тема зростання ролі кіно в українській культурі та його кадрового забезпечення одержала певне висвітлення у дослідженнях з

історії кіномистецтва. Серед них варто відзначити праці З. І. Алфьорової [1], у яких розглядаються проблеми впливу кіно на телебачення та громадянське суспільство в другій половині XX ст. Вагомим внеском у наукові знання щодо вітчизняної кіноіндустрії стали праці А. А. Роміцина [2], С. Д. Зубкова, Г. В. Журова [3]. Названі дослідники, виділяючи український кінематограф із загального радянського, розкривають особливості та відмінності фільмів, знятих на Київській та Одеській кіностудіях, від фільмів, знятих на кіностудіях інших республік. На сучасному етапі зазначена тема детально розкрита в праці «Історія українського кіномистецтва» відомого в Європі історика українського кіномистецтва Л. Госейка [4]. Автор висвітлює основні проблеми, які піднімали українські кінорежисери в своїх роботах, характеризує кадрове забезпечення кіностудій, співпрацю українських кіностудій з іншими республіканськими кіностудіями та іноземними колегами по цеху. Водночас ще багато аспектів функціонування в означений період вітчизняної кіноіндустрії потребує неупередженого дослідження. Це, зокрема, стосується й питання щодо кадрового забезпечення української кіноіндустрії. З огляду на зазначене вище, у заявленій публікації автор ставить за мету проаналізувати кадрове забезпечення українських кіностудій режисерським складом, розкрити особливості режисерської роботи зазначеного періоду.

Виклад основного матеріалу. З початком духовного оновлення, у першу чергу культурного, у середині 1950-х рр. у республіканському кінематографі складається ситуація кадрової режисерської кризи. Про це свідчать наступні факти: у 1954–1962 рр. в Україні було підготовлено лише 10 кінорежисерів, а в 1962–1965 рр. – близько двадцяти. Відродження кінофакультету в Києві було здійснено аж у 1961 р. Але план прийому на навчання до Київського інституту культури на режисерське відділення становив лише 8 осіб, а на акторське відділення – 12 [4, 145]. Водночас, факультет приймав на навчання значну кількість студентів із країн соціалістичного табору, а також країн третього світу. То ж чимало бажаючих вимушені були їхати з України на навчання у Всесоюзному державному інституті кіномистецтва (ВДІК) у Москві. Більшість випускників кіновідділення Київського театрального технікуму, Одеського технікуму кінематографії прямували також працювати до Москви.

У той же час на початку 1960-х рр. у контексті пропаганди політики щодо злиття національностей, виникає ідея обміну режисерами між кіностудіями СРСР й створення інтернаціональних кінознімальних колективів. Одним із перших проявів такої політики компартії став переїзд О. Алова до Москви на кіностудію «Мосфільм». До 1957 р. він працював на Київській кіностудії ім. О. П. Довженка й був асистентом режисера І. Савченка в кінокартині «Тарас Шевченко». Ще один учень І. Савченка – В. Наумов – працював разом з О. Аловим на цій же кіностудії, і в 1957 р. їх запросив І. А. Пиріов на зйомку свого фільму «Мир входящему» до Москви.

Усю свою творчу кар'єру, починаючи з 1956 р., проходить у російському кінематографі виходець з Мелітополя – Г. Чухрай, відомий також за фільмом «Балада про солдата» (1959 р.). Г. Чухрай неодноразово отримував нагороди за свої кінострічки як в Радянському Союзі, так і за кордоном (Сан-Франциско, Мехіко, Канни). Учениця О. Довженка й М. Ромма, шістдесятниця Л. Шепінько ставить свій перший фільм «Спека» у Киргизії, потім – кінофільм «Крила» у Росії. Після участі в картині Т. Левчука «Іван Франко» надовго зникне з України С. Бондарчук, який у 1959 р. отримає визнання за акторську гру у власному фільмі «Доля людини», знятому на кіностудії «Мосфільм». Так само в Росії опиняється заохочений багатообіцяним режисерським дебютом у «Вірності» П. Тодоровський, тоді як В. Лисенко працює у Кишиневі [4, 146]. До цього слід додати, що російська картина «Війна і мир» була поставлена режисером українського походження С. Бондарчуком, і що в 1964 р., стрічка киргизького виробництва «Спека» за режисури українки Л. Шепітько була нагороджена на фестивалі в Карлових Варах.

Яскравим прикладом обміну кінорежисерами є М. Хуцієв, що народився у Тбілісі, навчався у Всесоюзному державному інституті кіномистецтва, і з 1955 р. плідно працював на Одеській кіностудії. Кінострічки «Весна на вулиці Зарічній» (1956 р.) та «Два Федори»

(1958 р.) стали одними з найпопулярніших картин епохи «відлиги» та отримали відзнаки. Та з 1960 р. М. Хуцєв переїздить до Москви, де працює на «Мосфільмі».

Феноменальним явищем у цій міграційній політиці став прихід в українську культуру С. Параджанова і його вкорінення в ній. Цей вірменин, родом із Грузії, чиї перші фільми пройшли непоміченими, згодом стає провідним діячем українського кіно й завдяки шедеврові «Тіні забутих предків» здобуває визнання у світі. З виходом укінопрокат цього фільму в Україні з'являється новий напрям кінематографії – українське поетичне кіно. Піку свого розвитку цей напрям набуде вже в 1970-х рр., але «Тіні забутих предків» закладуть основи для розвитку цього напрямку. С. Параджанов працює в час «відлиги», яка дає змогу українській інтелігенції порушити питання про дискримінаційну політику проти неросійських народів. Він тісно пов'язаний із рухом дисидентів, що не могло не відбитись в його творчих доробках.

У пошуках нових талантів українське кіно відкриває доступ до своїх студій, але підсвідомо воно добирає лише ідеологічно надійних молодих початківців. Випадок з С. Параджановим наводить на думку, що майбутній великий майстер прийняв ці умови, вичікуючи слушного моменту, а саме 1957 р. він знімає три документальні фільми «Думка», «Золоті руки», «Наталя Ужвій».

Незважаючи на вдале складання іспиту його першим фільмом «Андрієш», що викликав зацікавлення громадськості, С. Параджанову доводиться чекати довгих чотири роки, доки кіностудія ім. О. Довженка замовить йому новий художній фільм [1, 259]. Його підтримує перший секретар ЦК КПУ П. Шелест, котрий, хоча й непослідовно, але виступає на захист української культури й мови.

До 1965 р. лави національного кінематографа поповнюють молоді режисери, які народились у тридцяті роки й майже всі здобули професійну освіту. У співавторстві з Є. Брюнчугіним, А. Буковський, учень В. Брауна та М. Маєвської, знімає свій перший повнометражний сентиментальний фільм «Серед добрих людей», який звеличує материнську любов [4, 173].

Середина 1960-х рр. ознаменована появою в Україні авторського кіно, що значною мірою асоціюється з іменами Кіри та Олександра Муратових. Один з перших їхніх фільмів «Явдоха Павлівна», знятий О. Муратовим за класичними радянськими кінотрадиціями. Такого стилю він дотримуватиметься упродовж усієї своєї кар'єри.

У 1964 р. на Одеській кіностудії, К. Муратова було знято кінофільм «Короткі зустрічі». Цей фільм був першими самостійними спробами режисерки в українській кіноіндустрії. Слід зазначити, що К. Муратова зосереджується на ландшафтах і символах, які є унікальними продуктами радянського життя, і її фільми стосуються виключно них. Фокусуючись на радянському побуті, повсякденності чи стилі радянського життя, її фільми близькі до соціал-реалістичного кіно. Згодом за плідну роботу її буде відзначено на щорічному Роттердамському кінофестивалі, як «одним із найбільш феноменальних митців Східної Європи за останні 50 років. Справді унікальною її робить те, що вона не підкоряється жодним інституціалізованим кінотрадиціям чи кіноконтекстам, крім власних. Навпаки: вона завжди противилася і нищила будь-які ніші, в які її вписували. Це одна з причин, чому вона досі не остаточно визнана у фестивальному світі та серед сінефілів» [6, 98].

Про високий рівень визнання серед глядачів українських кінорежисерів свідчить те, що із чотирьох призів, отриманих радянськими картинами на міжнародних фестивалях 1965 р., два присуджено українським фільмам: «Тіням забутих предків» С. Параджанова у Мар-дель-Плата (Аргентина) й «Вірності» П. Тодоровського у Венеції.

Висновки. Таким чином, проаналізувавши наявну літературу та джерела, автор дійшла висновків, що в середині 1950-х – на початку 1960-х рр. завдяки політичним подіям та змінам, що відбувались у суспільстві, мав місце сильний поштовх для розвитку кінематографу, створення нових кінофільмів, дійсність яких відходила від ідеологічного кліше.

В українському кіновиробництві брали участь багато неукраїнських режисерів, акторів, сценаристів. Багато з них досить динамічно вкорінились в українській культурі. Доба «відлиги» ознаменувалась духовним оновленням й це стало міцним підґрунтям для

створення нових течій і напрямів у вітчизняному кіно. Одним з них на початку 1960-х рр. стало українське поетичне та авторське кіно [7, 217]. Слід зазначити, що, це був період становлення професійного радянського кінематографа, що покадрово відображав повсякденну реальність та ілюзорні фантазії будівничого соціалізму.

Список використаної літератури

1. Алфьорова З. І. Історія кінематографа і телебачення : навч. посіб. / З. І. Алфьорова ; Харк. держ. акад. культури. – Х., 2007. – Ч. 1. – 88 с.
2. Роміцин А. А. Українське радянське кіномистецтво 1941–1954 : нариси / А. А. Роміцин. – М. : Вид-во АН УРСР, 1959. – 229 с.
3. Журов Г. В. Київська кіностудія імені О. Довженка : нарис / Г. В. Журов. – К. : Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1962. – 79 с.
4. Госейко Л. Історія українського кінематографу 1896–1995 : пер. з франц. / Л. Госейко. – К. : КІНО-КОЛО, 2005. – 464 с.
5. Новікова Л. Є. Український кінематограф і процеси національної ідентифікації на рубежі XX–XXI століть : автореф. дис. канд. мистецтвознав. : 17.00.04 / Л. Є. Новікова ; Нац. акад. наук України, Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. – К., 2012. – 18 с.
6. Приходько А. С. Історія українського кінематографа XX століття [Текст] : навч. посіб. / А. С. Приходько ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т педагогіки. – К. : Педагогічна думка, 2012. – 127 с.
7. Історія української культури : у 5 т. / Б. Є. Патон (голов. ред.), В. А. Смолій (ред.). – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 3. Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – 1246 с.
8. Безручко О. В. Українська мистецька кіноосвіта : монографія / О. В. Безручко ; Київ. міжнар. ун-т. – К. : КиМУ, 2012. – Т. 3. – 218 с.
9. Нариси з історії кіномистецтва України / Академія мистецтв України, Інститут проблем сучасного мистецтва ; ред.-упоряд. І. Зубавіна ; голова ред. кол. В. Сидоренко. – К. : Інтертехнологія, 2006. – 864 с.
10. Очерки истории советского кино : в 3 т. / под. ред. Ю. С. Калашникова и др. – М. : Вид-во АН УРСР, 1956. – Т. 3. – 368 с.
11. Кузюк О. М. Державна політика в галузі кінематографа в радянській Україні (кінець 1920-х – 1930-ті роки) : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / О. М. Кузюк О. М. ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2012. – 16 с.

Одержано редакцією 01.09.2014
Прийнято до публікації 20.11.2014

Аннотация: *К вопросу обеспечения кадрами режиссеров украинской киноиндустрии в 1950-х – 1960-х гг.*

В статье охарактеризованы работу украинских киностудий, а именно Киевской киностудии им. А. П. Довженко и Одесской киностудии в 1950 - 1960-х гг. Время «оттепели» стал для кинематографа особенным, ведь происходит отход от доминирования идеологической пропаганды, обращается внимание на национальные особенности и традиции, появляется украинское поэтическое и авторское кино. Обращается внимание на то, что в этот период происходит обмен режиссерами между республиканскими киношколами и киностудиями. Режиссеры, которые приезжали работать в Украину, вливались в те культурные процессы, которые происходили на территории республики. В свою очередь выходцы из Украины, которые работали на Московской и других республиканских киностудиях, получили признание как в Советском Союзе, так и за рубежом.

Ключевые слова: киностудия, кинорежиссер, «оттепель», поэтическое кино, авторское кино.

Summary. The question staffing director Ukrainian film industry in 1950 – 1960.

The article describes the work of the Ukrainian film studios such as Kiev Film Studio n.a. O.P.Dovzhenko and Odessa Film Studio in 1950 – 1960's. A time «thaw» became a landmark for cinematography, because there is a departure from the dominance of ideological propaganda, drew attention to the national character and traditions of so appears the Ukrainian poetic cinema. The attention directed to the fact that during this period there is an exchange filmmakers between republican cinematography schools and film studios. Filmmakers, who came to work in Ukraine, harmoniously flowed in the cultural processes that took place in the republic. In turn, immigrants from Ukraine who worked at the Moscow and other republican film studios have been recognized in the Soviet Union and abroad. The cinematic art becomes an instrument of convergence of national cultures, forms the fundamental principles of the Soviet way of life and social organizations.

Key words: film studio, filmmaker, «thaw», Ukrainian poetic cinema.

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ І ВЛАДА УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 1990-Х РР: КОНСТРУКТИВНИЙ ДІАЛОГ І ВТРАЧЕНІ ПЕРСПЕКТИВИ

У статті йдеться про реалізацію політичних прав національних меншин України на представництво у вищих органах державної влади та їх участь у роботі Комітету у справах національностей при Кабінеті Міністрів України в 1991–1993 рр.

Ключові слова: *Комітет у справах національностей, національно-культурні товариства, громадсько-політична діяльність, Рада національних товариств, Рада національностей Народного Руху України. Національний рух кримських татар, «Відергебурт».*

Постановка проблеми. Суспільно-політичні, світоглядні міжнародно-правові виклики ХХІ ст. на теренах України актуалізують етнонаціональну проблематику, спонукають дослідників звернутися до історичного досвіду минулого, розкриття сутнісних характеристик взаємодії національних меншин і влади на переломному етапі вітчизняної історії – на початку 1990-х років. Відомо, що вже на початок 1991 р. в УРСР діяло 87 національно-культурних товариств [1], які прагнули долучитися до процесу державного управління. У зв'язку з цим Постановою Кабінету Міністрів України від 9 липня 1991 р. «Про утворення Комітету у справах національностей при Кабінеті Міністрів УРСР» [2] було створено реальний механізм для втілення в життя державної етнонаціональної політики, активними учасниками якої ставали і національні меншини.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання громадсько-політичної діяльності національних меншин неодноразово привертало увагу відомих вітчизняних учених. Чільне місце названа проблематика посіла у працях Н. Гавради [3], В. Котигоренка [1], Н. Барановської [4], Л. Лойко [5] та ін. Водночас автори наукових розробок більш ретельно досліджують діяльність державних установ у сфері етнонаціональної політики, не роблячи особливого наголосу на етнічному чиннику.

Мета публікації полягає в тому, щоб проаналізувати найважливіші складники реалізації політичних прав національних меншин, зокрема, на представництво в органах державної влади та їх участь у роботі Комітету в справах національностей. Йдеться насамперед про розробку теоретичних та виконання практичних заходів по задоволенню потреб національних меншин України.

Виклад основного матеріалу. Одним із найважливіших завдань Комітету у справах національностей на початковому етапі було сприяння проведенню кадрової політики, спрямованої на забезпечення представництва громадян України різних національностей в органах державного і господарського управління [6, 1]. Окрім того, Комітет мав розробляти проекти нормативних актів стосовно міжнаціональних відносин [7, 3].

У зв'язку з цим представники найвпливовіших організацій національних меншин (кримських татар, євреїв, німців тощо) розгорнули активну політичну боротьбу за своє представництво в органах державної влади різних рівнів. До такої боротьби їх спонукав і той факт, що для погодження різноманітних інтересів національних меншин при Комітеті мав створюватися дорадчий орган – Рада з національних питань [7, 5].

Перспектива політичного представництва призвела до появи в національно-культурних товариствах на момент утворення Комітету низки протиріч. Їх причиною стало прийняття Постанови Ради Міністрів УРСР від 2 серпня 1990 р. «Про реєстрацію Статуту Ради національних товариств Української РСР». Авторами Статуту було проголошено, що засновниками Ради є національні товариства УРСР, причому конкретного переліку цих товариств зазначено не було. У такий спосіб частина національно-культурних товариств, яка увійшла до Ради, отримала виключне право на статус «єдиного органу громадськості на території УРСР», право на реєстрацію і створення нових товариств. Водночас товариства від початку свого заснування потрапляли у пряму залежність від Ради. Окрім того, до Ради увійшли переважно ті товариства, які орієнтувалися на ЦК КПУ [8, 100–101].

Так, у доповідній записці до ЦК КПУ, підготовленій 19 квітня 1991 р В. Острогинським та О. Смолянниковим, йшлося про підтримку національно-культурних товариств, підконтрольних КПУ. За наслідками доповідної записки Перший секретар ЦК КПУ С.Гуренко, 21 квітня 1991 р. дав доручення членам ЦК здійснити низку практичних контрольних заходів щодо відбору лояльних до партії національно-культурних товариств [8, 100–101] великого різноманіття національно-культурного соціуму [9, 96], фактично підтвердивши вузьке представництво.

Партійна політика викликала обурення серед представників національних меншин Ради Національностей Народного Руху України (РН НРУ), які були в опозиції до Ради національних товариств України, а також прагнули мати своє представництво в органах державної влади [8, 100–101]. З цією метою Рада Національностей НРУ провела 13 вересня 1991 р. конференцію «Національні товариства України: проблеми відродження і сучасність», на яку було запрошено й Голову комісії з національних питань при Кабінеті Міністрів України Ю. Олененка [9, 96]. Про активні наміри Ради Національностей НРУ увійти до складу центральних державних органів влади свідчать висновки згаданої конференції, де зазначалося, що затягується справа з представництвом національних груп в органах влади. Ставилося за мету увійти до Верховної Ради України (ВРУ) з пропозицією про створення в радах всіх рівнів структур у справах, що стосуються інтересів усіх національних груп [10, 98–99]. Цей факт лише посилив суперництво представників Ради національних товариств України та Ради національностей НРУ за представництво у діяльності органів вищої влади.

Водночас слід зазначити, що на початковому етапі активізації громадсько-політичної діяльності організацій національних меншин (початок 1990-х рр.) переважна увага приділялася невирішеним нагальним питанням, насамперед соціально-економічного, правового, матеріального, культурного та духовного розвитку національних меншин. Саме з приводу розв'язання цих питань національні меншини шукали правові механізми взаємодії з Кабінетом Міністрів України (КМУ), Комітетом у справах національностей при КМУ та іншими органами виконавчої влади, маючи у їх складі своїх представників.

Про активну взаємодію національних меншин з органами державної влади свідчить і той факт, що вже з серпня 1991 р. Республіканське товариство греків поставило перед Радою Міністрів УРСР низку вимог з метою організації та функціонування навчальних закладів, фестивалів культури та мистецтв, національного театру, поліграфічної бази, надання грекам, які самостійно повертаються до Криму, фінансової та матеріальної допомоги, а також виділення їм земельних ділянок для індивідуального будівництва житла тощо. У зв'язку з цим Міністерство освіти та, зокрема Донецький облвиконком, сприяли відкриттю 19 факультативних груп по вивченню новогрецької мови при загальноосвітніх школах у новому навчальному році [11, 3]. Окрім того, на Раді Міністрів Кримської АРСР разом з відповідними міністерствами і відомствами республіки покладалося завдання розробити і внести до КМУ конкретну програму з вирішення питання індивідуального будівництва житла та виділення земельних ділянок сім'ям греків, що самостійно повертаються до Криму [11, 4]. Відзначимо, що відсутність такої програми з питань організованого повернення греків до Криму посилювало національну й соціальну напругу в Україні.

Активізували свої громадсько-політичні вимоги і представники єврейських національно-культурних товариств. Зокрема, Республіканським товариством єврейської культури (І. Левітас) було запропоновано увічнення пам'яті жертв нацизму серед єврейського громадянського населення під час Великої Вітчизняної війни на рівні вищих виконавчих органів влади [12, 67]. Основна мета цих вимог полягала у визнанні на державному рівні геноциду єврейського народу. У відповідь Комісія з питань культури та духовного відродження ВРУ і Комітет у справах національностей запропонували здійснити такі заходи стосовно всього мирного населення України, яке було знищене нацистами, незалежно від національності. Товариству єврейської культури було запропоновано разом з іншими організаціями розробити та внести на розгляд КМУ узгоджені заходи щодо вшануванню жертв нацизму [12, 67].

У вирі громадсько-політичної активності заявили про себе і представники Українського республіканського товариства радянських німців «Відродження» («Відергебурт»). Серед основних вимог німецької національної меншини в Україні було поширення положення Закону УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» на всіх німців та членів їхніх родин, примусово виселених з України; прийняття господарсько-політичного рішення з питань організованого повернення німців в Україну [13, 27]; створення при КМУ комітету по організації повернення німців, надання дотацій, працевлаштування й облаштування осіб німецької національності в Україні [13, 28]. Окрім того, представниками товариства було розроблено низку пропозицій стосовно соціально-економічного розвитку півдня України та подано їх на розгляд до Комітету у справах національностей та відповідних міністерств [14, 65; 5, 8–9]. Водночас представники «Відергебурту», в особі голови товариства Н. Айріха, з одного боку, і Миколаївською та Одеською обласними радами [16, 225–226; 17, 221], Херсонською та Запорізькою державними обласними адміністраціями з іншого, підписали відповідні протоколи про сприяння розвитку економічного потенціалу областей, вирішення питання працевлаштування та облаштування місць компактного проживання німців [18, 227–228; 19, 229–231].

Представники німецької національної меншини активно залучали до вирішення своїх проблем офіційних представників німецького уряду, які вели переговори на рівні вищих органів державної влади України [20, 76–77]. З метою залучення до переговорного процесу німецької національної меншини Указом Президента України від 23 січня 1992 р. № 51 при Комітеті у справах національностей було утворено Українсько-німецький фонд [21, 233]. До правління Фонду увійшли керівники обласних осередків німецьких товариств В. Приходченко (Донецька обл.), Ю. Коваленко, В. Кислер (Дніпропетровська обл.), Є. Карташов, Г. Гроут (Запорізька обл.), Є. Неклюдов, С. Зандер (Республіка Крим), Ю. Попович, Е. Фукс (Миколаївська обл.), І. Серов, Й. Шнайдер (Одеська обл.), В. Чабаненко, В. Бонн (Херсонська обл.) [22, 89], Б. Плихун, В. Гофман (Черкаська обл.) [22, 90]. Також Фонд мав виконувати роль дорадчого представницького органу від німецької меншини при Комітеті у справах національностей, маючи при цьому широкі права на самоуправління, насамперед фінансами.

Активізується в даний період і громадсько-політична діяльність кримських татар. Так, з лютого по серпень 1991 р. до вищих органів влади було передано звернення Національного руху кримських татар (НРКТ), в якому містилися конкретні пропозиції стосовно представництва кримських татар у депутатському корпусі Верховної Ради СРСР, УРСР і Кримської АРСР. Така їх позиція підсилювалася тим, що керівництво Верховної Ради Кримської АРСР на чолі з Н. Багровим неодноразово наполягало на тому, що «несвідомі» татари не надають конкретних національно-культурних пропозицій, відмовляються від участі в роботі ВР Кримської АРСР [23, 68].

Водночас про активну громадсько-політичну позицію кримських татар свідчить Регіональна зустріч НРКТ (с. Грушівка, Судакський р-н, 7 вересня 1991 р., 25 учасників), яка прийняла рішення не визнавати прийняту ВР Кримської АРСР так звану Декларацію про державний суверенітет Криму і виступила за її відміну [23, 68–69].

У листі члена конституційної комісії Верховної Ради Кримської АРСР Ю. Османова від 20 листопада 1991 р. знову піднімалось питання про формування депутатського корпусу та представництва кримських татар у республіканських і місцевих органах влади [24, 54–55]. Особлива увага приділялася саме реформуванню діючого в Криму «Комітету з питань депортованих народів» [25, 56–57] у «Комітет – консорціум Крим». Пропонувалося, що у складі Комітету мала бути ініціативна група представників кримськотатарського народу для співробітництва з Держкомітетом, яка б складалася з найбільш кваліфікованих кадрів кримськотатарського народу [26, 62].

Не зважаючи на прагнення НРКТ брати активну участь у політичному житті країни, питання створення депутатського корпусу фактично не принесло тоді практичних результатів [24, 54–55]. Водночас, проаналізувавши пропозиції Ю. Османова, Комітет з

питань національностей дійшов висновку, що для формування депутатського корпусу кримських татар у республіканських, і місцевих органах влади, слід вдосконалити існуючий механізм виборів, який би при певних змінах і доповненнях, міг повніше врахувати розстановку політичних сил, демографічну ситуацію, появу нових лідерів тощо [25, 56]. Таким чином, кримські татари не змогли на той час забезпечити собі повноцінного політичного представництва. Перешкодою на цьому шляху була відсутність Закону України про громадянство. Саме тому представники національних меншин, які поверталися на терени свого історичного проживання, не маючи громадянства, позбавлялися права брати активну участь у політичному житті країни.

Водночас національні меншини активно долучалися до роботи Комітету в справах національностей. Зокрема, за дорученням Голови ВР Л. Кравчука (від 19 вересня 1991 р.) Комітет спільно з національно-культурними товариствами підготував проект постанови КМУ про створення Центру національних культур України у м. Києві [27, 48–49]. Центр мав здійснювати розробку спеціальних програм творчої діяльності, матеріальної та організаційної підтримки заходів, які покликані сприяти розвитку культур і традицій всіх національних груп, які мешкали на території України та за її межами [27, 49]. Варто зауважити, що Центр став пріоритетним для громадсько-політичної діяльності більшості організацій національних меншин, оскільки загальне керівництво Центром мали здійснювати колеґія Комітету у справах національностей при КМУ спільно з національно-культурними товариствами [27, 49].

Окрім того, 13 лютого 1992 р. при Комітеті у справах національностей було створено Державний дослідницький та культурологічний центр національних культур [28, 1а]. Він мав розробляти програми, спрямовані на задоволення соціально-економічних, духовних, культурних, мовних [29, 2] потреб національних меншин, а також здійснювати підтримку дослідницьких, науково-методичних, творчих, матеріальних та організаційних заходів, покликаних сприяти розвитку національних громад України [29, 3]. Тому з метою ефективного функціонування Центру було створено науково-дослідну робочу групу у складі І. Ляшенка, В. Наулка, С. Грица, О. Семашка, Б. Чирка, основним завданням якої було визначено розробку проекту Концепції розвитку культур національних меншин України [30, 6]. В обговоренні проекту концепції брали активну участь і представники національних меншин.

Активна співпраця національних меншин і Комітету у справах національностей спостерігалася і в законотворчій діяльності. Так, на середину 1991 р. було підготовлено спільний проект Закону України «Про національні меншини в Україні», який значно розширював політичні права національних меншин [31, 57]. Зокрема, у статті 5 вказувалося, що «у Верховній Раді України, у разі необхідності – в місцевих Радах народних депутатів, діють постійні комісії з питань міжнаціональних відносин. А місцевих органах державної виконавчої влади можуть створюватися відповідні структурні підрозділи. Крім того, при місцевих Радах народних депутатів могли утворюватися і функціонувати на громадських засадах дорадчі органи з представників національних меншин». Водночас, центральним органом державної виконавчої влади у сфері міжнаціональних відносин мало стати Міністерство у справах національностей України при, якому мала функціонувати, як дорадчий орган Рада представників громадських об'єднань національних меншин України [32, 263].

У статті 9 зазначалося, що громадяни України, які належать до національних меншин, мають право обиратися або призначатися на рівних засадах на будь-які посади до органів законодавчої, виконавчої, судової влади, місцевого і регіонального самоврядування, в армії, на підприємствах, установах і організаціях [32, 264]. Прийняття цього Закону та прописаних у ньому норм значно активізувало громадсько-політичну діяльність національних меншин.

Висновки. Отже, утворення Комітету у справах національностей при КМУ значно активізувало громадсько-політичну діяльність національних меншин України, зокрема, з вирішення питань національного, соціально-економічного, фінансового, матеріального та духовного розвитку національних спільнот. Питання ж участі національних меншин у роботі органів державної влади на початковому етапі не були чітко сформованими і нагтовхувалися

на низку проблем, які загострювалися напередодні і початковому етапі краху тоталітарної радянської системи СРСР: *по-перше*, Україна не мала власної нормативно-правової бази щодо задоволення всебічних потреб національних меншин, зокрема, Закону про громадянство; потребував удосконалення закон про вибори; *по-друге*, у досліджуваний період на політичне представництво найактивніше претендували кримські татари та німці, які поверталися з місць депортацій і прагнули задовольнити весь комплекс матеріально-побутових, політичних, національно-культурних потреб; *по-третє*, розгорнулося суперництво за політичне представництво національних товариств у ешелонах вищої державної влади, зокрема, між Радою національних товариств, яка була більш провладною й комуністичною та Радою національностей Народного Руху України, яка фактично була в опозиції; *по-четверте*, надання широких владно-політичних прав більшості національних меншин несло в конкретній історичній ситуації певну загрозу територіальній цілісності України. Не всі представники національних меншин були прихильниками незалежної України, нерідко спостерігалися прояви сепаратизму серед угорців, та русин Закарпаття, румунської меншини у Чернівецькій області, російської меншини на Сході та Півдні України, зокрема, організацій донських козаків. Окрім того, складна ситуація була в Криму, де панували проросійські настрої.

Хоча державна політика у сфері міжнаціональних відносин України в цілому була виваженою, держава не відшукала ефективного механізму взаємодії з деякими російськими національно-культурними товариствами, які стояли на засадах сепаратизму, заперечували свою приналежність до національних меншин в Україні, прагнули вивести російську мову на державний рівень, що з роками лише посилювало ці руйнівні для Української держави тенденції.

Саме тому дана проблематика потребує подальшого більш глибокого дослідження під кутом зору з'ясування сутнісних аспектів сучасної кризи на Сході України і в Криму з урахуванням прорахунків держави і правлячих еліт в етнополітичній площині.

Список використаної літератури

1. Котигоренко В. Становлення державного етнополітичного менеджменту в Україні / В. Котигоренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=34&c=600> (11.11.2014).
2. Кабінет Міністрів Української РСР. Постанова. Про утворення Комітету у справах національностей при Кабінеті Міністрів УРСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP91_079.html (29.09.2014).
3. Гаврада Н. Інституційна складова реалізації державної етнополітики: центральний та регіональний виміри [Електронний ресурс] / Н. Гаврада. – Режим доступу: <http://buktolerance.com.ua/?p=2187> (11.11.2014).
4. Барановська Н. В. Національно-культурні товариства у життєвому просторі держави / Н. В. Барановська. // Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991–2010 рр.) : зб. наук. статей. – К. : 2012. – С. 56–82.
5. Лойко Л. Державна етнополітика і політична суб'єктивація національних меншин України [Електронний ресурс] / Л. Лойко. – Режим доступу: http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/11791/1/51_18Ukr_nac_ideya.pdf (22.11.2014).
6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 5252, оп. 1 Справ постійного зберігання за 1991–2000 рр. Передмова. арк. 1–8.
7. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.ЗБ.6, арк. 2–6.
8. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.ЗБ.6, арк. 100–101.
9. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.ЗБ.6, арк. 96.
10. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.ЗБ.6, арк. 98–99.
11. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.ЗБ.2, арк. 3–4.
12. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.ЗБ.2, арк. 67.
13. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.ЗБ.6, арк. 27–28.
14. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.ЗБ.2, арк. 65.
15. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.ЗБ.6, арк. 8–9.
16. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.ЗБ.7, арк. 225–226.
17. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.ЗБ.7, арк. 221.
18. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.ЗБ.7, арк. 227–228.
19. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.ЗБ.7, арк. 229–231.

20. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.3Б.7, арк. 76–77.
21. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.3Б.7, арк. 233–234.
22. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.3Б.7, арк. 89–90.
23. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.3Б.6, арк. 68–69.
24. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.3Б.6, арк. 54–55.
25. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.3Б.6, арк. 56–57.
26. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.3Б.6, арк. 61–69.
27. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.3Б.2, арк. 48–50.
28. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.3Б.5, арк. 1а.
29. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.3Б.5, арк. 2–4.
30. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.3Б.5, арк. 6.
31. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.3Б.2, арк. 57.
32. ЦДАВО України, ф. 5252, оп. 1, ОД.3Б.8, арк. 262–265.

Одержано редакцією 01.09.2014
 Прийнято до публікації 20.11.2014

Аннотация. *Коцур Л. М. Особенности сотрудничества организаций национальных меньшинств Украины с Комитетом по делам национальностей (1991–1993 гг.). В статье речи идет о реализации политических прав национальных меньшинств Украины на представительство в высших органах государственной власти и их участие в работе Комитета по делам национальностей при Кабинете Министров Украины в 1991–1993 годах.*

Ключевые слова: *Комитет по делам национальностей, национально-культурные общества, общественно-политическая деятельность, Совет национальных обществ, Совет национальностей Народного Руха Украины. Национальное движение крымских татар, «Видергебурт».*

Summary. *Kotsur L. M. National Minorities and the state power of Ukraine in the early 1990s: the beginning of a constructive dialogue and lost prospects. One of them ostimportant state's assignments wastheassistance of pursuing personnel policy which was directed on representation guarantee of Ukrainian citizens of differenteth nicoriginin stateand facilities administration bodies. Hence, representatives of the most affluent national minorities' organizations (Crimean Tatars, Germans, Jewish, Greeks etc.) launched active political struggle for their representation in state authority bodies of all levels. Most sensible this struggle was between National Communities Board of Ukraine which took authority's side and Nationalities Board of National Movement of Ukraine which was in opposition. Due to the fact that National Communities Board had an active co-operation with state and political figures which came to power, its representatives had more chances to get in higher bodies of authority. Representatives of Board of National Movement didn't have such opportunity insomuch as National Movement of Ukraine Party hadn't totally won the elections. At the same time, majority of national and cultural communities which entered into relations with bodies of state authority longed to solve immediate matters concerning socio-economical, juridical, material, cultural and mental security of their rights. National and cultural communities and separate representatives of national minorities made a great contribution to the activity of Nationalities Committeewith the Cabinet of Ministers of Ukraine regarding developing of theoretical and accomplishing practical measures of satisfying needs of national minorities of Ukraine and in legislation sphere. Alsoit' sclarified pros and cons of state ethnic policy in the field of ensuring political rights of national minorities of Ukraine.*

Key words: *Nationalities Committee, Cabinet of Ministersof Ukraine, national and cultural communities, social and political activity,National Communities Board, Nationalities Board of National Movement of Ukraine. National Movement of Crimean Tatars, «Wiedergeburt».*

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Енциклопедія історії України : [в 10 т.] / редкол.: В. А. Смолій (голова), В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський [та ін.]. – К. : Наук. думка, 2005 – 2013.

Серед жанрового багатоманіття науково-довідкової літератури з історії чи не найбільш чільне місце належить енциклопедіям. Адже видання саме такого штибу забезпечують подачу справді універсальної інформації належної глибини й високого рівня аналітичності, до того ж у зручному режимі доступу. Від початку 1970-х рр. радянським вченим, викладачам, студентам, учням та шанувальникам історії вірою й правдою служила «Радянська енциклопедія історії України». Це 4-томне видання, підготовлене згідно з постановою ЦК Компартії України та Ради міністрів УРСР тогочасними провідними вченими-істориками (серед них – І. О. Гуржій, К. Г. Гусликий, Ю. Ю. Кондуфор, М. І. Супруненко, П. Т. Тронько та ін.) містило понад 9 тис. статей. Його методологічною основою, як це було задекларовано в передмові, стала «теорія марксизму-ленінізму, рішення з'їздів Комуністичної партії Радянського Союзу і Компартії України, пленумів ЦК КПРС і КПУ, документи міжнародних нарад комуністичних і робітничих партій» [1, 5]. Ця притаманна радянській історіографії методологічна безальтернативність і моноідеологізм породжували спрощені й одномірно-утилітарні підходи як у відборі проблематики досліджень, так і в підходах до трактування історичних подій і явищ. Така парадигма повною мірою виявилася і в сюжетах указаної енциклопедії, де пріоритетами були визначені зміст основоположних праць класиків марксизму-ленінізму, класова боротьба, перипетії боротьби за встановлення радянської влади, «побудова соціалізму й комунізму», показ «керівної і спрямовуючої ролі КПРС», викриття «антинародної діяльності українських буржуазних націоналістів» тощо.

Попри беззаперечну фактографічну цінність указанного проекту, вже на початковому етапі розгортання методологічної революції 1990-х рр. стала очевидною моральна застарілість РЕІУ й гостро постало питання про необхідність підготовки такого комплексного видання, яке б повною мірою відповідало інформаційно-концептуальним викликам пострадянської доби. Спочатку виникла ідея створення багатотомної «Історії українського народу», однак уже перші апробаційні кроки переконали в тому, що вітчизняна наука ще не дозріла до реалізації такого масштабного проекту. Деякий час цю інформаційно-узагальнюючу лакуну заповнював тритомний довідник з історії України за редакцією І. Підкови та Р. Шуста [2]. Згодом вийшла доповнена й доопрацьована, однотомна версія вказаного довідника [3].

Однак через обмежений формат і функціональну специфіку таке видання, звісно, не змогло повною мірою забезпечити науково-інформаційні забаганки історіографічного сьогодення. Тому вирішено було вдатися до створення узагальнюючого енциклопедичного видання, що мало б підсумувати найвагоміші здобутки національної історіографії й зробити їх загальнодоступними. Відтак, 20 червня 1997 р. була прийнята постанова президії НАН України про підготовку багатотомної «Енциклопедії історії України».

На реалізацію цього унікального мегапроекту, який первинно був задуманий як 5-томне видання, пішло довгих 16 років (перший том вийшов у 2005 р.) і лише торік побачив світ завершальний, 10-й том ЕІУ. Вражають обсяги енциклопедії за кількісними параметрами: до неї увійшло 11013 статей, на загальне становить 6744 сторінки (663, 64 умовних друкованих аркушів).

До творення цього фундаментального видання було залучено напрочуд високофаховий і велелюдний (1126 осіб!) авторський колектив, прикметною особливістю якого став не формальний критерій відбору за академічними ступенями й званнями, а факт лідерства конкретного автора в певній галузі історичних знань. Цілком логічно, що його кістяком стали наукові співробітники установ НАН України гуманітарного профілю з виразною перевагою представників Інституту історії України. Справді титанічна організаторсько-творча праця лягла на плечі редакційної колегії на чолі з визнаним лідером вітчизняної науки і досвідченим менеджером-організатором академіком В. А. Смолієм. До цієї структури увійшли сьогоденні класики історичної науки, зокрема, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, В. М. Даниленко, М. Ф. Дмитрієнко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко, О. П. Ресент, О. С. Рубльов, П. П. Толочко та ін.

Успіху реалізації проекту сприяв чіткий алгоритм пошуково-енциклопедичних студій, наявність послідовної концептуальної константи, усвідомлене визначення пріоритетів сюжетних ліній. Ще на стартовому етапі редакційною колегією було з'ясовано вагомість історичних подій і явищ, вдумливо відібрані персоналії, як суб'єкти суспільних процесів. Звертають на себе увагу

ретельно підібрані гасла, а створене «дерево гасел» надало справжню «нитку Аріадни» для кращого орієнтування в обсягу статей, їх логічній послідовності та взаємопов'язаності.

Залучивши найкращі зразки історичної наукової літератури та джерела різних типів, видової приналежності, походження творці енциклопедії зуміли послідовно зреалізувати принципи об'єктивності, науковості, доступності, історизму. У змісті видання рельєфно простежується застосування сучасних методологічних підходів і принципів, надбаних найпередовішими історіософськими напрямками й школами ХХ – поч. ХХІ ст., зокрема, антропоцентризму, гуманізму, цивілізаційного бачення минулого, уявлення про минувшину на засадах багатоаспектності, альтернативності й сукупності багатьох факторів розвитку, визнання продуктивної ролі ідей та видатних персоналій у суспільних процесах тощо. Вражає й розмаїта палітра застосованого авторами методичного інструментарію: поряд із традиційними оптимально використано історико-біографічні, компаративістські, квантитативні, полідисциплінарні, синергетичні методи дослідження.

Звертає на себе увагу всеохопність залучених до енциклопедії матеріалів. По суті поза межами видання не залишилося жодного важливого напрямку, сфери, аспекту чи бодай сегмента історичної минувшини й науки, що її пізнає. Досить розлого подано загальнотеоретичні сюжети, зокрема питання методології та історіософії пізнання минулого, тлумачення дефініцій, термінів, понять, означень історичної науки. Позитивно, що автори історіографічних статей не вдаються до простого наведення хрестоматійних істин, а доволі глибоко аналізують перипетії історієписання з різних проблем, не обходячи при цьому й контрверсійні позиції в усій їхній багатобарвності. Усебічно характеризуються генеза та основні етапи розвитку не лише вітчизняної історіографії, а й акцентується увага на тих надбаннях зарубіжної історичної науки, які стали знаковими й визначальними в історії історичної думки.

Більшість сюжетів енциклопедії присвячено аналізу різних сфер історичного поступу, зокрема економічній, політичній, соціальній, духовній. Значні акценти зроблено на висвітленні найрізноманітніших векторів життя українського соціуму. У відповідності з новітніми підходами значну увагу приділено питанням ментальності різних соціальних груп. Подаються відомості про міжнародні структури, організації, особливо ті, що корелюються з історією та сьогоденням України. Чимало місця відведено й археології та великому розмаю спеціальних історичних дисциплін. При цьому автори цих сюжетів розглядають їх уже не як лише джерелознавчо-допоміжні стосовно історії, а як цілком самодостатні зі своїм специфічним предметом, завданнями, понятійно-категоріальним апаратом. З огляду на сьогоденний ренесанс утилітарно-практичної та теоретичної генеалогії цілком логічним видається й уміщення до енциклопедії численних родовідних свідчень. Органічно вплелися в канву видання й сюжети, присвячені найважливішим досягненням науки і техніки.

Рецензована енциклопедія вигідно відрізняється від своїх інформаційно-довідкових попередників потужною персоналістичною складовою. На її сторінках подано стислі, але напрочуд ємні й змістовні відомості про головних суб'єктів вітчизняної та світової історії: політичних і державних діячів, полководців, ватажків визвольних змагань, достойників духовної історії тощо. Фахово укладено й життєписи, присвячені найголовнішим представникам вітчизняного та зарубіжного історієписання. Цілком логічним вбачається включення статей лише про тих діячів літератури й мистецтва, творчі набуток яких дістали загальнонаціональне чи світове визнання.

На окреме відзначення заслуговує розмаїтий ілюстративний ряд енциклопедичного видання, що чисельно представлений 8286-ма позиціями. Це карти, схеми, зображення історичних раритетів, пам'ятників, будівель, репродукції картин. Подана й надзвичайно розлога портретна галерея найвідоміших персоналій.

До позитивних якостей видання слід віднести його не лише композиційну, але й стильову та зображальну довершеність, уніфікованість і єдність. За цим – багатогранна й справді подвижницька праця редакційної колегії, численного колективу редакторів та коректорів.

Цілком очікуваним для цього справді загальнонаціонального та міжнародного значення енциклопедичного проекту став доволі пристойний рівень видавничого дизайну. Власне, це вже давно стало своєрідною візитівкою такого солідного й провідного видавництва, яким виступає «Наукова думка».

Визнаючи беззаперечні творчі здобутки численного авторського колективу в реалізації поставлених науково-інформаційних завдань, дозволимо собі висловити деякі критичні зауваги та побажання, які утім носять суб'єктивний характер і не є достатньо принциповими. Зокрема, визнаючи об'єктивні труднощі компонування при абетковому підпорядкуванні, все ж маємо констатувати нерівномірність у розподілі матеріалу між структурними частинами видання (наприклад, у 1-му томі подано 2060 статей, а у 8-му – лише 686). По суті відсутні сюжети з історії

дітей та підлітків, що є некоректним по відношенню до цієї частини соціуму. На більшу увагу заслуговують мікроісторичні зрізи вітчизняної історії, недостатньо представлені й краєзнавчі сюжети. На жаль, не обійшлося й без прикрих фактичних помилок: скажімо, в життєписі про визначного військового діяча доби УНР А. М. Вовка вказано, що він народився в с. Демки на Драбівщині [4, 589]. Насправді місцем його народження стало с. Деньги Золотоніського повіту. Поза увагою авторського колективу опинилася й низка спеціальних історичних дисциплін, наприклад, історична бібліографія, бібліопегістика, дипломатика, документознавство, історія історичної науки, картографія, музеєзнавство, семіотика, топографія, уніформологія, фемінологія.

Науково-інформативний рівень видання був куди б вищим, аби в структурі кожного тому був присутній предметний, іменний та географічний покажчики. Відтак, нині виникає нагальна потреба у виданні ще одного, довідково-коригуючого тому енциклопедії зі вказаними покажчиками, статтями про події й персоналії, які з якихось причин не увійшли до основного контенту. Чи, скажімо, не зайвими були б скориговані сюжети про одіозні постаті українського сьогодення на кшталт В. Януковича чи Д. Табачника. Куди б кращими для сприйняття були б кольорові, а не чорно-білі репродукції картин, зображення гербів, прапорів тощо.

Однак висловлені вище зауваження жодним чином не применшують інтелектуального, науково-пізнавального потенціалу, світоглядного, прикладного та виховного значення ЕІУ. Вихід у світ цього довгоочікуваного фундаментального видання є справжнім науковим подвигом авторського колективу, яскравим явищем історико-культурного життя України й цивілізованого світу. Воно буде довгі роки слугувати суб'єктам навчально-виховного процесу всіх рівнів, науковцям-гуманітаріям та всьому читацькому загалу, зацікавленому нашою драматичною минувиною. Підсумовуючи, зазначимо, що поза всякими сумнівами авторський колектив енциклопедії заслуговує на присудження Державної премії України в галузі науки і техніки.

1. Радянська енциклопедія історії України [в 4 т.] – К. : Головна ред. Української рад. енциклопедії, 1969.
2. Довідник з історії України / за ред. І. Підкови та Р. Шуста : у 3 т. – Т. 1. – К. : Генеза, 1993. – 230 с.; Т. 2. – К. : Генеза, 1995. – 440 с.; Т. 3. – К. : Генеза, 1999. – 688 с. : ілюстр.
3. Довідник з історії України : посібник для серед. загальноосв. навч. закл. / за ред. І. Підкови та Р. Шуста – К. : Генеза, 2001. – 1136 с.
4. Енциклопедія історії України : [в 10 т.] / редкол.: В. А. Смолій (голова), В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський [та ін.]. – Т. 1. – К. : Наук. думка, 2005. – 688 с. : ілюстр.

Г. М. Голиш, О. Г. Перехрест

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Афанасьєв Ілля Юрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри реклами та зв'язків з громадськістю Київського університету імені Бориса Грінченка

Ветров Ігор Геннадійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інститут історичної освіти Національного педагогічного університету ім. П.М. Драгоманова

Гальченко Світлана Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Голиш Григорій Михайлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету

Земзюліна Наталія Іванівна – доктор історичних наук, доцент кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету

Кірсєва Вікторія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Ковальська Галина Борисівна – здобувач кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Коцур Леся Михайлівна – аспірантка ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

Марущенко Олександр Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Муковський Іван Тимофійович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник воєнно-дипломатичної академії

Овчаренко Олександр Ілліч – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Перехрест Олександр Григорович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Сухушина Олена Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету

Терещенко Тетяна Вадиміна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Тищенко Сєгрій Володимирович – кандидат історичних наук, співробітник воєнно-дипломатичної академії

Шелейко Тетяна Володимирівна – кандидат технічних наук, здобувач відділу історії України періоду Другої світової війни інституту історії України НАН України

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія історичні науки
№ 35 (328). 2014

Відповідальний за випуск:
Перехрест О. Г.

Відповідальний секретар:
Кірюєва В. О.

Комп'ютерна верстка
Любченко Л. Г.

Підписано до друку 27.12.2013. Формат 84x108/16.
Ум. друк. арк. 9,0. Тираж 300 пр. Зам. № 5218

Видавець і виготівник видавничий відділ
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
Адреса: бульвар Шевченка, 81, м. Черкаси, Україна, 18031
Тел. (0472) 37-13-16, факс (0472) 35-44-63,
e-mail: vydav@cdu.edu.ua, <http://www.cdu.edu.ua>
Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК №3427 від 17.03.2009 р.